भारत सरकार

विधि व न्याय मंत्रालय

भारतीय साक्षीपुरावा अधिनियम, १८७२

(१८७२ चा अधिनियम क्रमांक १)

[दिनांक १ जुलै, १९८५ रोजी अंमलात असल्याप्रमाणे]

The Indian Evidence Act, 1872

(Act No. I of 1872)

[As in force on the 1st July, 1985]

संचालक, मुद्रण व लेखनसामग्री, महाराष्ट्र शासन यांनी
भारत सरकारच्या वतीने मुद्रित व प्रकाशित केले
१९८७

[किंमत : ८ रुपये ७५ पैसे]

मानार्थ प्रत
भाषा संचालक
महाराष्ट्र राज्य

प्राक्कथन

या आवृत्तीत, दिनांक १ जुलै, १९८५ रोजी यथा विद्यमान असा दि इंडियन एव्हीडन्स अ‍ॅक्ट, १८७२, याचा मराठीतील प्राधिकृत अनुवाद दिलेला आहे. हा अनुवाद **भारताचे राजपत्र**, असाधारण, भाग बारा, अनुभाग १, खंड ४, अंक ४, दिनांक २३–११–१९८६ यात पृष्ठे १९३ ते २४० मध्ये प्रकाशित करण्यात आला होता.

हा प्राधिकृत मराठी अनुवाद, प्राधिकृत अनुवाद (केंद्रीय विधि) अधिनियम, १९७३ याच्या कलम २, खंड (क) अन्वये राष्ट्रपतींच्या प्राधिकाराने प्रकाशित करण्यात आला होता आणि अशा रीतीने प्रकाशित करण्यात आल्यानंतर हा अनुवाद, उक्त अधिनियमाचा प्राधिकृत मराठी अनुवाद म्हणून समजण्यात आला आहे.

नवी दिल्ली :
दिनांक २३ नोव्हेंबर, १९८६.

एस. रामय्या,
भारत सरकारचे सचिव.

PREFACE

This edition of The Indian Evidence Act, 1872, as on the 1st July, 1985 contains the authorised translation of that Act in Marathi and the same was published in the *Gazette of India*, Extraordinary, Part XII, Section 1, No. 4, Vol 4, dated 23—11—1986 on pages 193 to 240.

This authorised translation in Marathi was published under the Authority of the President under clause (*a*) of section 2 of the Authorised Translation (Central Laws) Act, 1973, and on such publication, it became the authorised translation of the Act in Marathi.

New Delhi :
Dated 23rd November, 1986.

S. RAMAIAH,
Secretary to the Government of India.

भारतीय साक्षीपुरावा अधिनियम, १८७२

विशोधन अधिनियमांची व अनुकूलन आदेशांची सूची

१. भारतीय साक्षीपुरावा अधिनियम विशोधन अधिनियम, १८७२ (१८७२ चा १८).

२. भारतीय साक्षीपुरावा अधिनियम (१८७२) विशोधन अधिनियम, १८८७ (१८८७ चा ३).

३. भारतीय साक्षीपुरावा अधिनियम (१८७२) विशोधन अधिनियम, १८९१ (१८९१ चा ३).

४. भारतीय साक्षीपुरावा अधिनियम, १८९९ (१८९९ चा ५).

५. निरसन व विशोधन अधिनियम, १९१४ (१९१४ चा १०).

६. निरसन व विशोधन अधिनियम, १९१९ (१९१९ चा १८).

७. भारतीय साक्षीपुरावा (विशोधन) अधिनियम, १९२६ (१९२६ चा ३१).

८. निरसन व विशोधन अधिनियम, १९२७ (१९२७ चा १०).

९. विशोधन अ नियम, १९३४ (१९३४ चा ३५).

१०. भारत सरकार (भारतीय विधि अनुकूलन) आदेश, १९३७.

११. निरसन अधिनियम, १९३८ (१९३८ चा १).

१२. भारतीय स्वातंत्र्य (केंद्रीय विधि व अध्यादेश यांचे अनुकूलन) आदेश, १९४८.

१३. निरसन व विशोधन अधिनियम, १९४९ (१९४९ चा ४०).

१४ विधि अनुकूलन आदेश, १९५०.

१५. भाग ख राज्ये (विधि) अधिनियम, १९५१ (१९५१ चा ३).

१६. फौजदारी विधि (विशोधन) अधिनियम, १९८३ (१९८३ चा ४३).

१७. दहशतवादी-पीडित क्षेत्र (विशेष न्यायालय) अधिनियम, १९८४ (१९८४ चा ६१).

भारतीय साक्षीपुरावा अधिनियम, १८७२

कलमांचा क्रम

प्रास्ताविका

भाग १ ला

तथ्यांची संबद्धता

प्रकरण १ ले

प्रारंभिक

कलमे

१. संक्षिप्त नाव, विस्तार व प्रारंभ.
२. [अधिनियमितींचे निरसन.]
३. निर्वचन खंड.
४. " गृहीत धरता येईल ".
" गृहीत धरील ".
" निर्णायक पुरावा ".

प्रकरण २ रे

तथ्यांच्या संबद्धतेविषयी

५. वादतथ्यांचा व संबद्ध तथ्यांचा पुरावा देता येईल.
६. एकाच घडामोडीचा भाग असणाऱ्या तथ्यांची संबद्धता.
७. वादतथ्ये घडून येण्याचा प्रसंग, कारण किंवा परिणाम असलेली तथ्ये.
८. हेतू, पूर्वतयारी आणि पूर्वीचे किंवा नंतरचे वर्तन.
९. संबद्ध तथ्यांचा खुलासा किंवा ती प्रस्तुत करण्यासाठी जरूर असलेली तथ्ये.
१०. कटवाल्याने सामाईक बेताला अनुलक्षून केलेली वक्तव्ये किंवा कृती.
११. एरव्ही संबद्ध नसलेली तथ्ये केव्हा संबद्ध होतात.
१२. नुकसानीच्या दाव्यांमध्ये रक्कम निर्धारित करणे न्यायालयाला शक्य होण्याच्या कामी साधक अशी तथ्ये संबद्ध असतात.
१३. एखादा हक्क किंवा रूढी यांबाबत प्रश्न असेल तेव्हा संबद्ध असलेली तथ्ये.
१४. मानसिक किंवा शारीरिक अवस्था अथवा शारीरिक संवेदना यांचे अस्तित्व दर्शवणारी तथ्ये.
१५. एखादी कृती अभावित होती की उद्देशपूर्वक होती या प्रश्नाशी संबंधित तथ्ये.
१६. व्यवहारक्रमाचे अस्तित्व केव्हा संबद्ध असते.

कबुली

१७. 'कबुली' याची व्याख्या.
१८. कबुली—
कार्यवाहीतील पक्षकाराची किंवा त्याच्या अभिकर्त्याची;
प्रतिनिधीच्या भूमिकेतील वादपक्षकाराची;
विषयवस्तूत हितसंबंधित असलेल्या व्यक्तीची;
ज्या व्यक्तीकडून हितसंबंध प्राप्त झाला आहे त्या व्यक्तीची.
१९. ज्या व्यक्तींचे दाव्यातील पक्षकाराच्या संबंधातील स्थान शाबीत केले पाहिजे अशा व्यक्तींनी दिलेल्या कबुल्या.
२०. दाव्यातील पक्षकाराने स्पष्टपणे निर्दिष्ट केलेल्या व्यक्तींनी कबुली देणे.
२१. कबुली देणाऱ्या व्यक्तींविरुद्ध आणि त्यांच्याकडून किंवा त्यांच्या वतीने कबुल्यांची शाबिती.
२२. दस्तऐवजांच्या मजकुराबाबतच्या तोंडी कबुल्या केव्हा संबद्ध असतात.
२३. दिवाणी कामांमध्ये कबुल्या केव्हा संबद्ध.
२४. प्रलोभन, धमकी किंवा वचन याद्वारे मिळवलेला कबुलीजबाब फौजदारी कार्यवाहीत केव्हा असंबद्ध.

कलमे

२५. पोलीस अधिकाऱ्याकडे दिलेला कबुलीजबाब शाबीत करावयाचा नाही.

२६. पोलिसांच्या हवालतीत असताना आरोपीने दिलेला कबुलीजबाब त्याच्याविरुद्ध शाबीत करावयाचा नाही.

२७. आरोपीकडून मिळालेल्या माहितीपैकी किती भाग शाबीत करता येईल.

२८. प्रलोभन, धमकी किंवा वचन यामुळे झालेला परिणाम नाहीसा झाल्यानंतर दिलेला कबुलीजबाब संबद्ध.

२९. अन्यथा संबद्ध असलेला कबुलीजबाब हा, गुप्ततेचे वचन, इत्यादी कारणांमुळे असंबद्ध व्हावयाचा नाही.

३०. कबुलीजबाब देणारी व्यक्ती व तिच्या जोडीला त्याच अपराधाबद्दल संपरीक्षाधीन असलेल्या अन्य व्यक्ती यांना बाधक असा कबुलीजबाब शाबीत झाला असता तो विचारात घेणे.

३१. कबूल्या हा निर्णायक पुरावा नाही, पण त्या प्रतिष्टंभक होऊ शकतील.

ज्यांना साक्षीदार म्हणून बोलावणे शक्य नसते त्या व्यक्तींनी केलेली कथने

३२. जी व्यक्ती मरण पावली आहे किंवा जिचा शोध लागू शकत नाही, इ. अशा व्यक्तीने केलेले संबद्ध तथ्याचे कथन हे ज्यांमध्ये संबद्ध असते अशी कामे.

जेव्हा ते मृत्यूच्या कारणाशी संबंधित असेल तेव्हा;

अथवा सामान्य व्यवहारक्रमानुसार केलेले असेल तेव्हा;

अथवा कथनकर्त्याच्या हितसंबंधाच्या विरोधी असेल तेव्हा;

अथवा सार्वजनिक हक्काच्या किंवा रूढीच्या किंवा सर्वसाधारण हितसंबंधाच्या बाबींसंबंधी मत प्रदर्शित करत असेल तेव्हा;

अथवा नात्याच्या अस्तित्वाशी संबंधित असेल तेव्हा;

अथवा कुटुंबाच्या कारभारासंबंधीच्या मृत्युपत्रात किंवा विलेखात केलेले असेल तेव्हा;

अथवा कलम १३-खंड (क) मध्ये नमूद केलेल्या संव्यवहारासंबंधीच्या दस्तऐवजात केलेले असेल तेव्हा;

अथवा निरनिराळ्या व्यक्तींनी केलेले असून प्रस्तुत बाबीशी संबद्ध अशा भावना व्यक्त करत असेल तेव्हा.

३३. विवक्षित पुराव्यात नमूद केलेल्या तथ्याची नंतरच्या कार्यवाहीत शाबिती करण्यासाठी तो पुरावा संबद्ध असणे.

विशेष परिस्थितीत केलेली कथने

३४. हिशेबाच्या पुस्तकांतील नोंदी केव्हा संबद्ध असतात.

३५. काम करताना सार्वजनिक दप्तरात केलेल्या नोंदीची संबद्धता.

३६. भूनकाशे, तक्ते व आराखडे यांतील कथनांची संबद्धता.

३७. विवक्षित अधिनियमांमध्ये किंवा अधिसूचनांमध्ये अंतर्भूत असलेल्या सार्वजनिक स्वरूपाच्या तथ्याबाबतच्या कथनाची संबद्धता.

३८. विधिग्रंथांमध्ये अंतर्भूत असलेल्या कोणत्याही कायद्यासंबंधीच्या कथनांची संबद्धता.

कथनापैकी किती भाग शाबीत करावयाचा

३९. जेव्हा कथन हे एखाद्या संभाषणाचा, दस्तऐवजाचा, पुस्तकाचा किंवा पत्रांच्या अगर कागदपत्रांच्या मालिकेचा भाग असेल तेव्हा कोणता पुरावा द्यावयाचा.

न्यायालयांचे न्यायनिर्णय केव्हा संबद्ध

४०. आधीचे न्यायनिर्णय हे दुसऱ्या दाव्यास किंवा संपरीक्षेस आडकाठी करण्याच्या दृष्टीने संबद्ध.

४१. संप्रमाणविषयक, इ. अधिकारितांमधील विवक्षित न्यायनिर्णयांची संबद्धता.

४२. कलम ४१ मध्ये उल्लेखिलेल्यांहून अन्य न्यायनिर्णय, आदेश किंवा हुकूमनामे यांची संबद्धता व परिणाम.

४३. कलमे ४० ते ४२ यांमध्ये नमूद केलेल्यांहून अन्य न्यायनिर्णय, इत्यादी केव्हा संबद्ध.

४४. न्यायनिर्णय मिळवताना कपट किंवा संगनमत झाल्याचे किंवा न्यायालय अक्षम असल्याचे शाबीत करता येईल.

वयस्थ व्यक्तींची मते केव्हा संबद्ध

कलमे

४५. तज्ज्ञांची मते.
४६. तज्ज्ञांच्या मतांशी संबंधित तथ्ये.
४७. हस्ताक्षराबाबतचे मत केव्हा संबद्ध.
४८. हक्काच्या किंवा रूढीच्या अस्तित्वाबाबतचे मत केव्हा संबद्ध.
४९. परिपाठ, तत्त्वप्रणाली, इत्यादींबाबतची मते केव्हा संबद्ध.
५०. नात्याबाबतचे मत केव्हा संबद्ध.
५१. मतामागील कारणे केव्हा संबद्ध.

चारित्र्य केव्हा संबद्ध

५२. ज्या वर्तनाचा आरोप केला असेल ते शाबीत करण्याच्या दृष्टीने दिवाणी कामात चारित्र्य असंबद्ध.
५३. फौजदारी कामांमध्ये चांगले पूर्वचारित्र्य संबद्ध.
५४. उत्तरादाखल संबद्ध असेल तेवढे खेरीजकरून एरव्ही, वाईट पूर्वचारित्र्य संबद्ध नाही.
५५. नुकसानीवर ज्यामुळे परिणाम होऊ शकतो असे चारित्र्य.

भाग २ रा

शाबितीविषयी

प्रकरण ३ रे

जी शाबीत करण्याची आवश्यकता नाही अशी तथ्ये

५६. न्यायिक दखल घेण्याजोगे तथ्य शाबीत करण्याची आवश्यकता नाही.
५७. न्यायालयाने ज्यांची न्यायिक दखल घेतलीच पाहिजे अशी तथ्ये.
५८. कबूल केलेली तथ्ये शाबीत करण्याची आवश्यकता नाही.

प्रकरण ४ थे

तोंडी पुराव्याविषयी

५९. तोंडी पुराव्याने तथ्यांची शाबिती.
६०. तोंडी पुरावा प्रत्यक्ष असला पाहिजे.

प्रकरण ५ वे

लेखी पुराव्याविषयी

६१. दस्तऐवजांतील मजकुराची शाबिती.
६२. अव्वल पुरावा.
६३. दुय्यम पुरावा.
६४. अव्वल पुराव्याने दस्तऐवजांची शाबिती.
६५. दस्तऐवजांसंबंधीचा दुय्यम पुरावा देता येईल असे प्रसंग.
६६. हजर करण्याबाबतच्या नोटिशीविषयीचे नियम.
६७. हजर केलेला दस्तऐवज जिने स्वाक्षरित केला किंवा लिहिला असल्याचे अभिकथन करण्यात आले असेल त्या व्यक्तीच्या स्वाक्षरीची आणि हस्ताक्षराची शाबिती.
६८. जो दस्तऐवज साक्षांकित करणे कायद्यानुसार आवश्यक केले आहे त्याचे निष्पादन झाल्याची शाबिती.
६९. साक्ष घालणारा एकही साक्षीदार उपलब्ध होत नसेल त्या बाबतीतील शाबिती.
७०. साक्षांकित दस्तऐवजातील पक्षाकडून निष्पादनाची कबुली.
७१. साक्ष घालणारा साक्षीदार निष्पादन झाल्याचे नाकबूल करतो त्याबाबतीतील शाबिती.
७२. जो दस्तऐवज साक्षांकित करणे कायद्यानुसार आवश्यक नाही त्याची शाबिती.
७३. स्वाक्षरी, लिखाण किंवा मोहोरा या, कबूल केलेल्या किंवा शाबीत केलेल्या अन्य स्वाक्षऱ्या, लिखाणे व मोहोरा यांच्याशी ताडून पाहणे.

सार्वजनिक दस्तऐवज

कलमे

७४. सार्वजनिक दस्तऐवज.

७५. खाजगी दस्तऐवज.

७६. सार्वजनिक दस्तऐवजांच्या प्रमाणित प्रती.

७७. प्रमाणित प्रती हजर करून दस्तऐवजांची शाबिती.

७८. अधिकृत दस्तऐवजांची शाबिती.

दस्तऐवजांसंबंधीची गृहीतके

७९. प्रमाणित प्रतींच्या खरेपणासंबंधीची गृहीतके.

८०. पुराव्याची नोंद म्हणून हजर केलेल्या दस्तऐवजासंबंधी गृहीतक.

८१. राजपत्रे, वृत्तपत्रे, पार्लमेंटचे खाजगी अधिनियम व अन्य दस्तऐवज यासबंधीचे गृहीतक.

८२. इंग्लंडमध्ये मुद्रेच्या किंवा स्वाक्षरीच्या शाबितीशिवाय स्वीकार्य असलेल्या दस्तऐवजासंबंधी गृहीतक.

८३. शासनाच्या प्राधिकारान्वये तयार केलेले नकाशे किंवा आराखडे यासंबंधी गृहीतक.

८४. कायद्यांचे संग्रह व निर्णयांची प्रतिवृत्ते यासंबंधी गृहीतक.

८५. मुखत्यारनाम्यांसंबंधी गृहीतक.

८६. विदेशी न्यायिक अभिलेखांच्या प्रमाणित प्रसंबंतींधी गृहीतक.

८७. पुस्तके, भूनकाशे व सागरी नकाशे यासंबंधी गृहीतक.

८८. तार संदेशांसंबंधी गृहीतक.

८९. हजर न केलेले दस्तऐवज, इत्यादींच्या रीतसर निष्पादनांसंबंधी गृहीतक.

९०. तीस वर्षांपूर्वीच्या दस्तऐवजासंबंधी गृहीतक.

प्रकरण ६ वे

लेखी पुराव्यामुळे तोंडी पुरावा अपवर्जित होणे

९१. संविदांच्या, देणग्यांच्या व अन्य संपत्तिव्यवस्थांच्या ज्या अटी दस्तऐवजांच्या रूपात लेखनिविष्ट केलेल्या असतील त्यांचा पुरावा.

९२. तोंडी कराराचा पुरावा वगळणे.

९३. संदिग्ध दस्तऐवज स्पष्ट किंवा विशोधित करणारा पुरावा वगळणे.

९४. विद्यमान तथ्यांना दस्तऐवज लागू करण्याविरुद्ध असलेला पुरावा वगळणे.

९५. विद्यमान तथ्यांच्या संदर्भात अर्थ लागत नसलेल्या दस्तऐवजासंबंधी पुरावा.

९६. अनेक व्यक्तींपैकी फक्त एकाच व्यक्तीला जी भाषा लागू असू शकते ती भाषा कोणाला लागू पडते त्यासंबंधी पुरावा.

९७. सर्वच्या सर्व शब्दयोजना ज्या दोन तथ्यसमूहांपैकी कशालाही नेमकेपणाने लागू पडत नाही त्यांपैकी एकाला ती लागू करण्यासंबंधी पुरावा.

९८. दुर्वाच्य लिखित चिन्हे, इत्यादींच्या अर्थासंबंधी पुरावा.

९९. दस्तऐवजातील विबंधांमध्ये बदल करणाऱ्या कराराचा पुरावा कोणाला देता येईल.

१००. मृत्युपत्रासंबंधी 'भारतीय उत्तराधिकार अधिनियमा'त जे उपबंध असतील, त्यांची व्यावृत्ती.

भाग ३ रा

पुरावा हजर करणे व पुराव्याचा परिणाम

प्रकरण ७ वे

शाबितीची जबाबदारी

१०१. शाबितीची जबाबदारी.

१०२. शाबितीची जबाबदारी कोणावर असते.

१०३. विशिष्ट तथ्यासंबंधात शाबितीची जबाबदारी.

१०४. पुरावा स्वीकार्य होण्यासाठी शाबीत करावयाचे तथ्य शाबीत करण्याची जबाबदारी.

कलमे

१०५. आरोपीचा खटला अपवादांतर्गत येतो हे शाबीत करण्याची जबाबदारी.

१०६. विशेषेकरून माहितीच्या कक्षेत असलेले तथ्य शाबीत करण्याची जबाबदारी.

१०७. मागील तीस वर्षांच्या कालावधीत केव्हातरी जी हयात असल्याचे ज्ञात आहे त्या व्यक्तीचा मृत्यू शाबीत करण्याची जबाबदारी.

१०८. सात वर्षे जिचा ठावठिकाणा कळलेला नाही ती व्यक्ती हयात आहे हे शाबीत करण्याची जबाबदारी.

१०९. भागीदार, जमीनमालक व भाडेकरू, प्रकर्ता व अभिकर्ता यांच्या बाबतीत त्यांच्या आपसातील संबंधाबाबत शाबितीची जबाबदारी.

११०. मालकीसंबंधी शाबितीची जबाबदारी.

१११. जेथे एक पक्ष कर्तव्यापेक्षा विश्वासाच्या नात्याने संबंधित असेल तेथे, संव्यवहारातील सद्भावाची शाबिती.

१११क. विवक्षित अपराधांसंबंधीचे गृहीतक.

११२. वैवाहिक जीवनाच्या काळात जन्म हा औरसतेचा निर्णायक पुरावा.

११३. राज्यक्षेत्र परस्वाधीन केल्याचा पुरावा.

११३क. विवाहित स्त्रीला आत्महत्त्या करण्यास अपप्रेरणा देण्यासंबंधीचे गृहीतक.

११४. न्यायालयाला विवक्षित तथ्यांचे अस्तित्व गृहीत धरता येईल.

११४क. बलात्कारासंबंधीच्या विवक्षित खटल्यांमध्ये संमतीच्या अभावासंबंधीचे गृहीतक.

प्रकरण ८ वे

प्रतिष्टंभ

११५. प्रतिष्टंभ.

११६. भाडेकऱ्याला व कब्जाधारक व्यक्तीकडून अनुज्ञप्ती मिळालेल्या व्यक्तीला प्रतिष्टंभ.

११७. विनिमयपत्राचा स्वीकर्ता, उपनिहिती किंवा अनुज्ञप्तिधारक यांना प्रतिष्टंभ.

प्रकरण ९ वे

साक्षीदारांसंबंधी

११८. कोणाला साक्ष देता यईल.

११९. मुके साक्षीदार.

१२०. दिवाणी दाव्यातील पक्षकार व त्यांच्या पत्नी किंवा त्यांचे पती.
फौजदारी संपरीक्षेस अधीन असलेल्या व्यक्तीचा पती किंवा त्याची पत्नी.

१२१. न्यायाधीश व दंडाधिकारी.

१२२. वैवाहिक जीवनाच्या काळातील निवेदने.

१२३. राज्याच्या कारभारासंबंधीचा पुरावा.

१२४. कार्यालयीन संपर्कव्यवहार.

१२५. अपराध घडल्यासंबंधी माहिती.

१२६. व्यवसायक्रमातील निवेदने.

१२७. दुभाषी, इत्यादींना कलम १२६ लागू असणे.

१२८. स्वेच्छापूर्वक पुरावा दिल्याने अप्रकटनाचा हक्क वर्जिला असे होत नाही.

१२९. विधि सल्लागारांकडे केलेली गोपनीय निवेदने.

१३०. पक्षकार नसलेल्या साक्षीदाराचे हक्कविलेख हजर करणे.

१३१. जे दस्तऐवज दुसऱ्या व्यक्तीच्या कब्जात असताना ते हजर करण्यास ती व्यक्ती नकार देऊ शकली असती ते दस्तऐवज हजर करणे.

१३२. एखाद्या उत्तरामुळे साक्षीदार गुन्ह्यात गोवला जाईल या कारणामुळे उत्तर देण्याच्या बंधनापासून तो मुक्त नाही.
परंतुक.

१३३. सहअपराधी.

१३४. साक्षीदारांची संख्या.

प्रकरण १० वे

साक्षीदारांच्या साक्षतपासणीविषयी

कलमे

१३५. साक्षीदार हजर करण्याबाबतचा व त्याची साक्षतपासणी करण्याबाबतचा क्रम.
१३६. पुराव्याच्या स्वीकार्यतेसंबंधी न्यायाधीशाने निर्णय करणे.
१३७. सरतपासणी.
उलटतपासणी.
फेरतपासणी.
१३८. साक्षतपासणीचा क्रम.
फेरतपासणीचा रोख.
१३९. दस्तऐवज हजर करण्यासाठी बोलावलेल्या व्यक्तीची उलटतपासणी.
१४०. चारित्र्याबाबतचे साक्षीदार.
१४१. उत्तरसूचक प्रश्न.
१४२. ते केव्हा विचारता कामा नयेत.
१४३. ते केव्हा विचारता येतील.
१४४. लेखी बाबींसंबंधी पुरावा.
१४५. पूर्वीच्या लेखी कथनांसंबंधी उलटतपासणी.
१४६. उलटतपासणीत कायदेशीर असलेले प्रश्न.
१४७. साक्षीदारावर उत्तर देण्याची सक्ती केव्हा करावयाची.
१४८. न्यायालयाने प्रश्न केव्हा विचारावयाचे व साक्षीदारावर उत्तर देण्याची सक्ती केव्हा करावयाची ते न्यायालयाने ठरवणे.
१४९. वाजवी आधारकारणांशिवाय प्रश्न विचारावयाचा नाही.
१५०. वाजवी आधारकारणांशिवाय प्रश्न विचारण्यात आला असता त्याबाबतीत न्यायालयाने अनुसरावयाची प्रक्रिया.
१५१. असभ्य व अपप्रवादात्मक प्रश्न.
१५२. अपमान करण्यासाठी किंवा ताप देण्यासाठी योजलेले प्रश्न.
१५३. सत्यवादित्वाची परीक्षा करणाऱ्या प्रश्नांच्या उत्तरांना विरोधणाऱ्या पुराव्यास बंदी.
१५४. पक्षकाराने स्वतःच्या साक्षीदाराला प्रश्न करणे.
१५५. साक्षीदाराच्या विश्वासपात्रतेबाबत संशय व्यक्त करणे.
१५६. संबद्ध तथ्याला पुष्टी मिळण्याकडे रोख असलेले प्रश्न स्वीकार्य.
१५७. साक्षीदाराची आधीची कथने त्याच तथ्यासंबंधी त्याने नंतर दिलेल्या साक्षीला परिपुष्टी देण्यासाठी शाबीत करता येतील.
१५८. कलम ३२ किंवा ३३ खाली संबद्ध असून शाबीत करण्यात आलेल्या कथनांसंबंधी कोणत्या बाबी शाबीत करता येतील.
१५९. स्मृतीला उजाळा देणे.
स्वतःच्या स्मृतीला उजाळा देण्यासाठी साक्षीदाराला दस्तऐवजाची प्रत केव्हा वापरता येईल.
१६०. कलम १५९ मध्ये उल्लेखिलेल्या दस्तऐवजात नमूद केलेल्या तथ्यांसंबंधी साक्ष.
१६१. स्मृतीला उजाळा देण्यासाठी वापरलेल्या लिखाणाबाबत विरुद्ध पक्षकाराचा हक्क.
१६२. दस्तऐवज हजर करणे.
दस्तऐवजाचा अनुवाद.
१६३. मागवण्यात आलेला आणि नोटिशीवरून हजर करण्यात आलेला दस्तऐवज पुरावा म्हणून देणे.
१६४. नोटिशीवरून जो दस्तऐवज हजर करण्यास नकार देण्यात आला तो पुरावा म्हणून वापरणे.
१६५. प्रश्न विचारण्याचा किंवा दस्तऐवज हजर करण्याचे आदेशिण्याचा न्यायाधीशाचा अधिकार.
१६६. प्रश्न विचारण्याचा ज्यूरीचा किंवा न्यायसहायकांचा अधिकार.

प्रकरण ११ वे

पुरावा अयोग्यपणे स्वीकृत करणे आणि नाकारणे यांविषयी

१६७. पुरावा अयोग्यपणे स्वीकृत केल्याबद्दल किंवा नाकारल्याबद्दल नवीन संपरीक्षा नाही.
अनुसूची—[अधिनियमिती निरसित.]

भारतीय साक्षीपुरावा अधिनियम, १८७२

[1](सन १८७२ चा अधिनियम क्रमांक १)

(दिनांक १ जुलै, १९८५ रोजी अंमलात असल्याप्रमाणे)

[१५ मार्च, १८७२]

ज्याअर्थी, साक्षीपुराव्याचा कायदा एकत्रित, निश्चित व विशोधित करणे समयोचित आहे ; प्रास्ताविका.
त्याअर्थी, पुढीलप्रमाणे अधिनियमित करण्यात येत आहे :—

भाग १ ला

तथ्यांची संबद्धता

प्रकरण १ ले

प्रारंभिक

१. या अधिनियमाला 'भारतीय साक्षीपुरावा अधिनियम, १८७२' असे म्हणावे. संक्षिप्त नाव, विस्तार व प्रारंभ.

[2]त्याचा विस्तार [3][जम्मू व काश्मीर राज्य खेरीजकरून] संपूर्ण भारतभर आहे व [4]['भूसेना अधिनियम' (४४ व ४५ व्हिक्टो. प्र. ५८), [5]['नौसेना अनुशासन अधिनियम' (२९ व ३० व्हिक्टो. प्र. १०९) किंवा 'भारतीय नौसेना (अनुशासन) अधिनियम, १९३४' [6](१९३४ चा ३४)][7]* * * [8][किंवा 'वायुसेना अधिनियम' (पंचम जॉ. प्र. ५१)] यांखाली भरवलेल्या लष्करी न्यायालयांहून अन्य] लष्करी न्यायालयांसुद्धा कोणत्याही न्यायालयातील किंवा न्यायालयापुढील सर्व न्यायिक कार्यवाहींना तो लागू आहे, पण कोणत्याही न्यायालयाला किंवा अधिकाऱ्याला सादर केलेल्या प्रतिज्ञालेखांना किंवा लवादापुढील कार्यवाहींना तो लागू नाही ;

व १ सप्टेंबर, १८७२ रोजी तो अंमलात येईल.

---

१. उद्दिष्टे व कारणे यांच्या निवेदनासाठी पहा : भारताचे राजपत्र, १८६८, पृष्ठ १५७४ ; प्रवर समितीच्या, दिनांक ३१ मार्च, १८७१ च्या अहवालाचा मसुदा किंवा प्रारंभिक अहवाल याकरिता पहा : कित्ता, १८७१, भाग पाच, पृष्ठ २७३ आणि प्रवर समितीच्या, दिनांक ३० जानेवारी, १८७२ च्या दुसऱ्या अहवालासाठी पहा : कित्ता, १८७२, भाग पाच, पृष्ठ ३४ ; कौंसिलातील चर्चांसाठी पहा : कित्ता, १८६८, पुरवणी, पृष्ठे १०६० आणि १२०९, कित्ता १८७१, जादा पुरवणी, पृष्ठे ४२ आणि पुरवणी, पृष्ठ १६४१ आणि कित्ता, १८७२, पृष्ठे १३६ व २३०.

२. हा अधिनियम 'वऱ्हाड विधि अधिनियम, १९४१' (१९४१ चा ४) द्वारे वऱ्हाडवर विस्तारित करण्यात आला असून संथाळ परगण्यांमध्ये 'संथाळ परगणे जमाबंदी विनियम, १८७२' (१८७२ चा ३)--कलम ३ द्वारे ; पंथ पिपलोदमध्ये 'पंथ पिपलोद विधि विनियम, १९२९' (१९२९ चा १) द्वारे ; खोंडमाळ जिल्ह्यामध्ये 'खोंडमाळ विधि विनियम, १९३६' (१९३६ चा ४)-कलम ३ आणि अनुसूची यांद्वारे ; आणि अंगुल जिल्ह्यामध्ये 'अंगुल विधि विनियम, १९३६' (१९३६ चा ५)-कलम ३ व अनुसूची यांद्वारे व 'अनुसूचित जिल्हे अधिनियम, १८७४' (१८७४ चा १४)-कलम ३(क) खालील अधिसूचनेद्वारे पुढील अनुसूचित जिल्ह्यांमध्ये म्हणजेच, हजारीबाग, लोहारदाग—आताचा रांची जिल्हा—कलकत्ता राजपत्र, १८९९, भाग एक, पृष्ठ ४४ पहा आणि मानभूम आणि परगणा दालभूम आणि सिंधभूम जिल्ह्यांतील कोल्हाण—भारताचे राजपत्र, १८८१, भाग १, पृष्ठ ५०४ पहा (१८९४ मध्ये जो वेगळा करण्यात आला त्या पालामाऊ जिल्ह्यात सध्या समाविष्ट असलेला लोहारदाग किंवा रांची जिल्हा) आणि आग्रा प्रांतातील तराई—कित्ता, १८७६, भाग १, पृष्ठ ५०५ ; गंजम आणि विजगापट्टणम—भारताचे राजपत्र, १८९९, भाग एक, पृष्ठ ७२० द्वारे हा अधिनियम अंमलात असल्याचे घोषित करण्यात आले आहे.

१९६३ चा विनियम ६-कलम २ व अनुसूची एक यांद्वारे दादरा व नगरहवेली यांवर, १९६३ चा विनियम ७-कलम ३ व अनुसूची एक यांद्वारे पाँडिचेरीवर, १९६३ चा विनियम ११-कलम ३ व अनुसूची यांद्वारे गोवा, दमण व दीव यांवर आणि १९६५ चा विनियम ८-कलम ३ व अनुसूची यांद्वारे लखदीव, मिनिकॉय व अमिनदिवी या बेटांवरदेखील या अधिनियमाचा विस्तार करण्यात आला आहे.

३. १९५१ चा अधिनियम ३-कलम ३ आणि अनुसूची यांद्वारे " भाग ख राज्ये खेरीजकरून " याऐवजी घातले.

४. १९१९ चा अधिनियम १८-कलम २ आणि अनुसूची एक यांद्वारे घातले ; 'भूसेना अधिनियम' याचे कलम १२७ पहा (४४ व ४५ व्हिक्टो., प्र. ५८).

५. १९३४ चा अधिनियम ३५-कलम २ आणि अनुसूची यांद्वारे घातले.

६. 'विधि अनुकूलन आदेश, १९५०' द्वारे " ... द्वारे आपरिवर्तित केल्याप्रमाणे तो अधिनियम, " हे शब्द गाळले.

७. आता 'नौसेना अधिनियम, १९५७' (१९५७ चा ६४) पहा.

८. १९२७ चा अधिनियम १०-कलम २ आणि अनुसूची एक यांद्वारे घातले.

२. [अधिनियमितींचे निरसन.] 'निरसन अधिनियम, १९३८' (१९३८ चा १)-कलम २ व अनुसूची यांद्वारे निरसित.

निर्वचन खंड. ३. या अधिनियमात, संदर्भावरून विरुद्ध उद्देश दिसून येत नसेल तेथे, पुढील शब्द व शब्दप्रयोग पुढील अर्थांनी वापरले आहेत :—

"न्यायालय". "न्यायालय" यामध्ये सर्व न्यायाधीश व दंडाधिकारी यांचा आणि लवाद खेरीजकरून, साक्षीपुरावा घेण्यास विधितः प्राधिकृत असलेल्या सर्व व्यक्तींचा समावेश आहे.

"तथ्य". "तथ्य" यात—

(१) इंद्रियगोचर होणारी कोणतीही वस्तू, परिस्थिती किंवा वस्तूंमधील संबंध ;

(२) कोणत्याही व्यक्तीला जिचे भान होऊ शकते अशी कोणतीही मानसिक अवस्था अभिप्रेत व समाविष्ट आहे.

उदाहरणे

(क) विवक्षित पदार्थ विवक्षित जागी विवक्षित क्रमाने मांडलेले आहेत हे तथ्य आहे.

(ख) एखाद्या माणसाने काही ऐकले किंवा पाहिले हे तथ्य आहे.

(ग) एखाद्या माणसाने विवक्षित शब्द म्हटले हे तथ्य आहे.

(घ) एखाद्या माणसाला विवक्षित मत आहे, त्याचा विवक्षित उद्देश आहे, तो सद्‌भावपूर्वक किंवा कपटीपणाने वागतो, किंवा तो विशिष्ट शब्द विशिष्ट अर्थाने वापरतो, किंवा त्याला विशिष्ट वेळी विशिष्ट संवेदनेचे भान असते किंवा झाले होते हे तथ्य आहे.

(ङ) एखाद्या माणसाचा विवक्षित लौकिक आहे हे तथ्य आहे.

"संबद्ध". एखादे तथ्य हे या अधिनियमाच्या उपबंधांत निर्दिष्ट केलेल्या कोणत्याही एका प्रकारे दुसऱ्या तथ्याशी संबंधित असेल तेव्हा, ते त्या दुसऱ्या तथ्याशी संबद्ध आहे असे म्हटले जाते.

"वादतथ्ये". "वादतथ्ये" या शब्दप्रयोगामध्ये, जे तथ्य निव्वळ तेच तेवढे किंवा इतर तथ्यांच्या जोडीने लक्षात घेतल्यास त्यातून कोणत्याही दाव्यात किंवा कार्यवाहीत प्रपादिलेला किंवा नाकबूल केलेला हक्क, दायित्व किंवा निःसमर्थता यांचे अस्तित्व, नास्तित्व, स्वरूप किंवा व्याप्ती अपरिहार्यपणे निष्पन्न होते असे कोणतेही तथ्य अभिप्रेत व समाविष्ट आहे.

स्पष्टीकरण—जेव्हा केव्हा दिवाणी प्रक्रियेच्या संबंधी त्या त्या काळी अंमलात असलेल्या कायद्याच्या उपबंधांखाली, कोणतेही न्यायालय तथ्यविषयक वादप्रश्न नमूद करते तेव्हा, अशा वादप्रश्नाच्या उत्तरादाखल जे तथ्य प्रपादन करावयाचे किंवा नाकबूल करावयाचे ते वादतथ्य असते.

उदाहरणे

'क' वर 'ख' च्या खुनाचा आरोप आहे.

त्याच्या संपरीक्षेत पुढील वादतथ्ये असतील :—

'क' ने 'ख' चा मृत्यू घडवून आणला ;

'ख' चा मृत्यू घडवून आणण्याचा 'क' चा उद्देश होता ;

'ख' कडून 'क' ला गंभीर व आकस्मिक प्रक्षोभकारण मिळाले होते ;

ज्या कृतीमुळे 'ख' चा मृत्यू घडून आला ती करताना 'क' हा मनोविकलतेमुळे त्या कृतीचे स्वरूप जाणण्यास असमर्थ होता.

"दस्तऐवज". "दस्तऐवज" याचा अर्थ, कोणताही मजकूर नमूद करण्यासाठी अक्षरे, आकडे/आकृत्या किंवा चिन्हे अशी जी साधने वापरण्याचे उद्देशित असेल किंवा वापरता येतील त्या साधनांनी किंवा त्यांपैकी एकाहून अधिक साधनांनी कोणत्याही पदार्थावर लिहिलेला किंवा व्यक्त केलेला मजकूर असा आहे.

उदाहरणे

एखादे लिखाण हा दस्तऐवज आहे ;

मुद्रित, शिलामुद्रित किंवा छायाचित्रित केलेले शब्द हे दस्तऐवज आहेत ;

एखादा नकाशा किंवा आराखडा हा दस्तऐवज आहे ;

धातूच्या पत्र्यावरील किंवा दगडावरील कोरीव लेख हा दस्तऐवज आहे ;

एखादे विडंबनचित्र हा दस्तऐवज आहे.

"पुरावा" यात पुढील गोष्टी अभिप्रेत व समाविष्ट आहेत :— "पुरावा".

(१) चौकशीतील तथ्यविषयक बाबींसंबंधी आपणासमोर जी कथने करण्यास न्यायालय साक्षीदारांना परवानगी देते किंवा आवश्यक करते ती सर्व कथने;

अशा कथनांना 'तोंडी पुरावा/साक्ष' असे म्हटले जाते;

(२) न्यायालयाच्या निरीक्षणार्थ हजर केलेले सर्व दस्तऐवज;

अशा दस्तऐवजांना 'लेखी पुरावा' असे म्हटले जाते.

जेव्हा आपणांपुढील बाबींचा विचार केल्यानंतर, एखादे तथ्य अस्तित्वात आहे असा न्यायालयाचा समज होतो किंवा व्यवहारदृष्टी असलेल्या माणसाने ते अस्तित्वात आहे अशा समजुतीने त्या विशिष्ट प्रकरणाच्या परिस्थितीत वागायला हवे इतके त्याचे अस्तित्व न्यायालयाला संभवनीय वाटते तेव्हा, ते "शाबीत" झाले असे म्हटले जाते. "शाबीत".

जेव्हा आपणांपुढील बाबींचा विचार केल्यानंतर, एखादे तथ्य अस्तित्वात नाही असा न्यायालयाचा समज होतो किंवा व्यवहारदृष्टी असलेल्या माणसाने ते अस्तित्वात नाही अशा समजुतीने त्या विशिष्ट प्रकरणाच्या परिस्थितीत वागायला हवे इतके त्याचे नास्तित्व न्यायालयाला संभवनीय वाटते तेव्हा, ते "नाशाबीत" झाले असे म्हटले जाते. "नाशाबीत".

एखादे तथ्य जेव्हा शाबीतही झालेले नसते आणि नाशाबीतही झालेले नसते तेव्हा, ते "बिनशाबीत" राहिले असे म्हटले जाते. "बिनशाबीत".

[1]["भारत" याचा अर्थ, जम्मू व काश्मीर राज्य खेरीजकरून भारताचे राज्यक्षेत्र असा आहे.] "भारत."

४. न्यायालयाला एखादे तथ्य गृहीत धरता येईल असे जेव्हा जेव्हा या अधिनियमाद्वारे उपबंधित केलेले असेल तेव्हा, न्यायालय असे तथ्य नाशाबीत झाले नाही तर व तोपर्यंत ते शाबीत असल्याचे मानू शकेल, नाहीतर त्याचा पुरावा मागवू शकेल. "गृहीत धरता येईल".

न्यायालयाने एखादे तथ्य गृहीत धरावे असे जेव्हा जेव्हा या अधिनियमाद्वारे निदेशित केलेले असेल तेव्हा, न्यायालय असे तथ्य नाशाबीत झाले नाही तर व तोपर्यंत ते शाबीत असल्याचे मानील. "गृहीत धरील".

जेव्हा या अधिनियमाद्वारे एखादे तथ्य हे दुसऱ्या एखाद्या तथ्याचा निर्णायक पुरावा असल्याचे ठरवण्यात आले असेल तेव्हा, न्यायालय पहिल्या तथ्याच्या शाबितीवरून दुसरे तथ्य शाबीत झाल्याचे मानील व ते नाशाबीत करण्यासाठी पुरावा देण्यास मुभा देणार नाही. "निर्णायक पुरावा".

प्रकरण २ रे

तथ्यांच्या संबद्धतेविषयी

५. कोणत्याही दाव्यात किंवा कार्यवाहीत प्रत्येक वादतथ्याच्या आणि जी तथ्ये संबद्ध असल्याचे यात यापुढे घोषित केलेले असेल अशा अन्य तथ्यांच्या अस्तित्वाबद्दल किंवा नास्तित्वाबद्दल पुरावा देता येईल, इतरांच्याबद्दल नाही. वादतथ्यांचा व संबद्ध तथ्यांचा पुरावा देता येईल.

स्पष्टीकरण.—[2]दिवाणी प्रक्रियेसंबंधी त्या त्या काळी अंमलात असलेल्या कायद्याच्या कोणत्याही उपबंधामुळे जे तथ्य शाबीत करण्याचा एखाद्या व्यक्तीचा हक्क काढून घेतला गेला असेल त्याबद्दल पुरावा देणे या कलमाच्या आधारे तिला शक्य होणार नाही.

उदाहरणे

(क) 'ख' चा मृत्यू घडवून आणण्याच्या उद्देशाने त्याला दंडुक्याने मारहाण करून त्याचा खून केल्याबद्दल 'क' ची संपरीक्षा करण्यात आली आहे.

'क' च्या संपरीक्षेत पुढील वादतथ्ये आहेत :—

'क' ने 'ख' ला दंडुक्याने मारहाण करणे;

अशी मारहाण करून 'क' ने 'ख' चा मृत्यू घडवून आणणे;

'ख' चा मृत्यू घडवून आणण्याचा 'क' चा उद्देश.

(ख) वादपक्षकार ज्या बंधपत्रावर विसंबून आहे ते त्याने त्या खटल्याच्या पहिल्या सुनावणीच्या वेळी आपल्याबरोबर आणलेले नाही व हजर करण्यासाठी तयार ठेवलेले नाही. कार्यवाही नंतरच्या टप्प्यात असताना, [2]दिवाणी प्रक्रिया संहितेने उपबंधित केलेल्या शर्तींचे अनुसरण केल्याशिवाय अन्यथा बंधपत्र हजर करणे किंवा त्यातील मजकूर शाबीत करणे या कलमाच्या आधारे त्याला शक्य होणार नाही.

---

१. १९५१ चा अधिनियम ३-कलम ३ व अनुसूची यांद्वारे 'राज्य' व 'राज्ये' यांच्या व्याख्यांऐवजी ही व्याख्या घातली.

२. आता 'दिवाणी प्रक्रिया संहिता, १९०८' (१९०८ चा ५) पहा.

एकाच घडामोडीचा भाग असणाऱ्या तथ्यांची संबद्धता.

६. जेव्हा काही तथ्ये वादनिविष्ट नसली तरी, ती तथ्ये आणि एखादे वादतथ्य ही एकाच घडामोडीचा भाग होऊ शकतील अशा रीतीने ती त्या वादतथ्याशी निगडित असतात तेव्हा, ती संबद्ध असतात—मग ती एकाच वेळी व स्थळी घडलेली असोत वा निरनिराळ्या वेळीं व स्थळीं घडलेली असोत.

उदाहरणे

(क) 'ख' ला मारहाण करून त्याचा खून केल्याचा 'क' वर आरोप आहे. मारहाणीच्या वेळी किंवा त्याच घडामोडीचा भाग होईल इतके थोडे पूर्वी किंवा नंतर 'क'ने किंवा 'ख'ने किंवा बघ्यांनी जे काही म्हटले किंवा केले ते संबद्ध तथ्य आहे.

(ख) एका सशस्त्र उठावात भाग घेऊन [1][भारत सरकार] विरुद्ध युद्ध चालवल्याचा 'क' वर आरोप आहे. त्यात मालमत्तेचा नाश झाला आहे, सैन्यदलांवर हल्ले झाले आहेत व तुरुंग फोडून खुले केले गेले आहेत. यांपैकी सर्व तथ्ये घडून आली त्यावेळी 'क' उपस्थित नसला तरी, ही तथ्ये घडून येणे हे एकंदर घडामोडीचा भाग म्हणून संबद्ध आहे.

(ग) एका पत्रव्यवहाराचा भाग असलेल्या पत्रातील बदनामीकारक मजकुराबद्दल 'क' हा 'ख'च्या विरुद्ध दावा लावतो. ज्याच्यातून बदनामी उद्‌भवली त्या विषयासंबंधीची आणि बदनामीकारक मजकूर अंतर्भूत असलेल्या पत्रव्यवहाराचा भाग असलेली पत्रे ही संबद्ध तथ्ये आहेत—मग त्यांमध्ये प्रत्यक्ष तो मजकूर नसला तरी हरकत नाही.

(घ) 'ख' कडून मागवलेला विवक्षित माल 'क'कडे पोचवण्यात आला होता किंवा काय हा प्रश्न आहे. माल दरम्यान अनेक व्यक्तींकडे पोचवण्यात आला होता. प्रत्येक पोचवणी हे संबद्ध तथ्य आहे.

वादतथ्ये घडून येण्याचा प्रसंग, कारण किंवा परिणाम असलेली तथ्ये.

७. जी तथ्ये संबद्ध तथ्यांशी किंवा वादतथ्यांशी ती घडून येण्याचा प्रसंग, कारण किंवा परिणाम म्हणून निकटपणे किंवा अन्यथा अन्वित असतील अथवा ज्या स्थितीत ती घडून आली किंवा जिच्यामुळे ती घडून येण्यास किंवा ती घडवून आणण्यास संधी मिळाली त्या स्थितीची घटक असतील ती तथ्ये संबद्ध असतात.

उदाहरणे

(क) 'क' ने 'ख' ची जबरी चोरी केली किंवा काय हा प्रश्न आहे.

जबरी चोरी होण्याच्या थोडे पूर्वी 'ख' स्वत:जवळ पैसे बाळगून जत्रेला गेला होता व ते त्याने त्रयस्थ व्यक्तींना दाखवले होते किंवा आपणांजवळ ते आहेत या तथ्याचा त्याने उल्लेख केला होता, ही तथ्ये संबद्ध आहेत.

(ख) 'क' ने 'ख' चा खून केला किंवा काय हा प्रश्न आहे.

जेथे खून झाला होता त्या ठिकाणी किंवा त्याच्या जवळपास झटापटीमुळे जमिनीवर झालेल्या खुणा ही संबद्ध तथ्ये आहेत.

(ग) 'क' ने 'ख' वर विषप्रयोग केला किंवा काय हा प्रश्न आहे.

विषप्रयोगाशी ज्यांचा संबंध जोडण्यात आला ती लक्षणे दिसून येण्यापूर्वीचे 'ख' चे प्रकृतिमान व 'क' ला माहीत असलेल्या 'ख' च्या ज्या सवयींमुळे विषप्रयोग करण्यास संधी मिळाली त्या सवयी, ही संबद्ध तथ्ये आहेत.

हेतू, पूर्वतयारी आणि पूर्वीचे किंवा नंतरचे वर्तन.

८. जे कोणत्याही वादतथ्याच्या किंवा संबद्ध तथ्याच्या हेतूचे किंवा पूर्वतयारीचे दर्शक किंवा घटक असते असे कोणतेही तथ्य संबद्ध असते.

कोणत्याही दाव्याच्या किंवा कार्यवाहीच्या संबंधात, अथवा त्यातील एखाद्या वादतथ्याच्या किंवा त्याच्याशी संबद्ध अशा तथ्याच्या संबंधात अशा दाव्यातील किंवा कार्यवाहीतील एखाद्या पक्षकाराने अथवा त्याच्या एखाद्या अभिकर्त्याने केलेल्या वर्तनाचा आणि जिच्याबाबत घडलेला एखादा अपराध हा एखाद्या कार्यवाहीचा विषय आहे अशा कोणत्याही व्यक्तीच्या वर्तनाचा एखाद्या तथ्यावर प्रभाव पडत असेल अथवा एखाद्या तथ्याचा अशा वर्तनावर प्रभाव पडत असेल तर, ते वर्तन संबद्ध असते—मग असा प्रभाव पूर्वी पडलेला असो वा नंतर पडलेला असो.

स्पष्टीकरण १.—"वर्तन" या शब्दात कथनांचा समावेश होत नाही, मात्र ती कथने ही जर कथनांहून अन्य अशा कृती करत असताना केलेली असतील व त्या कृतींचा खुलासा करणारी असतील तर गोष्ट वेगळी; पण या खुलाशामुळे या अधिनियमाच्या अन्य कोणत्याही कलमाखालील कथनांच्या संबद्धतेवर परिणाम होणार नाही.

---

१. 'अनुकूलन आदेश, १९५०' द्वारे 'क्वीन' याऐवजी हा शब्दोल्लेख घातला.

स्पष्टीकरण २.—जेव्हा कोणत्याही व्यक्तीचे वर्तन हे संबद्ध तथ्य असते तेव्हा, तिच्याकडे केलेले किंवा तिच्या समक्ष व तिला ऐकू येईल अशा तऱ्हेने केलेले जे कोणतेही कथन अशा वर्तनावर परिणाम करते ते संबद्ध तथ्य असते.

उदाहरणे

(क्) 'ख' चा खून करण्याबद्दल 'क' ची संपरीक्षा करण्यात येत आहे.

'क' ने 'ग' चा खून केला, 'क' ने 'ग' चा खून केला हे 'ख' ला माहीत होते व आपल्याला असलेली माहिती जाहीर करण्याची धमकी देऊन 'ख' ने 'क' कडून पैसे उकळण्याचा प्रयत्न केला होता, ही तथ्ये संबद्ध आहेत.

(ख्) पैसे भरण्याबाबतच्या बंधपत्रावरून 'क' हा 'ख' च्या विरुद्ध दावा लावतो. 'ख' बंधपत्र केल्याचे नाकारतो.

बंधपत्र ज्यावेळी केले असल्याचे अभिकथन करण्यात आले आहे त्यावेळी 'ख' ला विशिष्ट प्रयोजनासाठी पैशांची जरूरी होती हे तथ्य संबद्ध आहे.

(ग्) 'ख' वर विषप्रयोग करून त्याचा खून करण्याबद्दल 'क' ची संपरीक्षा करण्यात येत आहे.

'ख' ला देण्यात आले होते तशाच प्रकारचे विष 'ख' च्या मृत्यूपूर्वी 'क' ने पैदा केले होते हे तथ्य संबद्ध आहे.

(घ्) विवक्षित दस्तऐवज हा 'क' चे मृत्युपत्र आहे किंवा काय हा प्रश्न आहे.

अभिकथित मृत्युपत्राच्या तरतुदी ज्या बाबींशी संबधित आहेत त्यांबाबत 'क' ने अभिकथित मृत्युपत्राच्या दिनांकापूर्वी नुकतीच चौकशी केली होती, मृत्युपत्र करण्याच्या बाबतीत त्याने वकिलांचा सल्ला घेतला होता व अन्य मृत्युपत्रांचे मसुदे त्याने तयार करवून घेतले होते, पण त्याला ते पसंत पडले नव्हते, ही तथ्ये संबद्ध आहेत.

(ङ्) 'क' वर एका गुन्ह्याचा आरोप आहे.

अभिकथित गुन्हा घडण्यापूर्वी किंवा त्यावेळी किंवा त्यानंतर 'क' ने प्रकरणाच्या तथ्यांना त्याला स्वत:ला अनुकूल असे स्वरूप देण्याच्या दृष्टीने पुरावा आणण्याची तजवीज केली होती अथवा त्याने पुरावा नष्ट केला होता किंवा लपवला होता अथवा ज्या व्यक्ती साक्षीदार झाल्या असत्या त्यांच्या उपस्थितीस प्रतिबंध केला होता किंवा त्या अनुपस्थित राहतील अशी तजवीज केली होती किंवा त्याबाबत खोटा पुरावा देण्यास व्यक्तींना फितवले होते, ही तथ्ये संबद्ध आहेत.

(च्) 'क' ने 'ख' ची जबरी चोरी केली किंवा काय हा प्रश्न आहे.

'ख' ची जबरी चोरी झाल्यानंतर, "ज्याने 'ख' ची जबरी चोरी केली त्याचा शोध घेण्यास पोलीस येत आहेत" असे 'ग' ने 'क' च्या समक्ष म्हटले व त्यानंतर तत्काळ 'क' पळून गेला, ही तथ्ये संबद्ध आहेत.

(छ्) 'क' हा 'ख' चे १०,००० रुपये देणे लागतो किंवा काय हा प्रश्न आहे.

'क' ने 'ग' कडे उसने पैसे मागितले व 'घ' ने 'क' च्या समक्ष व त्याला ऐकू येईल अशा तऱ्हेने 'ग' ला सांगितले की, "'क' वर विश्वास न ठेवण्याचा मी सल्ला देतो, कारण तो 'ख' चे १०,००० रु. देणे लागतो" आणि 'क' काही उत्तर न देता निघून गेला, ही संबद्ध तथ्ये आहेत.

(ज्) 'क' ने गुन्हा केला किंवा काय हा प्रश्न आहे.

गुन्हेगारासंबंधी चौकशी होत आहे असा 'क' ला इशारा देणारे पत्र मिळाल्यावर तो फरारी झाला हे तथ्य व पत्राचा मजकूर ही संबद्ध तथ्ये आहेत.

(झ्) 'क' वर गुन्ह्याचा आरोप आहे.

अभिकथित गुन्हा घडल्यानंतर तो फरारी झाला अथवा गुन्ह्यामुळे मिळालेली मालमत्ता किंवा त्या मालमत्तेपासून येणारे उत्पन्न त्याच्या कब्जात होते अथवा गुन्हा करण्याच्या कामी वापरण्यात आल्या असतील किंवा वापरता आल्या असत्या त्या वस्तू त्याने लपवल्या, ही तथ्ये संबद्ध आहेत.

(ञ्) 'क' शी जबरी संभोग करण्यात आला होता किंवा काय हा प्रश्न आहे.

अभिकथित बलात्कारानंतर थोड्याच वेळात तिने गुन्ह्यासंबंधी फिर्याद दिली, फिर्याद कोणत्या परिस्थितीत व कोणत्या शब्दांत देण्यात आली, ही तथ्ये संबद्ध आहेत.

आपणांशी जबरी संभोग करण्यात आला असे ती फिर्याद न देता म्हणाली हे तथ्य जरी कलम ३२ च्या खंड (१) खाली मृत्युकालीन अधिकथन म्हणून किंवा कलम १५७ खाली परिपोषक पुरावा म्हणून संबद्ध असले तरी, या कलमाखाली वर्तन म्हणून संबद्ध नाही.

(ट्) 'क' ची जबरी चोरी झाली किंवा काय हा प्रश्न आहे.

अभिकथित जबरी चोरी झाल्यानंतर थोड्याच वेळात त्याने अपराधासंबंधी फिर्याद दिली, फिर्याद कोणत्या परिस्थितीत व कोणत्या शब्दांत देण्यात आली, ही तथ्ये संबद्ध आहेत.

आपली जबरी चोरी करण्यात आली असे तो कोणतीही फिर्याद न देता म्हणाला हे तथ्य जरी कलम ३२ खाली मृत्युकालीन अधिकथन म्हणून किंवा कलम १५७ खाली परिपोषक पुरावा म्हणून संबद्ध असले तरी, या कलमाखाली वर्तन म्हणून संबद्ध नाही.

संबद्ध तथ्यांचा खुलासा किंवा ती प्रस्तुत करण्यासाठी जरूर असलेली तथ्ये.

९. एखाद्या वादनिविष्ट तथ्याचा किंवा संबद्ध तथ्याचा खुलासा किंवा ते प्रस्तुत करण्यासाठी जरूर असलेली अशी अथवा वादनिविष्ट तथ्याने किंवा संबद्ध तथ्याने सूचित केलेल्या अनुमानास जी तथ्ये पुष्टी देतात किंवा त्याचे खंडन करतात किंवा जिची ओळख पटणे संबद्ध आहे अशा कोणत्याही वस्तूची किंवा व्यक्तीची ओळख पटवतात अथवा वादनिविष्ट तथ्य किंवा संबद्ध तथ्य केव्हा व कोठे घडले ती वेळ व स्थळ ज्यांमुळे निश्चित होते अथवा ज्यांनी असे कोणतेही तथ्य घडवून आणले त्या पक्षांमधील संबंध ज्यांमुळे दर्शवला जातो अशी तथ्ये त्या प्रयोजनाकरिता आवश्यक असतील तेथवर संबद्ध असतात.

उदाहरणे

(क) विवक्षित दस्तऐवज हा 'क' चे मृत्युपत्र आहे किंवा काय हा प्रश्न आहे.

अभिकथित मृत्युपत्राच्या दिनांकास असलेली 'क' च्या मालमत्तेची व त्याच्या कुटुंबाची स्थिती ही संबद्ध तथ्ये असू शकतील.

(ख) 'क' वर लांच्छनास्पद वर्तनाचा आरोप करणाऱ्या बदनामीकारक मजकुराबद्दल 'क' हा 'ख' विरुद्ध दावा लावतो, बदनामीकारक असल्याचे अभिकथित केलेला मजकूर खरा आहे असे 'ख' दृढकथन करतो.

बदनामीकारक मजकूर प्रकाशित करण्यात आला त्यावेळचे पक्षकारांचे स्थान व त्यांच्यामधील संबंध ही वादनिविष्ट तथ्यांना प्रास्ताविक म्हणून संबद्ध असू शकतील.

'क' व 'ख' यांच्यामध्ये तंटा होता व त्यामुळे त्यांच्यामधील संबंधावर परिणाम झाला असेल तेव्हा, ते तथ्य संबद्ध असले तरी, बदनामीकारक मजकुराशी संबंध नसलेल्या बाबीविषयीचा 'क' व 'ख' यांच्यामधील तंट्याचा तपशील असंबद्ध आहे.

(ग) 'क' वर गुन्ह्याचा आरोप आहे.

गुन्हा घडल्यानंतर लवकरच 'क' आपल्या घरातून परागंदा झाला हे तथ्य वादतथ्यांच्या नंतरचे किंवा त्यांच्यामुळे परिणाम झालेले वर्तन म्हणून कलम ८ खाली संबद्ध आहे.

जेव्हा त्याने घर सोडले तेव्हा, ज्या स्थळी तो गेला तेथे त्याला आकस्मिक व तातडीचे काम होते हे तथ्य, त्याने आकस्मिकपणे घर सोडले या तथ्याचा खुलासा करू शकणारे म्हणून संबद्ध आहे.

तो ज्या कामगिरीवर निघाला तिचा तपशील, ते काम आकस्मिक व तातडीचे होते हे दर्शवण्यापुरता आवश्यक असेल तेवढे खेरीजकरून एरव्ही संबद्ध नाही.

(घ) 'ग' ने 'क' बरोबर केलेला नोकरीचा करार मोडण्यास त्याला प्रवृत्त केल्याबद्दल 'क' हा 'ख' विरुद्ध दावा लावतो. 'क' ची नोकरी सोडल्यावर 'ग' हा 'क' ला असे म्हणतो की, "'ख' ने मला अधिक चांगली नोकरी देऊ केल्यामुळे मी तुमची नोकरी सोडून देत आहे." हे कथन वादतथ्य म्हणून संबद्ध असलेल्या 'ग' च्या वर्तनाचा खुलासा करणारे म्हणून संबद्ध आहे.

(ङ) 'क' वर चोरीचा आरोप असून तो चोरीचा माल 'ख' ला देत असताना नजरेस पडतो व 'ख' ती मालमत्ता 'क' च्या पत्नीला देत असताना नजरेस पडतो. ती सुपूर्द करताना 'ख' म्हणतो, "तू ही लपवून ठेवावीस असे 'क' चे सांगणे आहे." 'ख' चे हे विधान त्या व्यवहाराचा भाग असलेल्या तथ्याचा खुलासा करणारे म्हणून संबद्ध आहे.

(च) दंगा केल्याबद्दल 'क' ची संपरीक्षा होते व तो जमावाच्या अग्रभागी चालला होता असे शाबीत होते. जमावाचा आरडाओरडा हे तथ्य त्या व्यवहाराच्या स्वरूपाचा खुलासा करणारे म्हणून संबद्ध आहे.

कटवाल्याने सामाईक बेताला अनुलक्षून केलेली वक्तव्ये किंवा कृती.

१०. अपराध किंवा कारवाईयोग्य दुष्कृती करण्यासाठी दोन किंवा अधिक व्यक्तींनी मिळून कट केला आहे असे समजण्यास रास्त कारण असेल तेथे, त्यांच्यापैकी कोणाही एकाने पहिल्याप्रथम जेव्हा असा उद्देश मनात धरला त्या वेळेनंतर अशापैकी कोणाही एका व्यक्तीने त्यांच्या सामाईक बेताला अनुलक्षून केलेले कोणतेही वक्तव्य, कृती किंवा लिखाण हे, ज्यांनी याप्रमाणे कट केला असा समज असेल त्यांपैकी प्रत्येक व्यक्तीच्या विरुद्ध, कटाचे अस्तित्व शाबीत करण्याच्या व तसेच अशी कोणतीही व्यक्ती त्यात सहभागी होती हे दाखवण्याच्या प्रयोजनार्थ संबद्ध तथ्य आहे.

उदाहरण

[1][भारत सरकार] विरुद्ध युद्ध करण्याच्या कटात 'क' सामील झाला आहे असे समजण्यास रास्त आधारकारण आहे.

कटाच्या प्रयोजनार्थ 'ख' ने युरोपमध्ये शस्त्रे पैदा केली, तशाच उद्दिष्टासाठी 'ग' ने कलकत्त्यात पैसे जमवले, 'घ' ने मुंबईत कटात सामील होण्यासाठी काही व्यक्तींचे मन वळवले, 'ङ' ने डोळ्या-पुढील उद्दिष्टांचा पुरस्कार करणारे लिखाण आग्रा येथे प्रकाशित केले व 'ग' ने कलकत्त्यात जमवलेले

---

१. 'अनुकूलन आदेश, १९५०' द्वारे 'क्वीन' याऐवजी हा शब्दोल्लेख घातला.

पैसे 'च' ने दिल्लीहून 'छ' कडे काबूलला पाठवले ही तथ्ये व कटाचा तपशील देणारे जे पत्र 'ज' ने लिहिले त्याचा मजकूर या सर्व गोष्टी 'क' ला ज्ञात नसल्या व ज्यांनी त्या केल्या त्या व्यक्ती त्याला अपरिचित असल्या [व त्या गोष्टी तो] कटात सामील होण्यापूर्वी किंवा त्याने त्यातून अंग काढून घेतल्यानंतर घडल्या असे] जरी असले तरी, त्यांपैकी प्रत्येक गोष्ट ही कटाचे अस्तित्व शाबीत करणे व 'क' ची त्यातील सामीलकी शाबीत करणे या दोन्हींसाठी संबद्ध आहे.

११. एरव्ही संबद्ध नसलेली तथ्ये—

(१) जर ती कोणत्याही वादतथ्याशी किंवा संबद्ध तथ्याशी विसंगत असतील तर;

(२) जर निव्वळ तीच किंवा अन्य तथ्यांच्या संबंधात ती विचारात घेतल्यास कोणत्याही वादतथ्याचे किंवा संबद्ध तथ्याचे अस्तित्व किंवा नास्तित्व अत्यंत संभाव्य किंवा असंभाव्य ठरत असेल तर,

संबद्ध असतात.

एरव्ही संबद्ध नसलेली तथ्ये केव्हा संबद्ध होतात.

उदाहरणे

(क) 'क' ने विवक्षित दिवशी कलकत्त्यात गुन्हा केला किंवा काय हा प्रश्न आहे.

त्या दिवशी 'क' लाहोरमध्ये होता हे तथ्य संबद्ध आहे.

गुन्हा जेव्हा घडला त्या वेळेच्या आसपास तो घडल्याच्या स्थळापासून 'क' दूर अंतरावर होता या तथ्यामुळे, त्याने गुन्हा केला असावा ही गोष्ट अशक्य जरी नाही तरी अगदी असंभाव्य होऊ शकत असल्यामुळे ते तथ्य संबद्ध आहे.

(ख) 'क' ने गुन्हा केला आहे किंवा काय हा प्रश्न आहे.

गुन्हा 'क' ने किंवा 'ख' ने किंवा 'ग' ने किंवा 'घ' ने केला असला पाहिजे अशी परिस्थिती आहे. गुन्हा अन्य कोणीही करू शकला नसता व तो 'ख' ने, 'ग' ने किंवा 'घ' नेही केला नव्हता हे दर्शवणारे प्रत्येक तथ्य संबद्ध आहे.

१२. ज्या दाव्यांमध्ये नुकसानीची मागणी केली असेल त्यांमध्ये जी नुकसानी देवविणे आवश्यक असेल तिची रक्कम निर्धारित करणे न्यायालयाला ज्यामुळे शक्य होईल असे कोणतेही तथ्य संबद्ध असते.

नुकसानीच्या दाव्यांमध्ये रक्कम निर्धारित करणे न्यायालयाला शक्य होण्याच्या कामी साधक अशी तथ्ये संबद्ध असतात.

१३. जेथे कोणत्याही हक्काच्या किंवा रूढीच्या अस्तित्वाबाबतचा प्रश्न असेल तेथे, पुढील तथ्ये संबद्ध असतात :—

(क) ज्याद्वारे प्रस्तुत हक्क किंवा रूढी निर्माण झाली, ते असल्याचा दावा सांगितला गेला, त्यात बदल केला गेला, त्यांना मान्यता दिली गेली, त्यांचा ठामपणे अवलंब केला गेला किंवा ते नाकारले गेले, अथवा जो त्यांच्या अस्तित्वाशी विसंगत होता असा कोणताही व्यवहार;

(ख) जेव्हा तो हक्क किंवा ती रूढी असल्याचा दावा सांगितला गेला, त्यांना मान्यता दिली गेली किंवा त्यांचा अवलंब केला गेला अथवा त्यांचा अवलंब विवादास्पद केला गेला, तो ठामपणे चालू ठेवण्यात आला किंवा त्यापासून विचलन झाले ती विवक्षित उदाहरणे.

एखादा हक्क किंवा रूढी याबाबत प्रश्न असेल तेव्हा संबद्ध असलेली तथ्ये.

उदाहरण

'क' ला एखाद्या मत्स्यक्षेत्रावर मच्छीमारीचा हक्क आहे किंवा काय हा प्रश्न आहे.

ते मत्स्यक्षेत्र 'क' च्या पूर्वजांना प्रदान करणारा विलेख, 'क' च्या बापाने केलेले मत्स्यक्षेत्राचे गहाण, गहाणाशी ताळमेळ नसलेली अशी 'क' च्या बापाने दिलेली नंतरची देणगी, जेव्हा 'क' च्या बापाने हक्क वापरला किंवा जेव्हा हक्काचा वापर 'क' च्या शेजाऱ्यांनी थांबवला ती विशिष्ट उदाहरणे ही संबद्ध तथ्ये आहेत.

१४. उद्देश, ज्ञान, सद्भाव, हयगय, बेदरकारपणा, कोणत्याही विशिष्ट व्यक्तीबाबतची दुर्भावना किंवा सद्भावना यांसारख्या कोणत्याही मानसिक अवस्थेचे अस्तित्व दर्शवणारी अथवा कोणत्याही शारीरिक अवस्थेचे किंवा शारीरिक संवेदनेचे अस्तित्व दर्शवणारी तथ्ये ही, अशी कोणतीही शारीरिक किंवा मानसिक अवस्था अथवा शारीरिक संवेदना यांचे अस्तित्व वादनिविष्ट किंवा संबद्ध असेल तेव्हा संबद्ध असतात.

[1][स्पष्टीकरण १.—मानसिक] अवस्था हे तथ्य संबद्ध असताना, ती मानसिक अवस्था अस्तित्वात आहे ही गोष्ट किंवा अस्तित्वाचे दर्शक म्हणून संबद्ध असलेल्या तथ्याद्वारे, सर्वसाधारणपणे नव्हे तर, विशिष्ट प्रस्तुत बाबींच्या संबंधात दर्शवली गेली पाहिजे.

मानसिक किंवा शारीरिक अवस्था अथवा शारीरिक संवेदना यांचे अस्तित्व दर्शवणारी तथ्ये.

---

१. १८९१ चा अधिनियम ३-कलम १ द्वारे मूळ स्पष्टीकरणाऐवजी घातले.

स्पष्टीकरण २.—पण जेथे एखाद्या अपराधाचा आरोप असलेल्या व्यक्तीच्या संपरीक्षेच्या वेळी आरोपीने पूर्वी केलेला अपराध या कलमाच्या अर्थानुसार संबद्ध होत असेल तेथे, अशा व्यक्तीची पूर्वीची दोषसिद्धी हेसुद्धा संबद्ध तथ्य असेल.]

उदाहरणे

(क) एखादा माल हा चोरीचा माल असल्याचे माहीत असूनही तो स्वीकारला असा आरोप 'क' वर आहे. चोरीचा विशिष्ट माल त्याच्या कब्जात होता असे शाबीत झाले आहे.

त्याचवेळेस दुसऱ्या अनेक चोरीच्या वस्तू त्याच्या कब्जात होत्या हे तथ्य, त्याच्या कब्जात असलेल्या एकूण एक वस्तू चोरीच्या असल्याचे त्याला माहीत होते हे दाखवण्याच्या दृष्टीने साधक होत असल्यामुळे ते संबद्ध आहे.

[1][(ख) 'क'ने दुसऱ्या व्यक्तीला कपटीपणाने नकली नाणे सुपूर्द केले व त्याने ते सुपूर्द केले तेव्हा त्याला ते नकली असल्याचे माहीत होते असा त्याच्यावर आरोप आहे.

ते सुपूर्द करण्याच्या वेळेस 'क' च्या कब्जात इतर अनेक नकली नाणी होती हे तथ्य संबद्ध आहे.

एक नकली नाणे, ते नकली असल्याचे माहीत असताना दुसऱ्या व्यक्तीला खरे म्हणून सुपूर्द केल्याबद्दल 'क' ला पूर्वी दोषी ठरवण्यात आले होते हे तथ्य संबद्ध आहे.]

(ग) 'ख'च्या कुत्र्याने इजा केल्याबद्दल 'क' हा 'ख' विरुद्ध दावा लावतो. आपला कुत्रा हिंस्त्र आहे हे 'ख'ला माहीत आहे.

'म', 'म' व 'य' यांना तो कुत्रा पूर्वी चावला होता व त्यांनी 'ख' कडे तक्रारी केल्या होत्या, ही तथ्ये संबद्ध आहेत.

(घ) विनिमयपत्राचा स्वीकर्ता 'क' याला आदात्याचे नाव कपोलकल्पित आहे हे माहीत होते किंवा काय हा प्रश्न आहे.

त्याच पद्धतीने काढलेली इतर विपत्रे, जर प्रदेयी ही खरीखुरी व्यक्ती असती तर ती 'क'कडे ज्यावेळेस विपत्रे पाठवू शकली असती त्यापूर्वी 'क'ने ती स्वीकारली होती हे तथ्य, प्रदेयी ही कपोलकल्पित व्यक्ती असल्याचे 'क'ला माहीत होते याचे दर्शक म्हणून संबद्ध आहे.

(ङ) 'ख'च्या लौकिकाला बाध आणण्याच्या उद्देशाने एक अभ्यारोप प्रकाशित करून 'ख'ची अब्रूनुकसानी केल्याचा 'क'वर आरोप आहे.

'ख'बद्दल 'क'च्या मनात असलेली दुर्भावना दर्शवणारे 'ख' विषयीचे काही लिखाण 'क'ने प्रकाशित केले हे विशिष्ट प्रस्तुत तथ्य प्रकाशनाद्वारे 'ख' च्या लौकिकाला बाध आणण्याचा 'क'चा उद्देश शाबीत करणारे म्हणून संबद्ध आहे.

'क'व 'ख' यांच्यामध्ये आधी कसलेही भांडण नव्हते व ज्याबद्दल तक्रार करण्यात आली ती गोष्ट 'क'ने जशी ऐकली तसाच तिचा पुनरुच्चार केला, ही तथ्ये 'ख' च्या लौकिकास बाध आणण्याचा 'क'चा उद्देश नव्हता याचे दर्शक म्हणून संबद्ध आहेत.

(च) 'ग' हा ऐपतदार आहे असे 'ख'ला कपटीपणाने अभिवेदन केल्यामुळे दिवाळखोर 'ग' वर विश्वास ठेवण्यास प्रवृत्त झालेल्या 'ख'ला नुकसान सोसावे लागले, म्हणून 'ख'ने 'क'विरुद्ध दावा लावला.

'ग' ऐपतदार असल्याचे 'क'ने अभिवेदन केले त्यावेळेस 'ग'चे शेजारी व त्याच्याशी व्यवहार करणाऱ्या व्यक्ती त्याला ऐपतदार समजत होत्या हे तथ्य, 'क'ने ते अभिवेदन सद्भावपूर्वक केले असल्याचे दर्शक म्हणून संबद्ध आहे.

(छ) 'क'ज्या घराचा मालक आहे त्याचे काम 'ग' या कंत्राटदाराच्या आदेशावरून केल्याबद्दल मिळावयाच्या पैशांसाठी 'ख' हा 'क' विरुद्ध दावा लावतो.

'ख'ने 'ग'बरोबर संविदा केली होती हा 'क'चा बचाव आहे.

'क'ने 'ग'ला प्रस्तुत कामाचे पैसे दिले होते हे तथ्य, 'क'ने प्रस्तुत कामाची व्यवस्था सद्भावपूर्वक 'ग'कडे सोपवली होती व त्यामुळे 'ग' हा 'क'चा अभिकर्ता म्हणून नव्हे तर स्वतःच्याच नावाने 'ख'शी संविदा करू शकत होता हे शाबीत करणारे म्हणून संबद्ध आहे.

(ज) 'क'ला जी मालमत्ता सापडली तिचा अप्रामाणिक हेतूने अपहार केल्याचा 'क'वर आरोप आहे व जेव्हा त्याने तिचा स्वतःसाठी म्हणून विनियोग केला तेव्हा, तिचा खरा मालक सापडू शकणार नाही असे तो सद्भावपूर्वक समजत होता किंवा काय असा प्रश्न आहे.

'क'ज्या ठिकाणी होता तेथे मालमत्ता हरवल्याची जाहीर नोटीस देण्यात आलेली होती हे तथ्य, मालमत्तेचा खरा मालक सापडू शकणार नाही असे 'क' सद्भावपूर्वक समजत नव्हता याचे दर्शक म्हणून संबद्ध आहे.

---

१. १८९१ चा अधिनियम ३-कलम १ द्वारे मूळ उदाहरण (ख) ऐवजी घातले.

मालमत्ता हरवल्याचे 'ग' ने ऐकले होते व त्याविरुद्ध तिच्यावर खोटा दावा सांगण्याची त्याची इच्छा होती म्हणून त्याने कपटीपणाने नोटीस दिली होती हे 'क' ला माहीत होते किंवा तसा त्याचा समज होता हे तथ्य, 'क' ला नोटीस माहीत होती एवढ्याच तथ्यामुळे 'क' चा सद्भाव नाशाबीत होत नाही याचे दर्शक म्हणून संबद्ध आहे.

(झ) 'ख' ला ठार मारण्याच्या इराद्याने त्याच्यावर गोळी झाडल्याचा 'क' वर आरोप आहे. 'क' चा इरादा दर्शवण्यासाठी, 'क' ने पूर्वी 'ख' वर गोळी झाडली होती हे तथ्य शाबीत करता येईल.

(ञ) 'ख' ला धमकीची पत्रे पाठवल्याचा 'क' वर आरोप आहे. या पत्रांचा उद्देश दर्शवण्यासाठी 'क' ने 'ख' ला पूर्वी पाठवलेली धमकीची पत्रे शाबीत करता येतील.

(ट) 'क' हा आपली पत्नी 'ख' हिच्याशी क्रूरपणे वागल्याबद्दल दोषी आहे किंवा काय हा प्रश्न आहे.

अभिकथित क्रूर वागणुकीच्या जरा आधी किंवा नंतर त्यांनी एकमेकांविषयी कोणत्या भावना व्यक्त केल्या ती संबद्ध तथ्ये आहेत.

(ठ) 'क' चा मृत्यू विषाने घडून आला होता किंवा काय हा प्रश्न आहे.

'क' ने आजारात आपल्या लक्षणांबाबत केलेली कथने ही संबद्ध तथ्ये आहेत.

(ड) जेव्हा 'क' चा आयुर्विमा उतरवला गेला तेव्हा, त्याचे प्रकृतिमान कसे होते हा प्रश्न आहे.

प्रस्तुत वेळी किंवा त्यापूर्वी 'क' ने आपल्या प्रकृतिमानाबाबत केलेली कथने ही संबद्ध तथ्ये आहेत.

(ढ) 'ख' ने सर्वसाधारणपणे वापरण्यालायक नसलेली गाडी भाड्याने दिल्यामुळे 'क' ला दुखापत झाली, म्हणून 'क' हा 'ख' विरुद्ध हयगयीबद्दल दावा लावतो.

त्या विशिष्ट गाडीच्या या दोषाकडे अन्य प्रसंगी 'ख' चे लक्ष वेधण्यात आले होते हे तथ्य संबद्ध आहे.

भाड्याने घावयाच्या गाड्यांबाबत नेहमीच 'ख' हयगय करीत असे हे तथ्य असंबद्ध आहे.

(ण) 'ख' वर उद्देशपूर्वक गोळी झाडून त्याला मारले म्हणून 'ख' च्या खुनाबद्दल 'क' ची संपरीक्षा करण्यात आली.

'क' ने अन्य प्रसंगी 'ख' वर गोळी झाडली होती हे तथ्य, 'ख' ला गोळी झाडून मारण्याचा त्याचा उद्देश दर्शवणारे म्हणून संबद्ध आहे.

माणसांना मारण्याच्या उद्देशाने त्यांच्यावर गोळी झाडण्याची 'क' ला सवय होती, हे तथ्य असंबद्ध आहे.

(त) एका गुन्ह्याबद्दल 'क' ची संपरीक्षा करण्यात आली.

तो विशिष्ट गुन्हा करण्याचा उद्देश सूचित करणारे काहीतरी त्याने म्हटले हे तथ्य संबद्ध आहे.

त्या प्रकारचे गुन्हे करण्याकडे सर्वसाधारण कल दर्शविणारे काहीतरी त्याने म्हटले हे तथ्य असंबद्ध आहे.

एखादी कृती अभावित होती की उद्देशपूर्वक होती या प्रश्नाशी संबंधित तथ्ये.

१५. एखादी कृती अभावित होती की उद्देशपूर्वक होती [1][किंवा विशिष्ट ज्ञान किंवा उद्देश असताना केली होती की काय] हा प्रश्न असेल तेव्हा, अशी कृती तशाच घटनांच्या मालिकेचा भाग असून ती कृती करणारी व्यक्ती त्यांपैकी प्रत्येक घटनेत निबद्ध होती हे तथ्य संबद्ध आहे.

उदाहरणे

(क) आपल्या घराचा जितक्या पैशांचा विमा उतरवला होता ते पैसे मिळवण्यासाठी ते घर जाळून टाकल्याचा 'क' वर आरोप आहे.

'क' लागोपाठ निरनिराळ्या घरांमध्ये राहिला, त्यांपैकी प्रत्येकाचा त्याने विमा उतरवलेला होता, त्यांपैकी प्रत्येक घरात आग लागली व प्रत्येक आगीनंतर त्याला वेगवेगळ्या विमा कार्यालयांकडून पैसे मिळाले ही तथ्ये, आगी अभावितपणे लागलेल्या नव्हत्या याचे दर्शक म्हणून संबद्ध आहेत.

(ख) 'ख' च्या ऋणकोकडून पैसे स्वीकारण्यास 'क' ची नेमणूक झाली आहे. आपणांस मिळालेल्या रकमा दाखवणाऱ्या चोपडीत नोंद ठेवणे 'क' चे काम आहे. विशिष्ट प्रसंगी प्रत्यक्षात त्याला जितके पैसे मिळाले त्यापेक्षा ते कमी मिळाले असे दाखवणारी नोंद तो करतो.

ही खोटी नोंद अभावित आहे की उद्देशपूर्वक आहे हा प्रश्न आहे.

'क' ने चोपडीत केलेल्या अन्य नोंदी खोट्या आहेत व प्रत्येक बाबतीत ती खोटी नोंद ही 'क' ला अनुकूल आहे, ही तथ्ये संबद्ध आहेत.

---

१. १८९१ चा अधिनियम ३-कलम २ द्वारे समाविष्ट केले.

(ग) 'ख' ला कपटीपणाने नकली रुपया सुपूर्द केल्याचा 'क' वर आरोप आहे.

तो रुपया अभावितपणे सुपूर्द केला होता किंवा काय हा प्रश्न आहे.

'ख' ला रुपया सुपूर्द करण्याच्या जरा पूर्वी किंवा जरा नंतर 'क' ने 'ग', 'घ' व 'ङ' यांना नकली रुपये सुपूर्द केले ही तथ्ये, 'ख' ला झालेली सुपूर्दगी ही अभावित नव्हती हे दर्शवणारी म्हणून संबद्ध आहेत.

व्यवहार-क्रमाचे अस्तित्व केव्हा संबद्ध असते. १६. एखादी विशिष्ट कृती केली गेली होती किंवा काय असा जेव्हा प्रश्न असेल तेव्हा, ज्यानुसार ती कृती स्वाभाविकपणे केली गेली असती असा कोणताही व्यवहारक्रम अस्तित्वात असणे हे संबद्ध तथ्य आहे.

उदाहरण

(क) विशिष्ट पत्र पाठवलेले होते किंवा काय असा प्रश्न आहे.

विवक्षित जागी ठेवलेली सर्व पत्रे डाकेत न्यायची हा सामान्य व्यवहारक्रम होता व विशिष्ट पत्र त्या जागी ठेवले गेले होते, ही तथ्ये संबद्ध आहेत.

(ख) विशिष्ट पत्र 'क' ला पोचले होते किंवा काय असा प्रश्न आहे.

रीतसर क्रमानुसार ते डाकेत टाकले होते व अनामपत्र कार्यालयामार्फत ते परत करण्यात आले नव्हते, ही तथ्ये संबद्ध आहेत.

कबुली

'कबुली' याची व्याख्या. १७. 'कबुली' म्हणजे ज्यामुळे कोणत्याही वादतथ्याबाबतचे किंवा संबद्ध तथ्याबाबतचे अनुमान सूचित होत असून जे यात यापुढे नमूद करण्यात येतील अशा व्यक्तींपैकी कोणीही व तशा परिस्थितीत केलेले असेल असे कोणतेही तोंडी अथवा लेखी कथन होय.

कबुली—कार्यवाहीतील पक्षकाराची किंवा त्याच्या अभिकर्त्याची. १८. कार्यवाहीतील पक्षकाराने केलेली कथने किंवा अशा कोणत्याही पक्षकाराने स्पष्टपणे किंवा उपलक्षणेने आपल्या ज्या अभिकर्त्याला अशी कथने करण्यास प्राधिकृत केले आहे असे न्यायालय त्या प्रकरणातील परिस्थितीत मानील त्याने केलेली कथने म्हणजे कबुल्या होत.

प्रतिनिधीच्या भूमिकेतील वादपक्षकाराची. दाव्यातील ज्या पक्षकारांनी प्रतिनिधी म्हणून दावा लावला असेल किंवा प्रतिनिधी म्हणून ज्या पक्षकारांविरुद्ध दावा लावला गेला असेल त्यांनी केलेली कथने, ती करणारा पक्षकार त्या भूमिकेत असताना केलेली नसतील तर, कबुली होत नाहीत.

जी कथने—

विषयवस्तूत हितसंबंधित असलेल्या व्यक्तींची. (१) कार्यवाहीच्या विषयवस्तूत ज्यांचा स्वामित्वविषयक किंवा द्रव्यविषयक हितसंबंध असून याप्रमाणे हितसंबंधित असलेल्या व्यक्ती म्हणून ज्या कथन करतात त्या व्यक्तींनी, किंवा

ज्या व्यक्तीकडून हितसंबंध प्राप्त झाला आहे त्या व्यक्तीची. (२) दाव्यातील पक्षकारांनी दाव्याच्या विषयवस्तूमधील आपला हितसंबंध ज्यांच्याकडून प्राप्त केला त्या व्यक्तींनी,

केली असतील ती कथने जर ती करणाऱ्या व्यक्तींचा हितसंबंध अस्तित्वात असताना केलेली असतील तर, अशी कथने म्हणजे कबुल्या होत.

ज्या व्यक्तींचे दाव्यातील पक्षकाराच्या संबंधातील स्थान शाबीत केले पाहिजे अशा व्यक्तींनी दिलेल्या कबुल्या. १९. ज्या व्यक्तींचे स्थान किंवा दायित्व दाव्यातील कोणत्याही पक्षकाराच्या संबंधात शाबीत करणे जरूर असते त्यांनी केलेली कथने जर त्यांनी किंवा त्यांच्याविरुद्ध केलेल्या दाव्यात अशा स्थानाच्या किंवा दायित्वाच्या संबंधात अशा व्यक्तींविरुद्ध संबद्ध असतील व जर ती कथने करणारी व्यक्ती अशा स्थानी असताना किंवा अशा दायित्वास अधीन असताना ती केलेली असतील तर, अशी कथने म्हणजे कबुल्या होत.

उदाहरण

'क' हा 'ख' करता भाडे वसूल करण्याचे काम पत्करतो.

'ग' कडून 'ख' ला येणे असलेले भाडे वसूल न केल्याबद्दल 'ख' हा 'क' विरुद्ध दावा लावतो. 'ग' कडून 'ख' ला भाडे येणे असल्याचे 'क' नाकबूल करतो. आपण 'ख' ला भाडे देणे लागतो असे 'ग' ने केलेले कथन ही कबुली आहे, व 'ग' हा 'ख' ला भाडे देणे लागत होता हे 'क' ने नाकबूल केले तर, पूर्वोक्त कबुली हे 'क' विरुद्ध संबद्ध तथ्य आहे.

२०. दाव्यातील पक्षकाराने तंटा-विषयाच्या संदर्भात माहितीसाठी स्पष्टपणे ज्यांचा निर्देश केला असेल त्या व्यक्तींनी केलेली कथने म्हणजे कबुल्या होत.

दाव्यातील पक्षकाराने स्पष्टपणे निर्दिष्ट केलेल्या व्यक्तींनी कबुली देणे.

उदाहरण

'क' ने 'ख' ला विकलेला घोडा निकोप आहे किंवा काय हा प्रश्न आहे.

'क' हा 'ख' ला म्हणतो—"'ग' ला जाऊन विचार—'ग' ला त्याची सर्व माहिती आहे". 'ग' चे कथन ही कबुली आहे.

२१. कबुल्या देणारी व्यक्ती किंवा तिचा हितसंबंध-प्रतिनिधी यांच्याविरुद्ध त्या कबुल्या संबद्ध असतात आणि त्यांच्याविरुद्ध त्या शाबीत करता येतात ; पण कबुली देणाऱ्या व्यक्तीला किंवा तिच्या वतीने किंवा तिच्या हितसंबंध-प्रतिनिधीला पुढील बाबी खेरीजकरून एरव्ही त्या शाबीत करता येत नाहीत :—

कबुली देणाऱ्या व्यक्तींविरुद्ध आणि त्यांच्याकडून किंवा त्यांच्या वतीने कबुल्यांची शाबिती.

(१) कबुली देणारी व्यक्ती मृत असती तर ती कबुली ३२ व्या कलमाखाली त्रयस्थ व्यक्तींच्या दरम्यान संबद्ध झाली असती अशा स्वरूपाची असेल तेव्हा, कबुली देणाऱ्या व्यक्तीला किंवा तिच्या वतीने ती शाबीत करता येईल.

(२) एखादी कबुली म्हणजे संबद्ध किंवा वादविषिष्ट असलेल्या कोणत्याही मानसिक किंवा शारीरिक अवस्थेच्या अस्तित्वाबाबत अशी मानसिक किंवा शारीरिक अवस्था अस्तित्वात असण्याच्या वेळी किंवा त्या सुमारास केलेले कथन असेल आणि त्याचा खोटेपणा असंभाव्य करणारे वर्तन त्या कथनाच्या बरोबर घडलेले असेल तेव्हा, कबुली देणाऱ्या व्यक्तीला किंवा तिच्या वतीने ती शाबीत करता येईल.

(३) एखादी कबुली ही कबुली म्हणून संबद्ध नसून अन्यथा संबद्ध असेल तर, कबुली देणाऱ्या व्यक्तीला किंवा तिच्या वतीने ती शाबीत करता येईल.

उदाहरणे

(क) विवक्षित विलेख बनावट आहे की नाही हा 'क' व 'ख' यांच्यामधील प्रश्न आहे. तो खरा आहे असे 'क' म्हणतो, तर तो बनावट आहे असे 'ख' चे म्हणणे आहे.

विलेख खरा आहे असे 'ख' ने कथन केल्याचे 'क' ला शाबीत करता येईल व विलेख खोटा आहे असे 'क' ने कथन केल्याचे 'ख' ला शाबीत करता येईल ; पण विलेख खरा आहे असे स्वतः कथन केल्याचे 'क' ला शाबीत करता येणार नाही, आणि विलेख बनावट आहे असे स्वतः कथन केल्याचे 'ख' ला शाबीत करता येणार नाही.

(ख) जहाजाचा कप्तान 'क' याने जहाज टाकून दिल्याबद्दल त्याची संपरीक्षा केली जाते.

जहाज त्याच्या योग्य मार्गाबाहेरून नेण्यात आले होते हे दर्शविणारा पुरावा दिला गेला आहे.

'क' आपल्या कामाच्या सामान्य क्रमानुसार आपण ठेवलेली चोपडी हजर करतो ; जी अवलोकने त्याने रोजच्या रोज टिपून ठेवली असल्याचे अभिकथन करण्यात आले आहे ती त्यात दर्शवलेली असून, जहाज त्याच्या योग्य मार्गाबाहेरून नेण्यात आले नसल्याचे त्यावरून सूचित झाले आहे. 'क' ला ही कथने शाबीत करता येतील, कारण तो मृत्यू पावला असता तर ३२ व्या कलमाच्या खंड (२) खाली ही कथने त्रयस्थ पक्षांच्या दरम्यान ग्राह्य झाली असती.

(ग) 'क' ने कलकत्ता येथे गुन्हा केल्याचा त्याच्यावर आरोप आहे.

जे पत्र लाहोर येथे त्याने स्वतः लिहून त्यावर त्या दिवशी दिनांक टाकला होता व त्यावर लाहोर डाकेचा त्या दिवसाचा शिक्का आहे असे एक पत्र तो हजर करतो.

पत्राच्या दिनांकाच्या रूपातील कथन ग्राह्य आहे, कारण 'क' मृत्यू पावला असता तर ३२ व्या कलमाच्या खंड (२) खाली ते ग्राह्य झाले असते.

(घ) एखादा माल हा चोरीचा माल आहे हे माहीत असताना तो स्वीकारल्याचा 'क' वर आरोप आहे.

चोरीचा माल त्याच्या किंमतीहून कमी किंमतीला विकण्यास आपण नकार दिला होता हे शाबीत करण्याची तो तयारी दाखवतो.

ही कथने म्हणजे कबुल्या असल्या तरी 'क' ला ती शाबीत करता येतील, कारण ती वादतथ्यांचा परिणाम दर्शवणाऱ्या वर्तनाचा खुलासा करणारी आहेत.

(ङ) जे नाणे नकली असल्याचे 'क' ला माहीत होते ते त्याने कपटीपणाने जवळ बाळगल्याचा त्याच्यावर आरोप आहे.

नाणे नकली आहे की नाही याबाबत आपणांस संशय आल्यामुळे आपण एका कुशल व्यक्तीला ते पारखण्यास सांगितले होते व त्या व्यक्तीने त्याची पारख करून ते खरे असल्याचे आपणांस सांगितले होते, हे शाबीत करण्याची तो तयारी दाखवतो.

लगतपूर्व उदाहरणात दिलेल्या कारणांकरता 'क' ला ही तथ्ये शाबीत करता येतील.

दस्तऐवजांच्या मजकुराबाबतच्या तोंडी कबुल्या केव्हा संबद्ध असतात.

२२. दस्तऐवजांचा मजकूर शाबीत करू पाहणाऱ्या पक्षकाराने अशा दस्तऐवजाच्या मजकुराचा दुय्यम पुरावा देण्यास यात यापुढे अंतर्भूत असलेल्या नियमांखाली आपण हक्कदार असल्याचे दाखवून दिले नाही तर व तोपर्यंत किंवा हजर केलेल्या दस्तऐवजाच्या खरेपणाबाबत शंका असल्याशिवाय दस्तऐवजांच्या मजकुराबाबतच्या तोंडी कबुल्या संबद्ध असणार नाहीत.

दिवाणी कामांमध्ये कबुल्या केव्हा संबद्ध.

२३. दिवाणी कामांमध्ये कोणतीही कबुली एकतर तिचा पुरावा द्यावयाचा नाही अशा स्पष्ट शर्तीवर दिलेली असेल तर किंवा तिचा पुरावा देऊ नये असा पक्षांमध्ये आपापसात करार झालेला असावा असे जीवरून न्यायालय अनुमान काढू शकते अशा परिस्थितीत दिलेली असेल तर, ती संबद्ध नसते.

स्पष्टीकरण.—कोणत्याही बॅरिस्टरला, प्लीडरला, न्यायवादीला किंवा वकिलाला १२६ व्या कलमाखाली ज्याबाबत साक्ष देण्यास भाग पाडले जाईल अशा कोणत्याही बाबीसंबंधी साक्ष देण्यापासून त्याला या कलमातील कोणत्याही गोष्टीमुळे सूट मिळते असे मानले जाणार नाही.

प्रलोभन, धमकी किंवा वचन यांद्वारे मिळवलेला कबुलीजबाब फौजदारी कार्यवाहीत केव्हा असंबद्ध.

२४. आरोपी व्यक्तीविरुद्ध केल्या गेलेल्या दोषारोपाच्या संबंधात अधिकारस्थानावरील व्यक्तीने कोणतेही प्रलोभन दाखवल्यामुळे, धमकी दिल्यामुळे किंवा वचन दिल्यामुळे [1]आरोपीने कबुलीजबाब दिलेला आहे असे न्यायालयाला दिसून आले व तसा कबुलीजबाब दिल्याने आपल्याविरुद्ध होणाऱ्या कार्यवाहीत आपल्याला ऐहिक स्वरूपाचा काही फायदा होईल किंवा तशा स्वरूपाचा काही दुष्परिणाम टाळता येईल असे मानण्याच्या दृष्टीने आरोपीला वाजवी वाटतील अशी कारणे त्याला मिळण्यास न्यायालयाच्या मते ते प्रलोभन, धमकी किंवा वचन पुरेसे असेल तर, तो कबुलीजबाब फौजदारी कार्यवाहीत असंबद्ध असतो.

पोलीस अधिकाऱ्याकडे दिलेला कबुलीजबाब शाबीत करावयाचा नाही.

२५. [2]पोलीस अधिकाऱ्याकडे दिलेला कोणताही कबुलीजबाब कोणत्याही अपराधाचा आरोप असलेल्या व्यक्तीविरुद्ध शाबीत करता येणार नाही.

पोलिसांच्या हवालतीत असताना आरोपीने दिलेला कबुलीजबाब त्याच्याविरुद्ध शाबीत करावयाचा नाही.

२६. कोणतीही व्यक्ती पोलीस अधिकाऱ्याच्या हवालतीत असताना तिने दिलेला कबुलीजबाब हा [3]दंडाधिकाऱ्याच्या प्रत्यक्ष उपस्थितीत दिलेला नसेल तर, तो अशा व्यक्तीविरुद्ध शाबीत करता येणार नाही.

[4][**स्पष्टीकरण.**—या कलमात "दंडाधिकारी" यामध्ये, फोर्ट सेंट जॉर्ज इलाख्यात [5]* * * किंवा इतरत्र दंडाधिकाऱ्याची कार्ये पार पाडणारा गावप्रमुख हा 'फौजदारी प्रक्रिया संहिता, १८८२' [6](१८८२ चा १०) याखाली दंडाधिकाऱ्याचे अधिकार वापरणारा दंडाधिकारी असल्याशिवाय अशा प्रमुखाचा समावेश होत नाही.]

आरोपीकडून मिळालेल्या माहितीपैकी किती भाग शाबीत करता येईल.

२७. परंतु, कोणत्याही अपराधाचा आरोप असलेली एखादी व्यक्ती पोलीस अधिकाऱ्याच्या हवालतीत असताना तिच्याकडून मिळालेल्या माहितीच्या अनुषंगाने एखादे तथ्य उघडकीस आले आहे अशी जबानी देण्यात आली असेल तेव्हा, अशा माहितीपैकी जेवढा भाग त्यामुळे उघडकीस आलेल्या तथ्याशी निःसंदिग्धपणे संबंधित असेल तेवढा शाबीत करता येईल—मग 'कबुलीजबाब' या सदरात तो येवो वा न येवो.

प्रलोभन, धमकी किंवा वचन यामुळे झालेला परिणाम नाहीसा झाल्यानंतर दिलेला कबुलीजबाब संबद्ध.

२८. कलम २४ मध्ये निर्दिष्ट केलेला असा कबुलीजबाब अशा कोणत्याही प्रलोभनाचा, धमकीचा किंवा दिलेल्या वचनांचा मनावर झालेला परिणाम न्यायालयाच्या मते संपूर्णपणे नाहीसा झाल्यावर दिलेला असेल तर, तो कबुलीजबाब संबद्ध असतो.

अन्यथा संबद्ध असलेला कबुलीजबाब हा, गुप्ततेचे वचन, इत्यादी कारणांमुळे असंबद्ध व्हावयाचा नाही.

२९. जर असा कबुलीजबाब अन्यथा संबद्ध असेल तर, केवळ गुप्तता राखण्याचे वचन मिळाल्यामुळे किंवा तो कबुलीजबाब मिळवण्याच्या हेतूने आरोपी व्यक्तीची वंचना केली गेल्यामुळे किंवा ती दारूच्या नशेत असताना तो दिला गेला होता अथवा ज्यांची उत्तरे देण्याची जरूरी नव्हती त्या प्रश्नांच्या उत्तरादाखल तो दिलेला होता—मग त्या प्रश्नांचे स्वरूप काहीही असो—अथवा असा कबुलीजबाब देण्यास ती बांधलेली नाही व त्या कबुलीजबाबाचा पुरावा त्या व्यक्तीविरुद्ध दिला जाऊ शकेल असे तिला कळवण्यात आले नव्हते या कारणाने तो कबुलीजबाब असंबद्ध ठरत नाही.

---

१. असे प्रलोभन इ.ना मनाई करण्यासंबंधी 'फौजदारी प्रक्रिया संहिता, १९७३' (१९७४ चा २)-कलम ३१६ पहा.

२. प्रकरणाचे अन्वेषण करणाऱ्या पोलीस अधिकाऱ्याकडे केलेल्या कथनांबाबत 'फौजदारी प्रक्रिया संहिता, १९७३' (१९७४ चा २)-कलम १६२ पहा.

३. या कलमाच्या प्रयोजनांसाठी, अपमृत्युनिर्णेत्याला दंडाधिकारी म्हणून जाहीर करण्यात आले आहे; 'अपमृत्युनिर्णेता अधिनियम, १८७१' (१८७१ चा ४)-कलम २० पहा.

४. १८९१ चा अधिनियम ३-कलम ३ द्वारे घातले.

५. 'अनुकूलन आदेश, १९३७' द्वारे "किंवा ब्रम्हदेशामध्ये" हे शब्द गाळले.

६. आता 'फौजदारी प्रक्रिया संहिता, १९७३' (१९७४ चा २) पहा.

३०. जेव्हा एकाहून अनेक व्यक्तींची एकाच अपराधाबद्दल संयुक्तपणे संपरीक्षा केली जात असेल व अशा व्यक्तींपैकी एका व्यक्तीने दिलेला आणि तिला स्वतःला व अशांपैकी दुसऱ्या कोणाला बाधक असलेला असा कबुलीजबाब शाबीत झाला असेल तेव्हा, न्यायालयाला असा कबुलीजबाब अशा अन्य व्यक्तींविरुद्ध व त्याचप्रमाणे असा कबुलीजबाब देणाऱ्या व्यक्तीविरुद्ध विचारात घेता येईल. कबुलीजबाब देणारी व्यक्ती व तिच्या जोडीला त्याच अपराधाबद्दल संपरीक्षाधीन असलेल्या अन्य व्यक्ती यांना बाधक असा कबुलीजबाब शाबीत झाला असता तो विचारात घेणे.

[1][स्पष्टीकरण.—या कलमात "अपराध" हा शब्द ज्या अर्थाने वापरला आहे त्या अर्थाने त्यात अपराधाचे अपप्रेरण किंवा अपराध करण्याचा प्रयत्न यांचा समावेश आहे.]

उदाहरणे

(क) 'ग' च्या खुनाबद्दल 'क' व 'ख' यांची संयुक्तपणे संपरीक्षा होते. "'ग' चा खून 'ख' ने व मी केला" असे 'क' म्हणाल्याचे शाबीत होते. न्यायालयाला या कबुलीजबाबाचा परिणाम 'ख' विरुद्ध विचारात घेता येईल.

(ख) 'ग' च्या खुनाबद्दल 'क' ची संपरीक्षा चालू आहे. 'क' व 'ख' यांनी 'ग' चा खून केला व "'ग' चा खून 'क' ने व मी केला" असे 'ख' म्हणाला असा पुरावा आहे.

न्यायालयाला हे कथन 'क' विरुद्ध विचारात घेता येणार नाही, कारण 'ख' ची त्याच्याबरोबर संयुक्तपणे संपरीक्षा चालू नाही.

३१. कबुल्या म्हणजे कबूल केलेल्या बाबींचा निर्णायक पुरावा नव्हेत, पण यात यापुढे अंतर्भूत असलेल्या उपबंधान्वये त्या प्रतिष्टंभक म्हणून कार्य करू शकतील. कबुल्या हा निर्णायक पुरावा नाही, पण त्या प्रतिष्टंभक होऊ शकतील.

ज्यांना साक्षीदार म्हणून बोलावणे शक्य नसते त्या व्यक्तींनी केलेली कथने

३२. जी व्यक्ती मृत्यू पावली आहे किंवा जिचा शोध लागू शकत नाही किंवा जी साक्ष देण्यास असमर्थ झाली आहे किंवा थोडाबहुत विलंब किंवा खर्च झाल्याशिवाय जिला समक्ष हजर करणे शक्य नसून त्या प्रकरणाच्या परिस्थितीत तसे करणे न्यायालयाला गैरवाजवी वाटते अशा व्यक्तीने केलेली संबद्ध तथ्यांची लेखी किंवा मौखिक कथने हीच पुढील प्रसंगी संबद्ध तथ्ये असतात :— जी व्यक्ती मरण पावली आहे किंवा जिचा शोध लागू शकत नाही, इ. अशा व्यक्तीने केलेले संबद्ध तथ्याचे कथन हे ज्यामध्ये संबद्ध असते अशी कामे.

(१) ज्या कामात एखाद्या व्यक्तीच्या मृत्यूच्या कारणाबाबतचा प्रश्न उपस्थित झाला असेल त्या कामात, जेव्हा त्या व्यक्तीने आपल्या मृत्यूच्या कारणासंबंधी किंवा ज्या वडामोडीचे पर्यवसान तिच्या मृत्यूत झाले त्यातील कोणत्याही परिस्थितिविशेषासंबंधी कथन केले असेल तेव्हा. जेव्हा ते मृत्यूच्या कारणाशी संबंधित असेल तेव्हा ;

अशी कथने करणाऱ्या व्यक्तीला कथन करण्याच्या वेळी मृत्यू अपेक्षित असला वा नसला तरीही व ज्या कार्यवाहीत तिच्या मृत्यूच्या कारणाबाबतचा प्रश्न उपस्थित झाला आहे तिचे स्वरूप काहीही असले तरीही, ती कथने संबद्ध असतात.

(२) जेव्हा ते कथन अशा व्यक्तीने सामान्य व्यवहारक्रमानुसार केलेले असेल व विशेषतः जेव्हा ते सामान्य व्यवहारक्रमानुसार किंवा व्यावसायिक काम पार पाडताना तिने ठेवलेल्या पुस्तकात तिने केलेल्या कोणत्याही नोंदीच्या किंवा टाचणाच्या स्वरूपात अथवा पैसे, माल, रोखे किंवा कोणत्याही प्रकारची मालमत्ता मिळाल्याबद्दल तिने लिहून दिलेल्या किंवा स्वाक्षरित केलेल्या पोच-पावतीच्या स्वरूपात अथवा वाणिज्य-व्यवहारात वापरला जाणारा असा तिने लिहिलेला किंवा स्वाक्षरित केलेला दस्तऐवज या स्वरूपात अथवा प्रायः ज्या पत्रावर किंवा अन्य दस्तऐवजावर दिनांक घालण्याचे, तो दस्तऐवज लिहिण्याचे किंवा त्यावर स्वाक्षरी करण्याचे काम बहुशः ती व्यक्ती करते त्यावरील दिनांकाच्या स्वरूपात असेल तेव्हा. अथवा सामान्य व्यवहारक्रमानुसार केलेले असेल तेव्हा;

(३) असे कथन जेव्हा ते करणाऱ्या व्यक्तीच्या द्रव्यविषयक किंवा स्वामित्वविषयक हित-संबंधाविरुद्ध असेल किंवा ते खरे असल्यास त्यामुळे तो फौजदारी खटल्याला किंवा नुकसानीच्या दाव्याला पात्र होऊ शकेल किंवा पात्र होऊ शकला असता असे असेल तेव्हा. अथवा कथनकर्त्याच्या हितसंबंधाच्या विरोधी असेल तेव्हा;

---

१. १८९१ चा अधिनियम ३-कलम ४ द्वारे घातले.

अथवा सार्वजनिक हक्काच्या किंवा रूढीच्या किंवा सर्वसाधारण हितसंबंधाच्या बाबीसंबंधी मत प्रदर्शित करत असेल तेव्हा ;

(४) जो कोणताही सार्वजनिक हक्क किंवा रूढी अथवा सार्वजनिक किंवा सर्वसाधारण हितसंबंधाची बाब अस्तित्वात असल्यास ज्याचे अस्तित्व अशा कोणत्याही व्यक्तीला माहीत असणे संभाव्य झाले असते त्याच्या अस्तित्वासंबंधी तिचे मत अशा कथनात प्रदर्शित केलेले असेल आणि जेव्हा असा हक्क, रूढी किंवा बाब यासंबंधी कोणताही वाद उपस्थित होण्यापूर्वी असे कथन केले गेले असेल तेव्हा.

अथवा नात्याच्या अस्तित्वाशी संबंधित असेल तेव्हा ;

(५) विवक्षित व्यक्तींमधील [1][रक्ताच्या, सोयरिकीच्या किंवा दत्तकाच्या] नात्याबाबत कथन करण्यात आले असून ते कथन करणाऱ्या व्यक्तीला त्यांच्यामधील [1][रक्ताचे, सोयरिकीचे किंवा दत्तकाचे] नाते माहीत असण्याची विशेष साधने उपलब्ध होती आणि वादाचा प्रश्न उपस्थित केला जाण्यापूर्वी ते कथन केले होते असे असेल तेव्हा.

अथवा कुटुंबाच्या कारभारासंबंधीच्या मृत्युपत्रात किंवा विलेखात केलेले असेल तेव्हा ;

(६) जेव्हा ते कथन मृत व्यक्तींच्या दरम्यान असलेल्या कोणत्याही [1][रक्ताच्या, सोयरिकीच्या किंवा दत्तकाच्या] नात्याच्या अस्तित्वासंबंधी असेल व अशी मृत व्यक्ती ज्या कुटुंबातील होती त्याच्या कारभारासंबंधीच्या कोणत्याही मृत्युपत्रात किंवा विलेखात अथवा कोणत्याही कौटुंबिक वंशावळीत किंवा कोणत्याही थडग्याच्या शिळेवर, कौटुंबिक तसबिरीवर अथवा अशी कथने सामान्यपणे ज्यावर नमूद केली जातात अशा अन्य कोणत्याही वस्तूवर ते नमूद केलेले असेल व वादाचा प्रश्न उपस्थित केला जाण्यापूर्वी असे कथन केले गेले असेल तेव्हा.

अथवा कलम १३-खंड (क) मध्ये नमूद केलेल्या संव्यवहारासंबंधीच्या दस्तऐवजात केलेले असेल तेव्हा ;

(७) जेव्हा ते कथन कलम १३-खंड (क) मध्ये नमूद केलेल्या अशा कोणत्याही संव्यवहारासंबंधीच्या कोणत्याही विलेखात, मृत्युपत्रात किंवा अन्य दस्तऐवजात अंतर्भूत असेल तेव्हा.

अथवा निरनिराळ्या व्यक्तींनी केलेले असून प्रस्तुत बाबीशी संबद्ध अशा भावना व्यक्त करत असेल तेव्हा;

(८) जेव्हा ते कथन अनेक व्यक्तींनी केलेले असून प्रस्तुत बाबीशी संबद्ध अशा त्यांच्या भावना किंवा त्यांचे समज व्यक्त करत असेल तेव्हा.

उदाहरणे

(क) 'क' चा खून 'ख' ने केला होता किंवा काय हा प्रश्न आहे; किंवा

ज्या धडामोडीच्या ओघात 'क' ला भ्रष्ट करण्यात आले त्यात तिला झालेल्या जखमांमुळे ती मृत्यू पावते. 'ख' ने तिला भ्रष्ट केले होते किंवा काय हा प्रश्न आहे; किंवा

ज्या परिस्थितीत 'क' ला 'ख' ने ठार मारले होते त्या परिस्थितीत 'क' च्या विधवेला 'ख'-विरुद्ध दावा लावता येईल अशी ती परिस्थिती आहे किंवा काय हा प्रश्न आहे.

'क' ने त्याच्या किंवा तिच्या मृत्यूच्या कारणासंबंधी केलेली, अनुक्रमे विचाराधीन खून, बलात्कार व कारवाईयोग्य दुष्कृती यांचा निर्देश करणारी कथने ही संबद्ध तथ्ये आहेत.

(ख) 'क' च्या जन्मतारखेसंबंधीचा प्रश्न आहे.

एका शल्यचिकित्सकाने व्यवहारक्रमानुसार नियमितपणे ठेवलेल्या दैनंदिनीत, अमुक दिवशी त्याच्या देखरेखीखाली 'क' च्या आईची प्रसूती झाली व तिला मुलगा झाला असे नमूद करणारी जी नोंद आहे ती संबद्ध तथ्य आहे.

(ग) अमुक दिवशी 'क' कलकत्त्यात होता किंवा काय हा प्रश्न आहे.

एका मृत सॉलिसिटरने व्यवहारक्रमानुसार नियमितपणे ठेवलेल्या दैनंदिनीत, अमुक दिवशी तो 'क' ला कलकत्त्यातील नमूद केलेल्या स्थळी विशिष्ट कामाबद्दल त्याच्याशी विचारविनिमय करण्यासाठी भेटला होता असे जे कथन केले आहे ते संबद्ध तथ्य आहे.

---

१. १८७२ चा अधिनियम १८-कलम २ द्वारे घातले.

(घ) अमुक दिवशी एक जहाज मुंबई बंदरातून निघाले होते किंवा काय हा प्रश्न आहे.

ते जहाज भाड्याने घेणाऱ्या व्यापारी कंपनीच्या एका मृत सदस्याने, जहाजी माल लंडनमधील आपल्या ज्या व्यवहारप्रतिनिधींच्या हवाली करावयाचा होता त्यांना लिहिलेल्या ज्या पत्रात अमुक दिवशी ते जहाज मुंबई बंदरातून निघाले असे नमूद केले आहे ते पत्र हे संबद्ध तथ्य आहे.

(ङ) 'क' ला विवक्षित जमिनीचे भाडे दिले होते किंवा काय हा प्रश्न आहे.

आपण 'क' च्या वतीने पैसे स्वीकारले असून 'क' च्या आदेशावरून ते ठेवून घेतले आहेत असे नमूद करणारे 'क' च्या मृत अभिकर्त्याने 'क' ला लिहिलेले पत्र हे संबद्ध तथ्य आहे.

(च) 'क' व 'ख' हे विधितः विवाहबद्ध झाले होते किंवा काय हा प्रश्न आहे.

ज्या परिस्थितीत विवाह लावणे हा गुन्हा होऊ शकेल अशा परिस्थितीत आपण त्यांचा विवाह लावला होता हे मृत उपाध्यायाचे कथन संबद्ध आहे.

(छ) बेपत्ता असलेल्या 'क' या व्यक्तीने विवक्षित दिवशी एक पत्र लिहिले होते किंवा काय हा प्रश्न आहे.

त्याने लिहिलेल्या पत्रावर त्या दिवशीचा दिनांक टाकला आहे हे तथ्य संबद्ध आहे.

(ज) नौभंगाचे कारण काय होते हा प्रश्न आहे.

ज्याला समक्ष हजर करता येत नाही त्या कप्तानाने त्यासंबंधी केलेले अधिकथन हे संबद्ध तथ्य आहे.

(झ) अमुक मार्ग हा सार्वजनिक रस्ता आहे किंवा काय हा प्रश्न आहे.

तो मार्ग सार्वजनिक आहे असे 'क' या गावप्रमुखाने केलेले कथन हे संबद्ध तथ्य आहे.

(ञ) विशिष्ट बाजारात विवक्षित दिवशी धान्याचा भाव काय होता हा प्रश्न आहे.

मृत बनियाने आपल्या सामान्य व्यवहारक्रमानुसार सांगितलेला भाव हे संबद्ध तथ्य आहे.

(ट) 'क' ही मृत व्यक्ती 'ख' चा बाप होती किंवा काय हा प्रश्न आहे.

'ख' हा आपला मुलगा आहे असे 'क' ने केलेले कथन हे संबद्ध तथ्य आहे.

(ठ) 'क' ची जन्मतारीख कोणती होती हा प्रश्न आहे.

अमुक दिवशी 'क' जन्मला असे कळविण्यासाठी 'क' च्या बापाने मित्राला लिहिलेले पत्र हे संबद्ध तथ्य आहे.

(ड) 'क' व 'ख' हे विवाहबद्ध झाले होते काय व केव्हा, हा प्रश्न आहे.

'ख' चा मृत बाप 'ग' याने, अमुक दिवशी त्याच्या मुलीचा 'क' शी विवाह झाल्याबद्दल टाचणवहीत केलेली नोंद हे संबद्ध तथ्य आहे.

(ढ) एका दुकानाच्या दर्शनी खिडकीवर लावलेल्या रंगीत विडंबनचित्रातून व्यक्त झालेल्या बदनामीबद्दल 'क' हा 'ख' विरुद्ध दावा लावतो. विडंबनचित्राशी साम्य व त्याचे बदनामीकारक स्वरूप याबाबतचा प्रश्न आहे. बघ्यांच्या जमावाने या मुद्यांबाबत काढलेले उद्गार शाबीत करता येतील.

विवक्षित पुराव्यात नमूद केलेल्या तथ्याची नंतरच्या कार्यवाहीत शाबिती करण्यासाठी तो पुरावा संबद्ध असणे.

३३. साक्षीदाराने न्यायिक कार्यवाहीत दिलेला पुरावा किंवा असा पुरावा घेण्यासाठी कायद्याद्वारे प्राधिकृत झालेल्या कोणत्याही व्यक्तीसमोर दिलेला पुरावा हा, साक्षीदार मृत्यू पावला असल्यास किंवा सापडू शकत नसल्यास किंवा साक्ष देण्यास असमर्थ झाल्यास किंवा विरुद्ध पक्षाने त्याला बेपत्ता केल्यास अथवा थोडाबहुत विलंब किंवा खर्च झाल्याशिवाय त्याला समक्ष हजर करणे शक्य नसून त्या प्रकरणाच्या परिस्थितीत तो विलंब किंवा खर्च न्यायालयाला गैरवाजवी वाटत असल्यास, त्या साक्षीत नमूद केलेल्या तथ्यांची सत्यता शाबीत करण्यासाठी नंतरच्या न्यायिक कार्यवाहीत किंवा त्याच न्यायिक कार्यवाहीच्या नंतरच्या टप्प्यात संबद्ध असतो :

परंतु, कार्यवाही त्याच पक्षकारांमध्ये किंवा त्यांच्या हितसंबंध-प्रतिनिधींमध्ये चालू असली पाहिजे;

पहिल्या कार्यवाहीतील विरुद्ध पक्षकारास उलटतपासणी करण्याचा हक्क व संधी असली पाहिजे;

वादनिविष्ट प्रश्न हे पहिल्या कार्यवाहीत जे होते तेच सारतः दुसऱ्या कार्यवाहीत असले पाहिजेत.

स्पष्टीकरण.—फौजदारी संपरीक्षा किंवा चौकशी ही या कलमाच्या अर्थानुसार फिर्यादी व आरोपी यांच्यामधील कार्यवाही असल्याचे मानण्यात येईल.

विशेष परिस्थितीत केलेली कथने

हिशेबाच्या पुस्तकांतील नोंदी केव्हा संबद्ध असतात.

३४. व्यवहारक्रमानुसार नियमितपणे ठेवल्या जाणाऱ्या हिशेब-पुस्तकांतील नोंदी न्यायालयाला ज्या बाबींची चौकशी करावयाची असेल तिचा त्या नोंदीमध्ये जेव्हा जेव्हा निर्देश केलेला असेल तेव्हा संबद्ध असतात, पण केवळ अशी कथने कोणत्याही व्यक्तीला दायित्वाधीन करण्यास पुरेशी नसतात.

उदाहरणे

'क' हा 'ख' विरुद्ध १,००० रुपयांकरता दावा लावतो व 'ख' उक्त रकमेबद्दल आपला ऋणाईत आहे असे दर्शविणाऱ्या आपल्या हिशेब-पुस्तकांमधील नोंदी 'क' दाखवितो. या नोंदी ऋण शाबीत करण्याच्या दृष्टीने संबद्ध आहेत, पण अन्य पुरावा नसताना, ते शाबीत करण्यास त्या पुरेशा नाहीत.

काम करताना सार्वजनिक दप्तरात केलेल्या नोंदीची संबद्धता.

३५. वादतथ्य किंवा संबद्ध तथ्य नमूद करणारी कोणत्याही सार्वजनिक पुस्तकातील किंवा अन्य कार्यालयीन पुस्तकातील, नोंदपुस्तकातील किंवा दप्तरातील व लोक सेवकाने आपले पदीय काम पार पाडताना किंवा ज्या देशात असे पुस्तक, नोंदपुस्तक किंवा अभिलेख ठेवला असेल त्या देशाच्या कायद्याद्वारे खास विहित केलेले काम करताना अन्य कोणत्याही व्यक्तीने केलेली नोंद हीच स्वयमेव एक संबद्ध तथ्य असते.

भूनकाशे, तक्ते व आराखडे यांतील कथनांची संबद्धता.

३६. सर्वसाधारणपणे सार्वजनिक विक्रीसाठी ठेवण्यात येणाऱ्या प्रकाशित भूनकाशात किंवा तक्त्यात अथवा [१][केंद्र शासनाच्या किंवा कोणत्याही राज्य शासनाच्या] प्राधिकारान्वये तयार करण्यात आलेल्या भूनकाशात किंवा आराखड्यात प्राय: दाखवल्या जाणाऱ्या किंवा नमूद केल्या जाणाऱ्या बाबींसंबंधी अशा भूनकाशात, तक्त्यात किंवा आराखड्यात जेव्हा वादतथ्यांची किंवा संबद्ध तथ्यांची कथने केलेली असतात तेव्हा ती कथनेच स्वयमेव संबद्ध तथ्ये असतात.

विवक्षित अधिनियमांमध्ये किंवा अधिसूचनांमध्ये अंतर्भूत असलेल्या सार्वजनिक स्वरूपाच्या तथ्याबाबतच्या कथनाची संबद्धता.

३७. जेव्हा न्यायालयाला सार्वजनिक स्वरूपाच्या कोणत्याही तथ्याच्या अस्तित्वासंबंधी मत बनवावयाचे असेल तेव्हा, [२][युनायटेड किंग्डमच्या] पार्लमेंटच्या कोणत्याही अधिनियमातील अथवा कोणत्याही [३][केंद्रीय अधिनियमातील, प्रांतीय अधिनियमातील], किंवा [४][राज्य अधिनियमातील] अथवा शासकीय राजपत्रात अथवा जो कोणताही मुद्रित कागद हा लंडन राजपत्र किंवा हिज मॅजेस्टीच्या कोणत्याही डोमिनिअनचे, वसाहतीचे किंवा त्याच्या ताब्यातील मुलुखाचे शासकीय राजपत्र असल्याचे दिसते त्यात प्रसिद्ध होणाऱ्या शासकीय अधिसूचनेतील किंवा क्राऊन रिप्रेझेंटेटिव्हच्या अधिसूचनेतील उद्देशिकेत असलेले त्या तथ्यासंबंधीचे कोणतेही कथन हे संबद्ध तथ्य असते.

[५]* * * *

विधिग्रंथांमध्ये अंतर्भूत असलेल्या कोणत्याही कायद्यासंबंधीच्या कथनांची संबद्धता.

३८. जेव्हा न्यायालयाला कोणत्याही देशाच्या कायद्यासंबंधी मत बनवावयाचे असेल तेव्हा, जे पुस्तक अशा देशाच्या शासनाच्या प्राधिकारान्वये मुद्रित किंवा प्रकाशित झाले असून असा कोणताही कायदा त्यात अंतर्भूत आहे असे दिसते त्या पुस्तकात असलेले अशा कायद्याचे कोणतेही कथन व जे पुस्तक अशा देशाच्या न्यायालयाच्या कोणत्याही अधिनिर्णयांचे प्रतिवृत्त असल्याचे दिसते त्या पुस्तकातील अशा अधिनिर्णयाचे कोणतेही प्रतिवृत्त हे संबद्ध असते.

कथनापैकी किती भाग शाबीत करावयाचा

जेव्हा कथन हे एखाद्या संभाषणाचा, दस्तऐवजाचा, पुस्तकाचा किंवा पत्रांच्या अगर कागदपत्रांच्या मालिकेचा भाग असेल तेव्हा कोणता पुरावा द्यावयाचा.

३९. ज्याचा पुरावा दिलेला आहे असे कोणतेही कथन हे जेव्हा अधिक मोठ्या कथनाचा किंवा संभाषणाचा भाग असेल अथवा एका सुट्या दस्तऐवजाचा भाग असेल अथवा एखाद्या पुस्तकाचा किंवा सलग पत्रांच्या किंवा कागदपत्रांच्या मालिकेचा भाग असेल तेव्हा, ते मोठे कथन, संभाषण, दस्तऐवज, पुस्तक किंवा पत्रांची अगर कागदपत्रांची मालिका यांचा जितका भाग, त्या विशिष्ट कामात त्या कथनाचे स्वरूप व परिणाम आणि कोणत्या परिस्थितीत ते कथन केलेले होते याचे संपूर्ण आकलन होण्यासाठी न्यायालयाला जरुरीचा वाटेल तितक्याच भागाचा पुरावा द्यावा लागेल, अधिक नाही.

---

१. 'अनुकूलन आदेश, १९४८' द्वारे "ब्रिटिश इंडियामधील कोणत्याही सरकारच्या" या मजकुराऐवजी घातले.

२. 'अनुकूलन आदेश, १९५०' द्वारे घातले.

३. मूळ शब्द अनुक्रमे १९१४ चा अधिनियम १०, 'अनुकूलन आदेश, १९३७', 'अनुकूलन आदेश, १९४८' व 'अनुकूलन आदेश, १९५०' यांद्वारे वरीलप्रमाणे विशोधित केले.

४. १९५१ चा अधिनियम ३-कलम ३ व अनुसूची यांद्वारे "भाग 'क' राज्याच्या किंवा भाग 'ग' राज्याच्या विधानमंडळाने केलेल्या अधिनियमातील" या शब्दांऐवजी घातले.

५. १८९९ चा अधिनियम ५-कलम २ द्वारे समाविष्ट केलेला शेवटचा परिच्छेद १९१४ चा अधिनियम १०-कलम ३ व अनुसूची २ यांद्वारे गाळला.

न्यायालयांचे न्यायनिर्णय केव्हा संबद्ध

४०. कोणत्याही न्यायालयाने एखाद्या दाव्याची दखल घ्यावयास हवी किंवा काय अथवा एखादी संपरीक्षा करावयास हवी किंवा काय हा प्रश्न असेल तेव्हा, ज्या कोणत्याही न्यायनिर्णयामुळे, आदेशामुळे किंवा हुकूमनाम्यामुळे अशा न्यायालयाला अशा दाव्याची दखल घेण्यास किंवा अशी संपरीक्षा करण्यास विधित: प्रतिबंध होतो त्याचे अस्तित्व हे संबद्ध तथ्य असते.

आधीचे न्यायनिर्णय हे दुसऱ्या दाव्यास किंवा संपरीक्षेस आडकाठी करण्याच्या दृष्टीने संबद्ध.

४१. संप्रमाणविषयक, विवाहविषयक, नौ-अधिकरणविषयक किंवा दिवाळखोरीविषयक अधिकारितेचा वापर करताना सक्षम न्यायालयाने दिलेला जो अंतिम न्यायनिर्णय, आदेश किंवा हुकूमनामा कोणत्याही व्यक्तीला कोणतेही वैध स्थान प्रदान करतो किंवा तिच्याकडून ते काढून घेतो, अथवा कोणतीही व्यक्ती अशा कोणत्याही स्थानाला हक्कदार असल्याचे किंवा कोणत्याही विनिर्दिष्ट वस्तूला हक्कदार असल्याचे एखाद्या विनिर्दिष्ट व्यक्तीला उद्देशून नव्हे तर सर्वांना उद्देशून जो घोषित करतो तो अंतिम न्यायनिर्णय, आदेश किंवा हुकूमनामा हा, अशा कोणत्याही वैध स्थानाचे अस्तित्व किंवा अशा कोणत्याही व्यक्तीचा अशा कोणत्याही वस्तूवरील हक्क संबद्ध असेल तेव्हा संबद्ध असतो.

संप्रमाणविषयक, इ. अधिकारितांमधील विवक्षित न्यायनिर्णयांची संबद्धता.

असा न्यायनिर्णय, आदेश किंवा हुकूमनामा म्हणजे—

त्याद्वारे प्रदान करण्यात आलेले वैध स्थान असा न्यायनिर्णय, आदेश किंवा हुकूमनामा प्रवर्तित झाला त्यावेळी प्राप्त झाले असल्याचा;

त्याद्वारे अशी कोणतीही व्यक्ती ज्या कोणत्याही वैध स्थानास हक्कदार असल्याचे घोषित करण्यात आले असेल ते स्थान त्या व्यक्तीला ज्यावेळी प्राप्त झाले असल्याचे अशा न्यायनिर्णयाद्वारे, [1][आदेशाद्वारे किंवा हुकूमनाम्याद्वारे] घोषित झाले असेल त्यावेळी ते तिला प्राप्त झाले असल्याचा;

त्याद्वारे अशा कोणत्याही व्यक्तीकडून जे कोणतेही वैध स्थान काढून घेण्यात आले असेल ते स्थान ज्यावेळेपासून संपुष्टात आले किंवा संपुष्टात यावे असे अशा न्यायनिर्णयाद्वारे, [1][आदेशाद्वारे किंवा हुकूमनाम्याद्वारे] घोषित केलेले असेल त्यावेळी ते संपुष्टात आले असल्याचा;

व त्याद्वारे कोणतीही व्यक्ती ज्या कोणत्याही वस्तूला अशी हक्कदार असल्याचे घोषित करण्यात आले असेल ती ज्या वेळेपासून त्या व्यक्तीच्या मालकीची झाली किंवा व्हावी असे, अशा न्यायनिर्णयाद्वारे, [1][आदेशाद्वारे किंवा हुकूमनाम्याद्वारे] घोषित झाले असेल त्यावेळी ती त्या व्यक्तीच्या मालकीची झाली असल्याचा,

निर्णायक पुरावा असते.

४२. कलम ४१ मध्ये उल्लेखिलेल्यांहून अन्य असे न्यायनिर्णय, आदेश किंवा हुकूमनामे चौकशीशी संबद्ध असलेल्या सार्वजनिक स्वरूपाच्या बाबींशी संबंधित असतील तर, ते संबद्ध असतात; पण असे न्यायनिर्णय, आदेश किंवा हुकूमनामे त्यांत जे नमूद केलेले असेल त्याचा निर्णायक पुरावा नसतात.

कलम ४१ मध्ये उल्लेखिलेल्यांहून अन्य न्यायनिर्णय, आदेश किंवा हुकूमनामे यांची संबद्धता व परिणाम.

उदाहरणे

आपल्या जमिनीवर अतिक्रमण केल्याबद्दल 'क' हा 'ख' विरुद्ध दावा लावतो. 'ख' त्या जमिनीवर सार्वजनिक मार्गाधिकार अस्तित्वात असल्याचे अभिकथन करतो व 'क' ते नाकबूल करतो.

त्याच जमिनीवर अतिक्रमण केल्याबद्दल 'क' ने 'ग' विरुद्ध लावलेल्या ज्या दाव्यात 'ग' ने तसाच मार्गाधिकार अस्तित्वात असल्याचे अभिकथन केले होते त्या दाव्यात प्रतिवादीच्या बाजूने झालेल्या हुकूमनाम्याचे अस्तित्व संबद्ध आहे, पण मार्गाधिकार अस्तित्वात असल्याचा तो निर्णायक पुरावा नाही.

४३. कलमे ४०, ४१ व ४२ यांमध्ये नमूद केलेल्यांहून अन्य असे न्यायनिर्णय, आदेश किंवा हुकूमनामे असंबद्ध असतात, मात्र अशा न्यायनिर्णयाचे, आदेशाचे किंवा हुकूमनाम्याचे अस्तित्व हे वादतथ्य असेल किंवा या अधिनियमाच्या अन्य एखाद्या उपबंधाखाली संबद्ध असेल तर गोष्ट वेगळी.

कलमे ४० ते ४२ यांमध्ये नमूद केलेल्यांहून अन्य न्यायनिर्णय, इत्यादी केव्हा संबद्ध.

उदाहरणे

(क) 'क' व 'ख' यांच्यापैकी प्रत्येकाला दूषण लावणाऱ्या बदनामीकारक मजकुराबद्दल ते अलगअलगपणे 'ग' विरुद्ध दावा गुदरतात. जे साहित्य बदनामीकारक असल्याचे अभिकथन करण्यात आले आहे ते खरे आहे असे प्रत्येक प्रकरणात 'ग' चे म्हणणे आहे आणि संभवत: प्रत्येक प्रकरणात ते खरे असावे किंवा दोन्ही प्रकरणांत ते खरे नसावे अशी परिस्थिती आहे.

आपल्या समर्थनासाठी दिलेले कारण शाबीत करण्याच्या कामी 'ग' अयशस्वी झाला आहे या कारणावरून 'क' हा 'ग' विरुद्ध नुकसानीचा हुकूमनामा मिळवतो. 'ख' व 'ग' यांच्या दरम्यान हे तथ्य असंबद्ध आहे.

(ख) 'क' ची पत्नी 'ग' हिच्याशी समागम केल्याबद्दल 'क' हा 'ख' वर फिर्याद लावतो. 'ग' ही 'क' ची पत्नी असल्याचे 'ख' नाकबूल करतो, पण न्यायालय 'ख' ला परगमनाबद्दल दोषी ठरवते.

---

१. १८७२ चा अधिनियम १८-कलम ३ द्वारे घातले.

नंतर 'क' च्या हयातीत 'ख' शी दुसरा विवाह केल्याबद्दल 'ग' वर फिर्याद लावण्यात येते. आपण 'क' ची पत्नी कधीच नव्हतो असे 'ग' चे म्हणणे आहे.

'ख' विरोधी न्यायनिर्णय 'ग' पुरता असंबद्ध आहे.

(ग) आपल्याकडील गाय चोरल्याबद्दल 'क' हा 'ख' वर फिर्याद लावतो. 'ख' ला दोषी ठरवण्यात येते. 'ख' ने त्याच्या दोषसिद्धीपूर्वी 'ग' ला विकलेल्या गायीसाठी नंतर 'क' हा 'ग' वर दावा लावतो, 'क' व 'ग' यांच्या दरम्यान 'ख' विरोधी न्यायनिर्णय असंबद्ध आहे.

(घ) 'क' हा 'ख' विरुद्ध जमिनीच्या कब्जासाठी हुकूमनामा मिळवतो. त्याचा परिणाम म्हणून 'ख' चा मुलगा 'ग' हा 'क' चा खून करतो.

गुन्ह्यामागील हेतूचे दर्शक म्हणून न्यायनिर्णयाचे अस्तित्व संबद्ध आहे.

[1][(ङ) 'क' वर चोरीचा व चोरीबद्दल पूर्वी त्याला दोषी ठरवण्यात आले असल्याचा दोषारोप आहे. आधीची दोषसिद्धी ही वादतथ्य म्हणून संबद्ध आहे.

(च) 'ख' चा खून केल्याबद्दल 'क' ची संपरीक्षा होते. 'ख' ने 'क' वर बदनामीकारक मजकुराबद्दल फिर्याद लावली व 'क' ला दोषी ठरवण्यात येऊन शिक्षा देण्यात आली हे तथ्य हेतूचे दर्शक म्हणून वादतथ्याच्या दृष्टीने कलम ८ खाली संबद्ध आहे.]

न्यायनिर्णय मिळवताना कपट किंवा संगनमत झाल्याचे किंवा न्यायालय अक्षम असल्याचे शाबीत करता यईल.

४४. दाव्यातील किंवा अन्य कार्यवाहीतील कोणताही पक्षकार, कलम ४०,४१ किंवा ४२ खाली जो कोणताही न्यायनिर्णय, आदेश किंवा हुकूमनामा संबद्ध आहे, व जो विरुद्ध पक्षाने शाबीत केलेला आहे तो देण्यास सक्षम नसलेल्या न्यायालयाने तो दिला होता अथवा कपटाने किंवा संगनमताने तो मिळवण्यात आला होता हे दाखवू शकेल.

त्रयस्थ व्यक्तींची मते केव्हा संबद्ध

तज्ज्ञांची मते.

४५. जेव्हा विदेशी कायद्याच्या किंवा शास्त्राच्या किंवा कलेच्या एखाद्या मुद्याबाबत अथवा हस्ताक्षर [2][किंवा बोटांचे ठसे] हे तेच आहेत किंवा काय याबाबत न्यायालयाला मत बनवावयाचे असेल तेव्हा, अशा विदेशी कायद्यात, शास्त्रात किंवा कलेत [3][अथवा हस्ताक्षरांची [2][किंवा बोटांच्या ठशांची] ओळख पटवण्याच्या प्रश्नांबाबत] विशेष कौशल्य संपादन केलेल्या व्यक्तींची त्या मुद्यावरील मते ही संबद्ध तथ्ये असतात.

अशा व्यक्तींना 'तज्ज्ञ' असे म्हटले जाते.

उदाहरणे

(क) 'क' चा मृत्यू विषामुळे घडून आला होता किंवा काय असा प्रश्न आहे. ज्या विषामुळे 'क' मृत्यू पावला असा समज आहे त्यामुळे उद्‌भवलेल्या लक्षणांबाबतची तज्ज्ञांची मते संबद्ध आहेत.

(ख) विवक्षित कृती करण्याच्या वेळी मनोविकलतेमुळे 'क' त्या कृतीचे स्वरूप जाणण्यास किंवा आपण जे करत आहोत ते चुकीचे किंवा बेकायदा आहे हे जाणण्यास अक्षम होता किंवा काय हा प्रश्न आहे.

'क' च्या ठिकाणी दिसून आलेल्या लक्षणांवरून सर्वसामान्यपणे मनोविकलता दिसून येते किंवा काय, अथवा सामान्यपणे अशा मनोविकलतेमुळे माणसे आपण करत असलेल्या कृतींचे स्वरूप जाणण्यास अथवा आपण जे करत आहोत ते चुकीचे किंवा बेकायदा आहे हे जाणण्यास अक्षम होतात किंवा काय या प्रश्नावरील तज्ज्ञांची मते संबद्ध आहेत.

(ग) विवक्षित दस्तऐवज 'क' ने लिहिला होता किंवा काय हा प्रश्न आहे. 'क' ने लिहिला असल्याचे शाबीत किंवा कबूल करण्यात आले आहे असा दुसरा एक दस्तऐवज हजर करण्यात आला आहे.

ते दोन दस्तऐवज एकाच व्यक्तीने लिहिले होते की वेगवेगळ्या व्यक्तींनी लिहिले होते या प्रश्नावरील तज्ज्ञांची मते संबद्ध आहेत.

---

१. १८९१ चा अधिनियम ३-कलम ५ द्वारे घातले.
२. १८९९ चा अधिनियम ५-कलम ३ द्वारे घातले.
३. १८७२ चा अधिनियम १८-कलम ४ द्वारे घातले.

४६. तज्ज्ञांची मते संबद्ध असताना एरव्ही संबद्ध नसलेली तथ्ये जर अशा मतांना पुष्टी देत असतील किंवा त्यांच्याशी विसंगत असतील तर, ती तथ्ये संबद्ध असतात. तज्ज्ञांच्या मतांशी संबंधित तथ्ये.

उदाहरणे

(क) 'क' ला विवक्षित विषाची बाधा झाली होती किंवा काय हा प्रश्न आहे.

त्या विषाची बाधा झालेल्या अन्य व्यक्तींच्या ठिकाणी जी विवक्षित लक्षणे दिसून आली ती त्या विषबाधेची लक्षणे असल्याचे तज्ज्ञांनी प्रतिपादन केले किंवा नाकारले हे तथ्य संबद्ध आहे.

(ख) बंदराला होणारा अडथळा समुद्रभिंतीमुळे उद्भवला आहे किंवा काय हा प्रश्न आहे.
इतर बाबतीत तशाच प्रकारे वसलेली जी इतर बंदरे आहेत, पण जेथे अशा समुद्रभिंती नाहीत त्यांना त्याच सुमारास अडथळा होऊ लागला हे तथ्य संबद्ध आहे.

४७. एखादा दस्तऐवज कोणत्या व्यक्तीने लिहिला असावा किंवा स्वाक्षरित केला असावा याबाबत जेव्हा न्यायालयाला मत बनवावयाचे असेल तेव्हा, ज्या व्यक्तीने तो लिहिला किंवा स्वाक्षरित केला असा समज आहे तिच्या हस्ताक्षराशी परिचित असलेल्या कोणत्याही व्यक्तीचे, तो दस्तऐवज त्या व्यक्तीने लिहिला किंवा स्वाक्षरित केला होता किंवा नव्हता याविषयीचे मत हे संबद्ध तथ्य असते. हस्ताक्षराबाबतचे मत केव्हा संबद्ध.

स्पष्टीकरण.—जेव्हा एखाद्या व्यक्तीने दुसऱ्या एखाद्या व्यक्तीला लिहिताना पाहिलेले असेल, अथवा स्वतः किंवा स्वतःच्या प्राधिकारान्वये त्या दुसऱ्या व्यक्तीला उद्देशून लिहिलेल्या दस्तऐवजांच्या उत्तरादाखल तिच्याकडे त्या दुसऱ्या व्यक्तीने लिहिलेले असल्याचे दिसणारे दस्तऐवज आलेले असतील, अथवा सामान्य व्यवहारक्रमानुसार तिच्याकडे त्या दुसऱ्या व्यक्तीने लिहिले असल्याचे दिसणारे दस्तऐवज नेहमी सादर करण्याचा शिरस्ता असेल तेव्हा, ती त्या दुसऱ्या व्यक्तीच्या हस्ताक्षराशी परिचित आहे असे म्हणतात.

उदाहरण

अमुक एक पत्र 'क' या लंडनमधील व्यापाऱ्याच्या हस्ताक्षरातील आहे किंवा काय हा प्रश्न आहे.

'ख' हा कलकत्त्यातील व्यापारी असून, त्याने 'क' ला उद्देशून पत्रे लिहिलेली आहेत आणि 'क' ने लिहिली असल्याचे दिसणारी पत्रे त्याला आलेली आहेत. 'ग' हा 'ख' चा कारकून असून, 'ख' ची पत्रे तपासून ती दप्तरदाखल करणे हे त्याचे काम होते. 'घ' हा 'ख' चा दलाल आहे व 'क' ने 'ख' ला त्याबाबत सल्लामसलत करण्यासाठी जी पत्रे लिहिली असल्याचे दिसते ती पत्रे नेहमी 'घ' ला सादर करण्याचा 'ख' चा शिरस्ता होता.

'ख', 'ग' आणि 'घ' यांनी 'क' ला लिहिताना पाहिले नसले तरी, ते पत्र 'क' च्या हस्ताक्षरात आहे किंवा कसे या प्रश्नावरील 'ख', 'ग' आणि 'घ' यांची मते संबद्ध आहेत.

४८. कोणत्याही सर्वसाधारण रूढीच्या किंवा हक्काच्या अस्तित्वाबाबत जेव्हा न्यायालयाला मत बनवावयाचे असेल तेव्हा, अशी रूढी किंवा असा हक्क अस्तित्वात असल्यास त्यांचे अस्तित्व ज्यांना ज्ञात असण्याचा संभव असेल त्या व्यक्तींची अशा रूढीच्या किंवा हक्काच्या अस्तित्वाबाबतची मते संबद्ध असतात. हक्काच्या किंवा रूढीच्या अस्तित्वाबाबतचे मत केव्हा संबद्ध.

स्पष्टीकरण.—"सर्वसाधारण रूढी किंवा हक्क" या शब्दप्रयोगात, ज्या वर्गातील व्यक्तींची संख्या लक्षणीय असेल अशा कोणत्याही व्यक्तिवर्गात प्रचलित असलेल्या रूढींचा किंवा हक्कांचा समावेश आहे.

उदाहरण

विशिष्ट विहिरीचे पाणी वापरण्याचा विशिष्ट गावाच्या गावकऱ्यांचा हक्क हा या कलमाच्या अर्थानुसार सर्वसाधारण हक्क आहे.

४९. कोणत्याही लोकसमूहाचे किंवा घराण्याचे परिपाठ व तत्त्वप्रणाली,

कोणत्याही धार्मिक किंवा धर्मादायी प्रतिष्ठानाची घटना व प्रशासन, किंवा,

विशिष्ट जिल्ह्यांमध्ये किंवा विशिष्ट लोकवर्गांमध्ये वापरल्या जाणाऱ्या शब्दांचा किंवा संज्ञांचा अर्थ,

याबाबत जेव्हा न्यायालयाला मत बनवावयाचे असेल तेव्हा, ते जाणून घेण्याची विशेष साधने उपलब्ध असलेल्या व्यक्तींची मते ही संबद्ध तथ्ये असतात. परिपाठ, तत्त्वप्रणाली, इत्यादींबाबतची मते केव्हा संबद्ध.

नात्याबाबतचे मत केव्हा संबद्ध.

५०. एखाद्या व्यक्तीचे दुसऱ्या व्यक्तीशी जे नाते आहे त्याबाबत जेव्हा न्यायालयाला मत बनवावयाचे असेल तेव्हा, त्या कुटुंबाची घटकव्यक्ती म्हणून किंवा अन्यथा ज्या कोणत्याही व्यक्तीला अशा नात्याचे अस्तित्व जाणून घेण्याची विशेष साधने उपलब्ध होती तिच्या वर्तनाद्वारे व्यक्त झालेले तिचे त्या विषयावरील मत हे संबद्ध तथ्य असते :

परंतु, 'भारतीय घटस्फोट अधिनियम, १८६९' (१८६९ चा ४) याखालील कार्यवाहींमध्ये किंवा 'भारतीय दंड संहिता, १८६०' (१८६० चा ४५) यातील ४९४, ४९५, ४९७ किंवा ४९८ या कलमांखालील खटल्यांमध्ये विवाह शाबीत करण्याच्या प्रयोजनार्थ असे मत पुरेसे होणार नाही.

उदाहरणे

(क) 'क' व 'ख' हे विवाहबद्ध झाले होते किंवा काय हा प्रश्न आहे.

त्यांची मित्रमंडळी त्यांना दांपत्य समजून त्याप्रमाणे त्यांच्याशी वागत होती हे तथ्य संबद्ध आहे.

(ख) 'क' हा 'ख' चा औरस मुलगा होता किंवा काय असा प्रश्न आहे. त्या कुटुंबातील घटकव्यक्ती 'क' ला त्याच नात्याने वागवीत होत्या हे तथ्य संबद्ध आहे.

मतामागील कारणे केव्हा संबद्ध.

५१. जेव्हा जेव्हा कोणत्याही हयात व्यक्तीचे मत संबद्ध असते तेव्हा, ज्या कारणांवर असे मत आधारलेले असेल तीदेखील संबद्ध असतात.

उदाहरणे

एखादा तज्ञ आपले मत बनवण्यासाठी त्याने केलेल्या प्रयोगांचा वृत्तांत देऊ शकेल.

चारित्र्य केव्हा संबद्ध

ज्या वर्तनाचा आरोप केला असेल ते शाबीत करण्याच्या दृष्टीने दिवाणी कामांत चारित्र्य असंबद्ध.

५२. दिवाणी कामांमध्ये, कोणत्याही संबंधित व्यक्तीवर ज्या कोणत्याही वर्तनाचा आरोप करण्यात आला ते ज्यामुळे संभाव्य किंवा असंभाव्य ठरते असे तिचे चारित्र्य आहे हे तथ्य असंबद्ध असते. मात्र एरव्ही, संबद्ध असलेल्या तथ्यांवरून तिचे जे चारित्र्य दिसते ते तेवढ्यापुरते संबद्ध असते.

फौजदारी कामांमध्ये चांगले पूर्वचारित्र्य संबद्ध.

५३. फौजदारी कामांमध्ये, आरोपी व्यक्ती चांगल्या चारित्र्याची आहे हे तथ्य संबद्ध असते.

उत्तरादाखल संबद्ध असेल तेवढे खेरीजकरून एरव्ही, वाईट पूर्वचारित्र्य संबद्ध नाही.

[1][५४. फौजदारी कामांमध्ये, आरोपी व्यक्तीचे चारित्र्य वाईट आहे हे तथ्य असंबद्ध असते, मात्र तिचे चारित्र्य चांगले आहे असा पुरावा देण्यात आलेला असेल तर त्या बाबतीत वाईट चारित्र्याचा मुद्दा संबद्ध होतो.

स्पष्टीकरण १.—ज्या कामांमध्ये कोणत्याही व्यक्तीचे वाईट चारित्र्य हेच वादतथ्य असेल त्यांना हे कलम लागू नाही.

स्पष्टीकरण २.—पूर्व दोषसिद्धी ही वाईट चारित्र्याचा पुरावा म्हणून संबद्ध आहे.]

नुकसानीवर ज्यामुळे परिणाम होऊ शकतो असे चारित्र्य.

५५. दिवाणी कामांमध्ये, कोणत्याही व्यक्तीचे चारित्र्य असे आहे की, त्यामुळे जी नुकसानी मिळावयास हवी ती रक्कम कमीजास्त होऊ शकते हे तथ्य संबद्ध आहे.

स्पष्टीकरण.—५२, ५३, ५४ व ५५ या कलमांमध्ये, "चारित्र्य" या शब्दात व्यक्तीचा लौकिक व मनोवृत्ती या दोन्हींचा समावेश आहे; पण [2][५४ व्या कलमात जे उपबंधित केले आहे तेवढे खेरीजकरून एरव्ही,] केवळ सर्वसाधारण लौकिकाचा व सर्वसाधारण मनोवृत्तीचाच पुरावा देता येईल, ज्या विशिष्ट कृतींद्वारे तो लौकिक किंवा ती मनोवृत्ती दर्शविली गेली होती त्यांचा पुरावा देता येणार नाही.

---

१. १८९१ चा अधिनियम ३-कलम ६ द्वारे मूळ कलमाऐवजी घातले.

२. कित्ता—कलम ७ द्वारे घातले.

भाग २ रा

शाबितीविषयी

प्रकरण ३ रे

जी शाबीत करण्याची आवश्यकता नाही अशी तथ्ये

५६. न्यायालय ज्या तथ्याची न्यायिक दखल घेईल असे कोणतेही तथ्य शाबीत करण्याची आवश्यकता नाही.

न्यायिक दखल घेण्याजोगे तथ्य शाबीत करण्याची आवश्यकता नाही.

५७. न्यायालय पुढील तथ्यांची न्यायिक दखल घेईल :—

न्यायालयाने ज्यांची न्यायिक दखल घेतलीच पाहिजे अशी तथ्ये.

[4][(१) भारताच्या राज्यक्षेत्रात अंमलात असलेले सर्व कायदे :]

(२) [4][युनायटेड किंगडमच्या] पार्लमेंटने संमत केलेले किंवा यापुढे संमत करावयाचे सर्व सार्वजनिक अधिनियम, आणि ज्यांची न्यायिक दखल घ्यावी असे [4][युनायटेड किंगडमच्या] पार्लमेंटने निदेशित केले असेल ते सर्व स्थानिक व व्यक्तिलक्षी अधिनियम :

(३) [7][भारतीय] भूसेनेची [1][नौसेनेची व वायुसेनेची] युद्ध नियमावली :

[4][(४) युनायटेड किंगडमच्या पार्लमेंटच्या, भारताच्या संविधानसभेच्या, संसदेच्या आणि एखाद्या प्रांतात किंवा त्या त्या राज्यात त्या त्या काळी अंमलात असलेल्या कोणत्याही कायद्यांखाली प्रस्थापित झालेल्या कोणत्याही विधानमंडळांचा कामकाजक्रम :]

(५) ग्रेट ब्रिटन व आयर्लंड यांच्या युनायटेड किंग्डमच्या त्या त्या काळच्या सत्ताधीशाचे राज्यारोहण व अधिस्वाक्षरी :

(६) इंग्लिश न्यायालये ज्यांची न्यायिक दखल घेतात अशा सर्व मुद्रा : [3][[4][भारतातील] सर्व न्यायालयांच्या] आणि [3][केंद्र शासनाच्या किंवा क्राऊन रिप्रेझेंटेटिव्हच्या] प्राधिकाराव्दये [4][भारताबाहेर] प्रस्थापित झालेल्या सर्व न्यायालयांच्या मुद्रा : नाविक व सागरी अधिकारितेच्या न्यायालयांच्या व लेखप्रमाणकांच्या मुद्रा, आणि [4][संविधानाद्वारे किंवा युनायटेड किंगडमच्या पार्लमेंटच्या अधिनियमाद्वारे किंवा] [4][भारतात] कायद्याचे बळ असलेल्या अधिनियमाद्वारे किंवा विनियमाद्वारे एखादी व्यक्ती ज्या मुद्रा वापरण्यास प्राधिकृत झाली असेल त्या सर्व मुद्रा :

(७) त्या त्या काळी कोणत्याही राज्यातील कोणतेही सार्वजनिक कार्यपद भूषविणाऱ्या व्यक्तींची अशा कार्यपदावर नियुक्ती झाल्याचे वृत्त [3][कोणत्याही शासकीय राजपत्रात] अधिसूचित झाले असेल तर त्यांचे पदग्रहण, त्यांची नावे, नामाभिधाने, पदकार्ये व स्वाक्षऱ्या :

(८) [6][भारत सरकारने] मान्यता दिलेल्या प्रत्येक देशाचे किंवा सत्ताधीशाचे अस्तित्व, नामाभिधान व राष्ट्रीय ध्वज :

(९) कालाचे विभाग, जगाचे भौगोलिक विभाग, आणि शासकीय राजपत्रात अधिसूचित केलेले सार्वजनिक उत्सव, उपवासदिन व सुट्या :

(१०) [6][भारत सरकारच्या] सत्तेखालील क्षेत्रे :

(११) [6][भारत सरकार] आणि अन्य कोणताही परकीय देश किंवा व्यक्तिसमूह यांच्यामध्ये रणसंग्राम सुरू होणे, तो चालू राहाणे व तो समाप्त होणे :

---

१. १९२७ चा अधिनियम १०-कलम २ व अनुसूची १ ली यांद्वारे मूळ मजकुराऐवजी घातले.

२. अनुकूलन आदेश, १९३७ द्वारे मूळ मजकुराऐवजी घातले.

३. अनुकूलन आदेश, १९४८ द्वारे मूळ मजकुराऐवजी घातले.

४. अनुकूलन आदेश, १९५० द्वारे मूळ मजकुराऐवजी घातले.

५. किता-द्वारे घातले.

६. किता-द्वारे 'ब्रिटिश क्राऊन' याऐवजी 'भारत सरकार' हा शब्दोल्लेख घातला.

७. किता-द्वारे "हर मॅजेस्टीच्या" याऐवजी घातले.

८. १९५१ चा अधिनियम ३-कलम ३ व अनुसूची यांद्वारे 'राज्ये' याऐवजी 'भारत' हा शब्दोल्लेख घातला.

(१२) न्यायालयाच्या सदस्यांची व अधिकाऱ्यांची आणि त्यांच्या प्रतिनियुक्तांची व दुय्यम अधिकाऱ्यांची व सहायकांची, आणि त्याचप्रमाणे न्यायालयाच्या आदेशिकेच्या अंमलबजावणीचे कार्य करणाऱ्या सर्व अधिकाऱ्यांची आणि सर्व अधिवक्त्यांची, न्यायवादींची, प्रॉक्टर्सची, वकिलांची प्लीडर्सची आणि त्यांच्यासमोर उपस्थित होण्यास किंवा काम चालवण्यास विधित: प्राधिकृत असलेल्या इतर व्यक्तींची नावे ;

(१३) [1][जमिनीवरील किंवा समुद्रावरील] वाहतुकीचा नियम.

या सर्व बाबतींत आणि लोक इतिहास, साहित्य, शास्त्र किंवा कला यांच्या सर्व बाबींसंबंधातही न्यायालय आपल्या कामाच्या सौकर्याकरता संदर्भ म्हणून योग्य पुस्तकांचा किंवा दस्तऐवजांचा आधार घेऊ शकेल.

कोणत्याही तथ्याची न्यायिक दखल घेण्याबाबत कोणत्याही व्यक्तीने न्यायालयास विनंती केली तर, तशी दखल घेणे शक्य होण्यासाठी त्यास जरूरीचे वाटेल असे कोणतेही पुस्तक किंवा दस्तऐवज त्या व्यक्तीने हजर केला नाही तर व तोपर्यंत, तशी दखल घेण्यास ते नकार देऊ शकेल.

कबूल केलेली तथ्ये शाबीत करण्याची आवश्यकता नाही.

५८. कोणत्याही कार्यवाहीतील पक्षकारांनी किंवा त्यांच्या अभिकर्त्यांनी सुनावणीच्या वेळी जे तथ्य कबूल करण्यास रुकार दिला असेल किंवा जे कबूल करण्यास सुनावणीपूर्वी त्यांनी कोणत्याही स्वहस्ताक्षरित लेखाद्वारे रुकार दिला असेल किंवा वादकथनांबाबत त्या त्या काळी अंमलात असलेल्या कोणत्याही नियमानुसार त्यांनी आपल्या वादकथनाद्वारे जे कबूल केले असल्याचे मानण्यात आले असेल असे कोणतेही तथ्य शाबीत करण्याची आवश्यकता नाही :

परंतु, कबूल तथ्ये अशा कबुलीच्या द्वारे नव्हे तर अन्य प्रकारे शाबीत करणे हे न्यायालय स्वविवेकानुसार आवश्यक करू शकेल.

प्रकरण ४ थे

तोंडी पुराव्याविषयी

तोंडी पुराव्याने तथ्यांची शाबिती.

५९. दस्तऐवजांच्या मजकुराखेरीज सर्व तथ्ये तोंडी पुराव्याने शाबीत करता येतील.

तोंडी पुरावा प्रत्यक्ष असला पाहिजे.

६०. कोणत्याही कामात तोंडी पुरावा प्रत्यक्ष असला पाहिजे, म्हणजे—

जे पाहता येणे शक्य असते अशा तथ्याचा त्यामध्ये निर्देश असतो तेव्हा, तो पुरावा म्हणजे आपण ते पाहिले अशी साक्षीदाराने दिलेली साक्ष असली पाहिजे ;

जे ऐकणे शक्य असते अशा तथ्याचा त्यामध्ये निर्देश असतो तेव्हा, तो पुरावा म्हणजे आपण ते ऐकले अशी साक्षीदाराने दिलेली साक्ष असली पाहिजे ;

अन्य कोणत्याही इंद्रियाने किंवा अन्य कोणत्याही रीतीने ज्याचे ज्ञान होऊ शकते अशा तथ्याचा त्यात निर्देश असतो तेव्हा, तो पुरावा म्हणजे त्या इंद्रियाद्वारे किंवा त्या रीतीने त्याचे ज्ञान स्वत:ला झाले अशी साक्षीदाराने दिलेली साक्ष असली पाहिजे ;

एखाद्या मताचा किंवा ज्यांवर ते मत आधारलेले आहे त्या कारणांचा त्यात निर्देश असतो तेव्हा तो पुरावा म्हणजे त्या कारणांवर आपले मत आधारलेले आहे अशी त्या साक्षीदाराने दिलेली साक्ष असली पाहिजे :

परंतु, सामान्यत: विक्रीस ठेवण्यात येणाऱ्या कोणत्याही विवेचक ग्रंथात व्यक्त करण्यात आली तशी ती मते आणि ज्यांच्या आधारावर अशी मते बनवण्यात आली ती कारणे, लेखक मृत असल्यास किंवा त्याचा शोध लागत नसल्यास, किंवा तो साक्ष देण्यास असमर्थ झाला असल्यास, किंवा न्यायालयाला गैरवाजवी वाटतो इतका विलंब किंवा खर्च झाल्याशिवाय त्याला साक्षीदार म्हणून बोलावणे शक्य नसल्यास असे विवेचक ग्रंथ हजर करून शाबीत करता येतील :

परंतु आणखी असे की, तोंडी पुराव्यात दस्तऐवजाहून अन्य कोणत्याही मूर्त वस्तूच्या अस्तित्वाचा किंवा स्थितीचा निर्देश असेल तर, न्यायालय त्याला योग्य वाटल्यास, अशी मूर्त वस्तू आपल्या निरीक्षणासाठी हजर करण्यास फर्मावू शकेल.

प्रकरण ५ वे

लेखी पुराव्याविषयी

दस्तऐवजांतील मजकुराची शाबिती.

६१. दस्तऐवजांतील मजकूर अव्वल किंवा दुय्यम पुराव्याद्वारे शाबीत करता येईल.

अव्वल पुरावा.

६२. 'अव्वल पुरावा' याचा अर्थ, न्यायालयाच्या निरीक्षणार्थ हजर करण्यात आलेला खुद्द तो दस्तऐवज असा आहे.

स्पष्टीकरण १.—जेव्हा दस्तऐवज अनेक भागांत निष्पादित केला असेल तेव्हा, दस्तऐवजाचा प्रत्येक भाग हा अव्वल पुरावा असतो.

---

१. १८७२ चा अधिनियम १८-कलम ५ द्वारे घातले.

जेव्हा दस्तऐवज सप्रतिलेख निष्पादित केलेला असून, प्रत्येक प्रतिलेख पक्षकारांपैकी फक्त एकेकाने किंवा काहींनीच निष्पादित केलेला असतो तेव्हा, प्रत्येक प्रतिलेख, तो निष्पादित करणाऱ्या पक्षकारांपुरता अव्वल पुरावा असतो.

स्पष्टीकरण २.—मुद्रणाच्या, शिळामुद्रणाच्या किंवा छायाचित्रणाच्या कार्यपद्धतीप्रमाणे अनेक दस्तऐवज सर्वच्या सर्व एकाच एकरूप प्रक्रियेने तयार करण्यात आले असतील तेव्हा, प्रत्येक दस्तऐवज बाकीच्या दस्तऐवजांतील मजकुराचा अव्वल पुरावा असतो ; पण जेव्हा ते दस्तऐवज एकाच मूळलेखाच्या नकला असतात तेव्हा, ते मूळलेखाच्या मजकुराचा अव्वल पुरावा नसतात.

उदाहरण

एका व्यक्तीच्या कब्जात अनेक घोषणापत्रके असून ती सर्व एका मूळलेखावरून एकाच वेळी छापलेली आहेत असे दाखवण्यात आले आहे. घोषणापत्रकांपैकी कोणतेही घोषणापत्रक हे अन्य कोणत्याही घोषणापत्रकावरील मजकुराचा अव्वल पुरावा आहे ; पण त्यांच्यापैकी कोणतेही घोषणापत्रक मूळ घोषणापत्रकावरील मजकुराचा अव्वल पुरावा नाही.

६३. 'दुय्यम पुरावा' यामध्ये— **दुय्यम पुरावा.**

(१) यात यापुढे अंतर्भूत असलेल्या उपबंधांखाली दिलेल्या प्रमाणित प्रती;

(२) ज्या प्रती मूळलेखावरून यांत्रिक प्रक्रियांनी तयार केलेल्या असल्यामुळेच अचूक असण्याची सुनिश्चिती होते त्या प्रती आणि अशा प्रतींशी ताडून पाहिलेल्या प्रती;

(३) मूळलेखावरून तयार केलेल्या किंवा त्याच्याशी ताडून पाहिलेल्या प्रती;

(४) दस्तऐवजांचे प्रतिलेख ज्या पक्षांनी निष्पादित केले नसतील त्यांच्यापुरते ते प्रतिलेख;

(५) एखादा दस्तऐवज ज्या व्यक्तीने स्वतः पाहिलेला असेल तिने केलेले त्यातील मजकुराचे तोंडी निवेदन,

हे अभिप्रेत व समाविष्ट आहे.

उदाहरणे

(क) मूळलेख व त्याचे छायाचित्र ही दोन्ही ताडून पाहिली नसली तरीही, ज्याचे छायाचित्र काढले तोच मूळलेख होता असे शाबीत करण्यात आले तर, ते छायाचित्र हा मूळलेखातील मजकुराचा दुय्यम पुरावा होय.

(ख) जर प्रतयंत्राद्वारे बनविलेली एखाद्या पत्राची प्रत मूळलेखापासून बनविलेली होती हे सिद्ध झाले तर, त्या प्रतयंत्रावरून बनवलेल्या प्रतीशी ताडून पाहिलेली प्रत हा त्या पत्राच्या मजकुराचा दुय्यम पुरावा होय.

(ग) प्रतीची नक्कल करून बनविलेली परंतु नंतर मूळलेखाबरोबर ताडून पाहिलेली प्रत दुय्यम पुरावा होय ; परंतु जिच्यापासून नक्कल बनविलेली होती ती प्रत मूळलेखाबरोबर ताडून पाहिलेली असली तरी ह्याप्रमाणे न पडताळलेली प्रत मूळलेखाचा दुय्यम पुरावा होत नाही.

(घ) मूळलेखाशी ताडून पाहिलेल्या प्रतीतील मजकुराचे तोंडी निवेदन, तसेच लेखाच्या छायाचित्रातील किंवा यंत्राने काढलेल्या प्रतीतील मजकुराचे तोंडी निवेदन हा मूळलेखाचा दुय्यम पुरावा होत नाही.

६४. यात यापुढे उल्लेखिलेले प्रसंग खेरीजकरून एरव्ही, दस्तऐवज अव्वल पुराव्याने शाबीत केले पाहिजेत. **अव्वल पुराव्याने दस्तऐवजांची शाबिती.**

६५. पुढील प्रसंगी दस्तऐवजाच्या अस्तित्वाचा, स्थितीचा किंवा मजकुराचा दुय्यम पुरावा देता येईल :— **दस्तऐवजासंबंधीचा दुय्यम पुरावा देता येईल असे प्रसंग.**

(क) ज्या व्यक्तीविरुद्ध दस्तऐवज शाबीत करावयाचा आहे तिच्या, अथवा

जी व्यक्ती त्या न्यायालयाच्या आदेशिकेच्या कक्षेबाहेर आहे किंवा त्या आदेशिकेच्या अधीन नाही तिच्या, अथवा

जी व्यक्ती तो दस्तऐवज हजर करण्यास विधितः बांधलेली आहे तिच्या कब्जात किंवा नियंत्रणाखाली मूळलेख असल्याचे दाखवण्यात आले असेल किंवा तसे दिसत असेल आणि कलम ६६ मध्ये उल्लेखिलेली नोटीस देण्यात आल्यानंतर अशी व्यक्ती तो हजर करीत नाही तेव्हा;

(ख) ज्या व्यक्तीच्या विरुद्ध तो दस्तऐवज शाबीत करण्यात यावयाचा तिने किंवा तिच्या हितसंबंध-प्रतिनिधीने मूळलेखाचे अस्तित्व, स्थिती किंवा मजकूर लेखी कबूल केला असल्याचे शाबीत करण्यात आले असेल तेव्हा;

(ग) मूळलेख नष्ट किंवा गहाळ झालेला असेल अथवा त्यातील मजकुराचा पुरावा देऊ पाहाणारा पक्षकार त्याच्या स्वतःच्या कसुरीमुळे किंवा हयगयीमुळे नव्हे तर अन्य कारणामुळे, तो वाजवी अवधीत हजर करू शकत नसेल तेव्हा;

(घ) मूळलेख सहजगत्या हलवण्यासारखा नाही अशा स्वरूपाचा असेल तेव्हा;

(ङ) मूळलेख कलम ७४ च्या अर्थानुसार सार्वजनिक दस्तऐवज असेल तेव्हा;

(च) मूळलेख हा या अधिनियमानुसार किंवा [१][भारतात] अंमलात असलेल्या अन्य कोणत्याही कायद्यानुसार पुराव्यात ज्याची प्रमाणित प्रत देण्यास मुभा आहे असा दस्तऐवज असेल तेव्हा;

(छ) मूळलेखामध्ये बऱ्याच हिशेबांचा किंवा अन्य दस्तऐवजांचा अंतर्भाव असून न्यायालयात ते सोयीस्करपणे तपासणे शक्य नसेल आणि संपूर्ण संग्रहाची एकंदर निष्पत्ती काय हे शाबीत करावयाचे तथ्य असेल तेव्हा;

(क), (ग) व (घ) यांत वर्णिलेल्या प्रसंगी, दस्तऐवजाच्या मजकुराचा कोणताही दुय्यम पुरावा ग्राह्य असतो;

(ख) मध्ये वर्णिलेल्या प्रसंगी, लेखी कबुली ग्राह्य असते;

(ङ) किंवा (च) मध्ये वर्णिलेल्या प्रसंगी, दस्तऐवजाची प्रमाणित प्रत ग्राह्य असते, पण अन्य कोणत्याही प्रकारचा दुय्यम पुरावा ग्राह्य नसतो;

(छ) मध्ये वर्णिलेल्या प्रसंगी, ज्या कोणत्याही व्यक्तीने ते दस्तऐवज तपासले आहेत, आणि असे दस्तऐवज तपासण्यात जी व्यक्ती कुशल आहे तिला त्या दस्तऐवजांच्या एकंदर निष्पत्ती-संबंधी पुरावा देता येईल.

हजर करण्याबाबतच्या नोटिशीविषयीचे नियम.

६६. कलम ६५-खंड (क) मध्ये निर्दिष्ट केलेल्या दस्तऐवजांच्या मजकुराचा दुय्यम पुरावा देऊ पाहणाऱ्या पक्षकाराने ज्या पक्षकाराच्या कब्जात किंवा नियंत्रणाखाली तो दस्तऐवज असेल त्याला [२][अथवा त्याच्या न्यायवादीला किंवा प्लीडरला] तो दस्तऐवज हजर करण्यासाठी कायद्याने विहित केलेली अशी नोटीस आणि कायद्याने कोणतीही नोटीस विहित केली नसेल तर, प्रकरणाच्या परिस्थितीनुसार न्यायालयास वाजवी वाटेल अशी नोटीस दिल्याशिवाय, असा दुय्यम पुरावा देता येणार नाही :

परंतु, दुय्यम पुरावा ग्राह्य होण्यासाठी अशी नोटीस पुढीलपैकी कोणत्याही प्रसंगी, किंवा नोटिशीला फाटा देणे न्यायालयाला योग्य वाटेल अशा अन्य कोणत्याही प्रसंगी आवश्यक असणार नाही:—

(१) शाबीत करावयाचा दस्तऐवज म्हणजेच नोटीस असेल तेव्हा;

(२) आपणांला तो दस्तऐवज हजर करावा लागेल हे प्रकरणाच्या स्वरूपामुळे विरुद्ध पक्षाला माहीत असणे आवश्यक असेल तेव्हा;

(३) विरुद्ध पक्षाने कपटाने किंवा जबरदस्तीने मूळलेखाचा कब्जा मिळवलेला आहे असे दिसून येईल किंवा शाबीत केले जाईल तेव्हा;

(४) न्यायालयात विरुद्ध पक्षाजवळ किंवा त्याच्या अभिकर्त्याजवळ मूळलेख असेल तेव्हा;

(५) दस्तऐवज गहाळ झाल्याचे विरुद्ध पक्षाने किंवा त्याच्या अभिकर्त्याने कबूल केले असेल तेव्हा;

(६) जिच्याकडे दस्तऐवजाचा कब्जा असेल ती व्यक्ती त्या आदेशिकेच्या कक्षेबाहेर असेल किंवा त्या आदेशिकेच्या अधीन नसेल तेव्हा.

हजर केलेला दस्तऐवज जिने स्वाक्षरित केला किंवा लिहिला असल्याचे अभिकथन करण्यात आले असेल त्या व्यक्तीच्या स्वाक्षरीची आणि हस्ताक्षराची शाबिती.

६७. एखादा दस्तऐवज कोणत्याही व्यक्तीने स्वाक्षरित केल्याचे अथवा संपूर्णत: किंवा अंशत: लिहिला असल्याचे अभिकथन करण्यात आले असेल तर, ती स्वाक्षरी किंवा दस्तऐवजाचा जितका भाग त्या व्यक्तीच्या हस्ताक्षरात असल्याचे अभिकथित केलेले असेल तेवढा हस्तलिखित भाग तिच्या हस्ताक्षरात असल्याचे शाबीत केले पाहिजे.

जो दस्तऐवज साक्षांकित करणे कायद्यानुसार आवश्यक केले आहे त्याचे निष्पादन झाल्याची शाबिती.

६८. एखादा दस्तऐवज साक्षांकित करणे कायद्यानुसार आवश्यक असल्यास, साक्ष घालणारा एखादा तरी साक्षीदार जिवंत असून न्यायालयाच्या आदेशिकेला अधीन असेल आणि साक्ष देण्यास समर्थ असेल तर, त्या दस्तऐवजाचे निष्पादन झाल्याचे शाबीत करण्यासाठी, त्यावर साक्ष घालणारा किमान एकतरी साक्षीदार बोलावला गेल्याशिवाय तो दस्तऐवज पुरावा म्हणून वापरता येणार नाही :

[३][परंतु, मृत्युपत्रेतर असा जो कोणताही दस्तऐवज 'भारतीय नोंदणी अधिनियम, १९०८' (१९०८ चा १६) याच्या उपबंधांनुसार नोंदलेला असेल त्याचे निष्पादन ज्या व्यक्तीने केल्याचे दिसते तिने तो निष्पादित केला हे स्पष्टपणे नाकबूल करण्यात आले असल्याशिवाय, त्याच्या निष्पादनाच्या शाबितीसाठी, त्यावर साक्ष घालणाऱ्या साक्षीदाराला बोलावण्याची आवश्यकता असणार नाही.]

---

१. १९५१ चा अधिनियम ३-कलम ३ व अनुसूची यांद्वारे 'राज्ये' याऐवजी 'भारत' हा शब्दोल्लेख घातला.

२. १८७२ चा अधिनियम १८-कलम ६ द्वारे घातले.

३. १९२६ चा अधिनियम ३१-कलम २ द्वारे घातले.

६९. जर असा कोणताही साक्ष घालणारा साक्षीदार उपलब्ध होणे शक्य नसेल, किंवा असा कोणताही दस्तऐवज युनायटेड किंग्डममध्ये निष्पादित झाल्याचे दिसत असेल तर, साक्ष घालणाऱ्या निदान एका साक्षीदाराचे साक्षांकन त्याच्या हस्ताक्षरात आहे आणि दस्तऐवज निष्पादित करणाऱ्या व्यक्तीची स्वाक्षरी त्या व्यक्तीच्या हस्ताक्षरात आहे असे शाबीत केले पाहिजे. साक्ष घालणारा एकही साक्षीदार उपलब्ध होत नसेल त्या बाबतीतील शाबिती.

७०. एखादा साक्षांकित दस्तऐवज साक्षांकित करणे कायद्याने आवश्यक केले असले तरी, त्यातील पक्षाने स्वत: तो निष्पादित केल्याची कबुली ही त्याच्या निष्पादनाची त्या पक्षापुरती पुरेशी शाबिती असेल. साक्षांकित दस्तऐवजातील पक्षाकडून निष्पादनाची कबुली.

७१. साक्ष घालणाऱ्या साक्षीदाराने दस्तऐवजाचे निष्पादन झाल्याचे नाकबूल केले किंवा ते त्याला आठवले नाही तर, त्याचे निष्पादन अन्य पुराव्याने शाबीत करता येईल. साक्ष घालणारा साक्षीदार निष्पादन झाल्याचे नाकबूल करतो त्याबाबतीतील शाबिती.

७२. जो साक्षांकित दस्तऐवज साक्षांकित करणे हे कायद्यानुसार आवश्यक नाही तो जणू काही असाक्षांकित असावा त्याप्रमाणे शाबीत करता येईल. जो दस्तऐवज साक्षांकित करणे कायद्यानुसार आवश्यक नाही त्याची शाबिती.

७३. एखादी स्वाक्षरी, लिखाण किंवा मोहोर ही अमुक एका व्यक्तीने लिहिली किंवा केली असल्याचे दिसते तेव्हा, ती त्या व्यक्तीची आहे किंवा कसे ह्याची खात्री करण्यासाठी जी कोणतीही स्वाक्षरी, लिखाण किंवा मोहोर त्या व्यक्तीने लिहिली किंवा केली असल्याबाबत न्यायालयाचे समाधान होईल अशा रीतीने कबूल किंवा शाबीत करण्यात आले असेल ती स्वाक्षरी, लिखाण किंवा मोहोर अन्य कोणत्याही प्रयोजनासाठी हजर केली नसली किंवा शाबीत केली नसली तरीही, ती शाबीत करावयाच्या स्वाक्षरीशी, लिखाणाशी किंवा मोहोरेशी ताडून पाहता येईल. स्वाक्षरी, लिखाण किंवा मोहोरा या, कबूल केलेल्या किंवा शाबीत केलेल्या अन्य स्वाक्षऱ्या, लिखाणे व मोहोरा यांच्याशी ताडून पाहणे.

जे कोणतेही शब्द किंवा आकडे एखाद्या व्यक्तीने लिहिले असल्याचे अभिकथन करण्यात आले आहे ते ताडून पाहणे शक्य व्हावे यासाठी न्यायालय, अशी व्यक्ती न्यायालयात उपस्थित असताना तिला काही शब्द किंवा आकडे लिहून दाखवण्याबाबत निदेश देऊ शकेल.

[१][हे कलम, कोणत्याही आवश्यक बदलांसह, बोटांच्या ठशांनाही लागू आहे.]

सार्वजनिक दस्तऐवज

७४. पुढील दस्तऐवज सार्वजनिक दस्तऐवज आहेत :— सार्वजनिक दस्तऐवज.

(१) (एक) सार्वभौम अधिसत्तेच्या,

(दोन) शासकीय निकायांच्या व अधिकरणांच्या, व

(तीन) [२][भारताच्या किंवा राष्ट्रकुलाच्या कोणत्याही भागाचे], किंवा एखाद्या परकीय देशाचे विधानांग, न्यायांग किंवा शासनांग यांमधील लोक अधिकाऱ्यांच्या

कृतींचे दृश्यस्वरूप असे किंवा त्या कृतींचे अभिलेख असलेले दस्तऐवज;

(२) [३][कोणत्याही राज्यात] ठेवलेले खाजगी दस्तऐवजांचे सार्वजनिक अभिलेख.

७५. अन्य सर्व दस्तऐवज खाजगी आहेत. खाजगी दस्तऐवज.

७६. ज्याचे निरीक्षण करण्याचा कोणत्याही व्यक्तीला हक्क आहे असा सार्वजनिक दस्तऐवज ज्याच्या ताब्यात असेल असा प्रत्येक लोक अधिकारी, एखाद्या व्यक्तीने मागणी केली असता त्या व्यक्तीला, तिने त्यासाठी द्यावयाची कायदेशीर फी दिल्यावर अशा दस्तऐवजाची एक प्रत देईल व तसेच त्या प्रतीच्या तळाशी, अशा दस्तऐवजाची किंवा, प्रकरणपरत्वे, त्याच्या भागाची ती खरी प्रत आहे असे प्रमाणपत्र लिहून देईल व अशा प्रमाणपत्रावर असा अधिकारी दिनांक घालून आपल्या नावानिशी व आपल्या पदनामानिशी स्वाक्षरी करील आणि जेव्हा जेव्हा असा अधिकारी मोहोरेचा वापर करण्यास विधित: प्राधिकृत असेल तेव्हा, तो दस्तऐवज तो मुद्रांकित करील; व अशा प्रमाणित केलेल्या प्रतींना 'प्रमाणित प्रती' असे म्हटले जाईल. सार्वजनिक दस्तऐवजांच्या प्रमाणित प्रती.

स्पष्टीकरण.—आपल्या पदीय कामाच्या सर्वसामान्य क्रमानुसार ज्या कोणत्याही अधिकाऱ्याला अशा प्रती देण्याचा अधिकार असेल त्याच्याकडे अशा दस्तऐवजाचा ताबा असल्याचे या कलमाच्या अर्थानुसार मानले जाईल.

---

१. १८९९ चा अधिनियम ५-कलम ३ द्वारे घातले.

२. "ब्रिटिश इंडियाचे किंवा हर मॅजेस्टीच्या डोमिनिअनमधील अन्य कोणत्याही भागाचे" हे मूळचे शब्द अनुक्रमे 'अनुकूलन आदेश, १९४८' व 'अनुकूलन आदेश, १९५०' यांद्वारे वरीलप्रमाणे विशोधित केले.

३. 'अनुकूलन आदेश, १९४८' द्वारे "ब्रिटिश इंडियामध्ये" या शब्दांऐवजी घातले.

प्रमाणित प्रती हजर करून दस्तऐवजांची शाबिती.

७७. अशा प्रमाणित प्रती ज्या सार्वजनिक दस्तऐवजांच्या प्रती असल्याचे दिसते त्यांतील अथवा त्या सार्वजनिक दस्तऐवजांच्या भागातील मजकुराच्या शाबितीसाठी त्या हजर करता येतील.

अधिकृत दस्तऐवजांची शाबिती.

७८. पुढील सार्वजनिक दस्तऐवज खालीलप्रमाणे शाबीत करता येतील :—

(१) [1][केंद्र शासनाचे] त्याच्या विभागांपैकी कोणत्याही विभागामार्फत काढलेले [2][किंवा क्राऊन रिप्रेझेंटेटिव्हचे] किंवा राज्य शासनाचे किंवा राज्य शासनाच्या कोणत्याही विभागाचे अधिनियम, आदेश किंवा अधिसूचना—

विभाग-प्रमुखाने प्रमाणित केलेल्या त्या त्या विभागांच्या दप्तरावरून,

अथवा जो दस्तऐवज अशा कोणत्याही शासनाच्या [2][किंवा, प्रकरणपरत्वे, क्राऊन रिप्रेझेंटेटिव्हच्या] आदेशाने मुद्रित केला असल्याचे दिसते अशा कोणत्याही दस्तऐवजावरून;

(२) विधानमंडळाचे कामकाज—

त्या त्या निकायाच्या रोजनाम्यांवरून अथवा प्रकाशित अधिनियम किंवा गोषवारे यांवरून अथवा [3][संबंधित शासनाच्या आदेशाने] ज्या प्रती मुद्रित केल्याचे दिसते त्या प्रतींवरून;

(३) [4]हर मॅजेस्टीने किंवा प्रिव्ही कौन्सिलने किंवा [4]हर मॅजेस्टीच्या शासनाच्या कोणत्याही विभागाने काढलेल्या उद्‌घोषणा, आदेश किंवा विनियम—

लंडन राजपत्रामध्ये अंतर्भूत असलेल्या किंवा क्वीन्स प्रिंटरने मुद्रित केल्याचे दिसते त्या प्रतींवरून किंवा गोषवाऱ्यांवरून;

(४) परकीय देशाच्या शासनांगाच्या कृती किंवा तेथील विधानमंडळाचे कामकाज—

त्यांच्या प्राधिकारान्वये प्रकाशित झालेल्या किंवा त्या देशात सर्वसामान्यपणे अधिकृत म्हणून मान्यता पावलेल्या रोजनाम्यावरून अथवा देशाच्या किंवा सत्ताधीशाच्या मोहोरेशी प्रमाणित केलेल्या प्रतीवरून, अथवा कोणत्याही [5][केंद्रीय अधिनियमात] त्यांची दखल घेण्यात आली असल्यास त्यावरून;

(५) [6][एखाद्या राज्यातील] नगरपालिकेचे कामकाज—

त्याच्या इतिवृत्ताच्या कायदेशीर रक्षकाने अशा इतिवृत्ताची जी प्रत प्रमाणित केली असेल तीवरून किंवा अशा निकायाच्या प्राधिकारान्वये जे प्रकाशित झाले असल्याचे दिसते त्या मुद्रित पुस्तकावरून;

(६) परकीय देशातील अन्य कोणत्याही प्रकारचे सार्वजनिक दस्तऐवज—

मूळलेखावरून अथवा त्याच्या कायदेशीर रक्षकाने प्रमाणित केलेल्या ज्या प्रतीसोबत, मूळलेखाचा कायदेशीर ताबा ज्याच्याकडे असेल त्या अधिकाऱ्याने ती प्रत रीतसर प्रमाणित केलेली आहे असे लेखप्रमाणकाच्या [7][किंवा भारतीय वाणिज्यदूताच्या] किंवा राजदौतिक प्रतिनिधीच्या मोहोरेने अंकित असे प्रमाणपत्र असेल त्या प्रतीवरून आणि त्या दस्तऐवजाचे स्वरूप त्या परकीय देशाच्या कायद्याला अनुसरून आहे असे शाबीत करून.

दस्तऐवजासंबंधीची गृहीतके

प्रमाणित प्रतींच्या खरेपणासंबंधीची गृहीतके.

७९. जो दस्तऐवज म्हणजे कोणत्याही विशिष्ट तथ्याचा पुरावा म्हणून स्वीकार्य असल्याचे कायद्याद्वारे घोषित केलेले असे प्रमाणपत्र, प्रमाणित प्रत किंवा अन्य दस्तऐवज असल्याचे दिसत असून [8][केंद्र शासनाच्या स्वतःच्या किंवा एखाद्या राज्य शासनाच्या] कोणत्याही अधिकाऱ्याने, [9]किंवा [जम्मू व काश्मीर राज्यामधील] ज्या कोणत्याही अधिकाऱ्याला त्यासाठी रीतसर प्राधिकृत केले असेल त्याने जो रीतसर प्रमाणित केला असल्याचे दिसते असा प्रत्येक दस्तऐवज [10][खरा असल्याचे] न्यायालय

---

१. 'अनुकूलन आदेश, १९३७' द्वारे "ब्रिटिश इंडियाच्या कार्यकारी शासनाचे" या शब्दांऐवजी घातले.

२. कित्ता—द्वारे घातले.

३. कित्ता—द्वारे "शासनाच्या आदेशाने" या शब्दांऐवजी घातले.

४. "हर मॅजेस्टी" या शब्दांमध्ये बदल केलेला नाही. 'अनुकूलन आदेश, १९५०' पहा.

५. 'अनुकूलन आदेश, १९३७' द्वारे "गव्हर्नर जनरल ऑफ इंडिया इन कौन्सिलच्या सार्वजनिक अधिनियमात" या मजकुराऐवजी घातले.

६. 'अनुकूलन आदेश, १९४८' द्वारे "ब्रिटिश इंडियामधील" या शब्दांऐवजी घातले.

७. 'अनुकूलन आदेश, १९५०' द्वारे "ब्रिटिश वाणिज्यदूताच्या" या शब्दांऐवजी घातले.

८. अनुक्रमे 'अनुकूलन आदेश, १९३७', 'अनुकूलन आदेश, १९४८' व 'अनुकूलन आदेश, १९५०' द्वारे मूळ मजकूर वरीलप्रमाणे विशोधित केला.

९. १९५१ चा अधिनियम ३—कलम ३ व अनुसूची यांद्वारे "भाग ख राज्यातील" या शब्दांऐवजी घातले.

१०. 'अनुकूलन आदेश १९४८' द्वारे घातले.

गृहीत धरील : परंतु, दस्तऐवज त्यासंबंधात कायद्याने निदेशित केल्याप्रमाणे सारत: त्याच नमुन्यात असला पाहिजे व त्याच रीतीने निष्पादित झाला असल्याचे दिसत असले पाहिजे.

ज्या कोणत्याही अधिकाऱ्याने असा कोणताही दस्तऐवज स्वाक्षरित किंवा प्रमाणित केल्याचे दिसत असेल त्याने, जे अधिकारपद आपण धारण केले असल्याचा अशा कागदपत्रात दावा केला असेल ते अधिकारपद त्याने त्या कागदपत्रावर स्वाक्षरी करतेवेळी धारण केले होते असेही न्यायालय गृहीत धरील.

पुराव्याची नोंद म्हणून हजर केलेल्या दस्तऐवजासंबंधी गृहीतक.

८०. जो दस्तऐवज म्हणजे एखाद्या साक्षीदाराने न्यायिक कार्यवाहीत दिलेल्या साक्षीच्या किंवा अशी साक्ष घेण्यास विधित: प्राधिकृत अशा कोणत्याही अधिकाऱ्यापुढे दिलेल्या साक्षीचा किंवा त्या साक्षीच्या कोणत्याही भागाची नोंद किंवा टाचण असल्याचे दिसते अथवा कोणत्याही कैद्याचा किंवा आरोपी व्यक्तीचा कायद्यानुसार घेतलेला जबाब किंवा कबुलीजबाब असल्याचे दिसते आणि कोणत्याही न्यायाधीशाने किंवा दंडाधिकाऱ्याने किंवा पूर्वोक्त अशा कोणत्याही अधिकाऱ्याने स्वाक्षरित केला असल्याचे दिसते असा कोणताही दस्तऐवज न्यायालयापुढे हजर केला जाईल तेव्हा, न्यायालय असे गृहीत धरील की,—

असा दस्तऐवज खरा आहे; तो स्वाक्षरी करणाऱ्या व्यक्तीने ज्या परिस्थितीत तो घेण्यात आला त्याबाबत जी कथने केली असे दिसते ती खरी आहेत, आणि असा पुरावा, जबाब व कबुलीजबाब रीतसर घेतला होता.

राजपत्रे, वृत्तपत्रे, पार्लमेंटचे खाजगी अधिनियम व अन्य दस्तऐवज यांसंबंधीचे गृहीतक.

८१. जो दस्तऐवज म्हणजे, लंडन राजपत्र, अथवा ब्रिटिश क्राऊनच्या कोणत्याही वसाहतीचे, आश्रित देशाचे किंवा त्याच्या ताब्यातील मुलुखाचे [1][कोणतेही अधिकृत राजपत्र किंवा शासकीय राजपत्र] असल्याचे अथवा क्वीन्स प्रिंटरने छापलेले वृत्तपत्र किंवा रोजनामा किंवा त्याने छापलेली [2][युनायटेड किंगडमच्या] पार्लमेंटच्या खाजगी अधिनियमाची प्रत आहे असे दिसते अशा प्रत्येक दस्तऐवजाचा आणि जो दस्तऐवज एखाद्या व्यक्तीने ठेवावयाचा असे कायद्याद्वारे निदेशित केलेले असते तशा प्रकारचा असल्याचे दिसतो तो दस्तऐवज कायद्याने आवश्यक केल्याप्रमाणे सारत: त्याच नमुन्यात ठेवलेला असून योग्य ताब्यातून हजर केलेला असेल तर, अशा प्रत्येक दस्तऐवजाचा खरेपणा न्यायालय गृहीत धरील.

इंग्लंडमध्ये मुद्रेच्या किंवा स्वाक्षरीच्या शाबितीशिवाय स्वीकार्य असलेल्या दस्तऐवजासंबंधी गृहीतक.

८२. इंग्लंडमध्ये किंवा आयर्लंडमध्ये त्या त्या काळी अंमलात असलेल्या कायद्यानुसार, जो दस्तऐवज इंग्लंडमधील किंवा आयर्लंडमधील कोणत्याही न्यायालयात कोणत्याही बाबीच्या शाबितीसाठी, तो अधिप्रमाणित करणाऱ्या मोहोरेच्या, मुद्रांकाच्या किंवा स्वाक्षरीच्या शाबितीशिवाय अथवा जिने तो स्वाक्षरित केल्याचे दिसते त्या व्यक्तीने ती ज्या न्यायिक किंवा शासकीय पदावर असल्याचा दावा केला असेल त्याच्या शाबितीशिवाय स्वीकार्य अशा प्रकारचा जो दिसतो असा कोणताही दस्तऐवज जेव्हा न्यायालयासमोर हजर केला जाईल तेव्हा, अशी मोहोर, मुद्रांक किंवा स्वाक्षरी ही खरी आहेत व त्यावर स्वाक्षरी करणाऱ्या व्यक्तीने त्यावर स्वाक्षरी केली त्यावेळी तिने दावा केल्याप्रमाणे ते न्यायिक किंवा शासकीय पद धारण केले होते असे न्यायालय गृहीत धरील,

आणि तो दस्तऐवज इंग्लंडमध्ये किंवा आयर्लंडमध्ये ज्या प्रयोजनासाठी स्वीकार्य होऊ शकेल, त्याच प्रयोजनासाठी तो स्वीकार्य असेल.

शासनाच्या प्राधिकारान्वये तयार केलेले नकाशे किंवा आराखडे यासंबंधी गृहीतक.

८३. जे नकाशे किंवा आराखडे [3][केंद्र शासन किंवा कोणतेही राज्य शासन यांच्या] प्राधिकारान्वये तयार केले असल्याचे दिसते ते त्याप्रमाणे केलेले होते व बिनचूक आहेत असे न्यायालय गृहीत धरील ; पण कोणत्याही दाव्याच्या प्रयोजनांसाठी तयार केलेले नकाशे किंवा आराखडे बिनचूक असल्याचे शाबीत केले गेले पाहिजे.

कायद्यांचे संग्रह व निर्णयांची प्रतिवृत्ते यासंबंधी गृहीतक.

८४. जे पुस्तक कोणत्याही देशाच्या शासनाच्या प्राधिकारान्वये मुद्रित किंवा प्रकाशित झाले असून त्यात त्या देशाच्या कायद्यांपैकी कोणत्याही कायद्यांचा अंतर्भाव असल्याचे दिसते अशा प्रत्येक पुस्तकाचा व अशा देशाच्या न्यायालयांच्या निर्णयांची प्रतिवृत्ते ज्यात अंतर्भूत असल्याचे दिसते अशा प्रत्येक पुस्तकाचा खरेपणा न्यायालय गृहीत धरील.

मुखत्यारनाम्यासंबंधी गृहीतक.

८५. जो दस्तऐवज हा एक मुखत्यारनामा आहे व लेखप्रमाणक अथवा कोणतेही न्यायालय, न्यायाधीश, दंडाधिकारी, [4][भारतीय] वाणिज्यदूत, उपवाणिज्यदूत किंवा [5]* * * [6][केंद्र शासनाचा] प्रतिनिधी यांच्यासमोर निष्पादित करण्यात आला आहे व त्याने तो अधिप्रमाणित केला आहे असे दिसते असा प्रत्येक दस्तऐवज याप्रमाणे निष्पादित व अधिप्रमाणित करण्यात आला होता असे न्यायालय गृहीत धरील.

---

१. 'अनुकूलन आदेश, १९३७' द्वारे "भारताचे राजपत्र किंवा कोणत्याही स्थानिक शासनाचे सरकारी राजपत्र" या शब्दांऐवजी घातले.

२. 'अनुकूलन आदेश, १९५०' द्वारे घातले.

३. अनुक्रमे 'अनुकूलन आदेश, १९३७', 'अनुकूलन आदेश, १९४८', १९४९ चा अधिनियम ४०-कलम ३ व २ री अनुसूची आणि 'अनुकूलन आदेश, १९५०' यांद्वारे "सरकारच्या" हा शब्द वरीलप्रमाणे विशोधित केला.

४. 'अनुकूलन आदेश, १९५०' द्वारे "ब्रिटिश" या शब्दाऐवजी घातले.

५. कित्ता—द्वारे "हर मॅजेस्टीचा किंवा" हे शब्द गाळले.

६. 'अनुकूलन आदेश, १९३७' द्वारे 'भारत सरकार' याऐवजी 'केंद्र शासन' हा शब्दोल्लेख घातला.

विदेशी न्यायिक अभिलेखांच्या प्रमाणित प्रतीं-संबंधी गृहीतक.

८६. जो कोणताही दस्तऐवज [८][[६]* * * भारताचा किंवा] हर मॅजेस्टीच्या डोमिनिअन्सचा भाग नसलेल्या कोणत्याही देशाच्या कोणत्याही न्यायिक अभिलेखाची प्रमाणित प्रत असल्याचे दिसत असेल तो दस्तऐवज जर [३]* * * [१][केंद्र शासनाचा] जो कोणताही प्रतिनिधी [७][अशा देशात] [४][किंवा अशा देशासाठी] असेल त्याने न्यायिक अभिलेखांच्या प्रती प्रमाणित करण्यासाठी [७][त्या देशात] जी पद्धत सर्वसामान्यपणे प्रचारात आहे असे प्रमाणित केले असेल त्या पद्धतीने प्रमाणित करण्यात आला असल्याचे दिसत असेल तर, तो खरा व बिनचूक आहे असे न्यायालयाला गृहीत धरता येईल.

[९][[५]* * * [४][भारताचा किंवा] हर मॅजेस्टीच्या डोमिनिअन्सचा भाग नसलेल्या क्षेत्राच्या किंवा स्थळाच्या बाबत जो अधिकारी 'सर्वसाधारण वाक्खंड अधिनियम, १८९७' (१८९७ चा १०)-कलम ३-[७][खंड (४३)] मधील व्याख्येप्रमाणे त्या क्षेत्राचा किंवा स्थळाचा राजनैतिक प्रतिनिधी असेल तो ते क्षेत्र किंवा स्थळ समाविष्ट असलेल्या [७][देशात व देशासाठी] असलेला [१][केंद्र शासनाचा] प्रतिनिधी असल्याचे मानले जाईल.]

पुस्तके, भूनकाशे व सागरी नकाशे यांसंबंधी गृहीतक.

८७. सार्वजनिक किंवा सर्वसाधारण हितसंबंधाच्या बाबींवरील माहिती मिळवण्यासाठी न्यायालयाला ज्याचा आधार घेता येईल असे कोणतेही पुस्तक आणि ज्यातील कथने ही संबद्ध तथ्ये असतील असा कोणताही प्रकाशित नकाशा किंवा तक्ता त्याच्यासमोर हजर केला जाईल तेव्हा, ज्या व्यक्तीने ज्या काळी व ज्या स्थळी ते पुस्तक लिहिल्याचे अथवा तो नकाशा किंवा तक्ता प्रकाशित केल्याचे दिसते त्या व्यक्तीने त्या काळी व त्या स्थळी ते लिहिले किंवा तो प्रकाशित केला असे न्यायालयाला गृहीत धरता येईल.

तारसंदेशांसंबंधी गृहीतक.

८८. एखादा संदेश ज्या व्यक्तीला उद्देशून पाठवण्यात आल्याचे दिसते तिच्याकडे तार कार्यालयाने पोचवलेला असा संदेश आणि ज्या तार कार्यालयातून संदेश पाठवण्यात आल्याचे दिसते त्याच्याकडे पारेषणासाठी दिलेला तो संदेश हे एकरूप आहेत असे न्यायालयाला गृहीत धरता येईल; पण पारेषणासाठी असा संदेश कोणत्या व्यक्तीने दिला होता यासंबंधी न्यायालय काहीही गृहीत धरणार नाही.

हजर न केलेले दस्तऐवज, इत्यादींच्या रीतसर निष्पादनासंबंधी गृहीतक.

८९. जो दस्तऐवज मागवलेला असून हजर करण्याची नोटीस देण्यात आल्यावरही हजर केलेला नाही असा प्रत्येक दस्तऐवज कायद्याद्वारे आवश्यक केलेल्या रीतीने साक्षांकित, मुद्रांकित व निष्पादित केला आहे असे न्यायालय गृहीत धरील.

तीस वर्षांपूर्वीच्या दस्तऐवजां-संबंधी गृहीतक.

९०. जो दस्तऐवज तीस वर्षांपूर्वीचा असल्याचे दिसते किंवा तसे शाबीत केले जाते असा एखादा दस्तऐवज एखाद्या ताब्यातून हजर करण्यात आला असून त्या विशिष्ट प्रकरणी न्यायालयाला तो ताबा योग्य वाटला तर, अशा दस्तऐवजावरील सही व इतर सर्व मजकूर ज्या एखाद्या विशिष्ट व्यक्तीच्या हस्ताक्षरात असल्याचे दिसते तिच्याच हस्ताक्षरात तो आहे आणि निष्पादित किंवा साक्षांकित दस्तऐवजाच्या बाबतीत, तो ज्या व्यक्तीने निष्पादित किंवा साक्षांकित केला असल्याचे दिसते त्याच व्यक्तीने तो रीतसर निष्पादित किंवा साक्षांकित केला होता असे न्यायालयाला गृहीत धरता येईल.

स्पष्टीकरण.—दस्तऐवज ज्या ठिकाणी व ज्या व्यक्तीजवळ असणे स्वाभाविक आहे त्या ठिकाणी व त्या व्यक्तीच्या हवाली ते असतील तर, ते योग्य ताब्यात आहेत असे म्हटले जाते; पण ज्या ताब्याचा उगम वैध असल्याचे शाबीत झाले असेल किंवा त्या विशिष्ट प्रकरणातील परिस्थितीमुळे तसा उगम संभाव्य ठरत असेल तर, असा कोणताही ताबा अयोग्य नसतो.

हे स्पष्टीकरण कलम ८१ ला सुद्धा लागू आहे.

---

१. 'अनुकूलन आदेश, १९३७' द्वारे 'भारत सरकार' याऐवजी 'केंद्र शासन' हा शब्दोल्लेख घातला.

२. 'अनुकूलन आदेश, १९५०' द्वारे मूळ मजकुराऐवजी घातले.

३. कित्ता—द्वारे गाळले.

४. कित्ता—द्वारे घातले.

५. 'अनुकूलन आदेश, १९५०' द्वारे "एखादा भाग 'ख' राज्याच्या बाबत किंवा" हे शब्द घातले होते; ते १९५१ चा अधिनियम ३-कलम ३ व अनुसूची यांद्वारे गाळले.

६. १९५१ चा अधिनियम ३-कलम ३ व अनुसूची यांद्वारे गाळले.

७. कित्ता—कलम ३ व अनुसूची यांद्वारे मूळ मजकुराऐवजी घातले.

८. १८९१ चा अधिनियम ३-कलम ८ द्वारे मूळ मजकुराऐवजी घातले.

९. कित्ता—कलम ८ द्वारे पूर्वी एक परिच्छेद घातला होता, त्या जागी आता १८९९ चा अधिनियम ५-कलम ४ द्वारे नवीन परिच्छेद घातला.

उदाहरणे

(क) 'क' कडे दीर्घकाळ जमीनजुमल्याचा कब्जा आहे. जमिनीवरील त्याचे हक्क दर्शविणारे जमीनविषयक विलेख तो आपल्या ताब्यातून हजर करतो. हा ताबा योग्य आहे.

(ख) 'क' ज्या जमीनजुमल्याचा गहाणधारक आहे त्यासंबंधीचे विलेख तो हजर करतो. गहाणकाराकडे कब्जा आहे. हा ताबा योग्य आहे.

(ग) 'ख' चा एक सगासोयरा 'क' हा 'ख' ने आपल्या कब्जात असलेल्या जमिनीसंबंधीचे जे विलेख त्याच्याकडे सुरक्षित ताबा राहाण्यासाठी ठेवले होते ते हजर करतो. हा ताबा योग्य आहे.

प्रकरण ६ वें

लेखी पुराव्यामुळे तोंडी पुरावा अपवर्जित होणे

संविदांच्या, देणग्यांच्या व अन्य संपत्तिव्यवस्थांच्या ज्या अटी दस्तऐवजांच्या रूपात लेखनिविष्ट केलेल्या असतील त्यांचा पुरावा.

९१. जेव्हा संविदेच्या किंवा देणगीच्या किंवा अन्य कोणत्याही संपत्तिव्यवस्थेच्या अटी दस्तऐवजाच्या रूपात लेखनिविष्ट केलेल्या असतील तेव्हा व ज्यांमध्ये कोणतीही बाब दस्तऐवजाच्या रूपात लेखनिविष्ट करणे विधितः आवश्यक असेल अशा सर्व प्रकरणीं, अशा संविदेच्या, देणगीच्या किंवा संपत्तिव्यवस्थेच्या शाबितीसाठी खुद्द तो दस्तऐवज किंवा यात यापूर्वी अंतर्भूत असलेल्या उपबंधांखाली ज्यात दुय्यम पुरावा स्वीकार्य असेल त्या प्रकरणी त्या दस्तऐवजाच्या मजकुराचा दुय्यम पुरावा खेरीज कोणताही पुरावा देता येणार नाही.

अपवाद १.—जेव्हा एखादा लोक अधिकारी लेखान्वये नियुक्त करणे कायद्यानुसार आवश्यक असेल व एखाद्या विशिष्ट व्यक्तीने असा अधिकारी म्हणून कार्य केले आहे असे दाखवून देण्यात आले असेल तेव्हा, ज्या लेखान्वये त्याला नियुक्त केले गेले तो लेख शाबीत करण्याची जरूरी नाही.

अपवाद २.— [1][भारतात] [1][संप्रमाणार्थ स्वीकृत केलेली] मृत्युपत्रे संप्रमाणाने शाबीत करता येतील.

स्पष्टीकरण १.—उपरिनिर्दिष्ट संविदा, देणग्या किंवा संपत्तिव्यवस्था एका दस्तऐवजात अंतर्भूत असतात तेव्हा त्या प्रकरणांना व त्या एकाहून अधिक दस्तऐवजांमध्ये अंतर्भूत असतात तेव्हा त्या प्रकरणांना हे कलम सारखेच लागू होते.

स्पष्टीकरण २.—एकाहून अधिक मूळलेख असतील तेव्हा, फक्त एकच मूळलेख शाबीत करण्याची जरूरी असते.

स्पष्टीकरण ३.—या कलमात निर्दिष्ट केलेल्या तथ्याहून अन्य तथ्याचे कोणत्याही दस्तऐवजात—मग तो कसलाही असो—कथन केलेले असल्यास, त्या तथ्यासंबंधी तोंडी पुरावा स्वीकृत करण्यास प्रतिबंध होणार नाही.

उदाहरणे

(क) जर संविदा अनेक पत्रांमध्ये अंतर्भूत असेल तर, ज्यांमध्ये ती अंतर्भूत आहे ती सर्व पत्रे शाबीत केली पाहिजेत.

(ख) जर संविदा एखाद्या विनिमयपत्रात अंतर्भूत असेल तर, विनिमयपत्र शाबीत केले पाहिजे.

(ग) जर विनिमयपत्र तीन विपत्रांच्या संचात काढलेले असेल तर, फक्त एकच शाबीत करणे जरूर आहे.

(घ) 'क' हा 'ख' शी विवक्षित अटींवर नीळ देण्याची लेखी संविदा करतो. ज्याबद्दल अन्य एखाद्या प्रसंगी तोंडी संविदा झाली होती अशा दुसऱ्या निळीची किंमत 'क' ने 'ख' ला चुकती केली होती हे तथ्य त्या लेखी संविदेत उल्लेखिलेले आहे.

त्या दुसऱ्या निळीबद्दल पैसे देण्यात आले नव्हते असा तोंडी पुरावा देऊ करण्यात येतो. हा पुरावा स्वीकार्य आहे.

(ङ) 'ख' ने दिलेल्या पैशांबद्दल 'क' हा 'ख' ला पावती देतो.
पैसे देण्यात आल्याचा तोंडी पुरावा देऊ करण्यात येतो.

हा पुरावा स्वीकार्य आहे.

---

१. १८७२ चा अधिनियम १८-कलम ७ द्वारे "'भारतीय उत्तराधिकार अधिनियमा' खालील" या शब्दांऐवजी घातले.

२. १९५१ चा अधिनियम ३-कलम ३ व अनुसूची यांद्वारे 'राज्य' याऐवजी 'भारत' हा शब्दोल्लेख घातला.

तोंडी कराराचा पुरावा वगळणे. ९२. अशा कोणत्याही संविदेच्या, देणगीच्या किंवा अन्य संपत्तिव्यवस्थेच्या तरतुदी किंवा दस्तऐवजाच्या रूपात लेखनिविष्ट करणे विधितः आवश्यक आहे अशी कोणतीही बाब लगतपूर्व कलमानुसार शाबीत झाल्यास, त्या तरतुदींच्या विरुद्ध असणारे, त्यात बदल करणारे, त्यात काही अधिक घालणारे किंवा त्यातून काही कमी करणारे असे काहीतरी शाबीत करण्यासाठी अशा कोणत्याही संलेखातील पक्षांच्या दरम्यान किंवा त्यांच्या हितसंबंध-प्रतिनिधींच्या दरम्यान, कोणत्याही तोंडी कराराचा किंवा कथनाचा पुरावा स्वीकृत केला जाणार नाही :

परंतुक (१).—ज्या कोणत्याही तथ्यामुळे कोणताही दस्तऐवज विधिबाह्य होऊ शकेल किंवा कोणत्याही व्यक्तीला त्यासंबंधीचा कोणताही हुकूमनामा किंवा आदेश मिळवण्याचा हक्क प्राप्त होऊ शकेल ते तथ्य शाबीत करता येईल; उदाहरणार्थ—कपट, धाकदपटशा, अवैधता, यथायोग्य निष्पादनाचा अभाव, संविदा करणाऱ्या कोणत्याही पक्षाच्या ठायी क्षमतेचा अभाव, प्रतिफलाचा [1][अभाव किंवा त्याची निष्फळता] अथवा तथ्यविषयक किंवा कायदेविषयक चूकभूल.

परंतुक (२).—दस्तऐवजात जी बाब अनुल्लेखित आहे व जी त्याच्या तरतुदींशी विसंगत नाही अशा कोणत्याही बाबीसंबंधीच्या कोणत्याही स्वतंत्र तोंडी कराराचे अस्तित्व शाबीत करता येईल. हे परंतुक लागू होते किंवा नाही याचा विचार करताना न्यायालय, तशा प्रकारच्या दस्तऐवजाच्या बाबतीत ती उपचाराची बाब कितीशी अपेक्षित आहे ते लक्षात घेईल.

परंतुक (३).—अशा कोणत्याही संविदेखाली, देणगीखाली किंवा संपत्तिव्यवस्थेखाली लागू होणाऱ्या कोणत्याही आबंधनाची पूर्ववर्ती शर्त असलेल्या कोणत्याही स्वतंत्र तोंडी कराराचे अस्तित्व शाबीत करता येईल.

परंतुक (४).—अशी कोणतीही संविदा, देणगी किंवा संपत्तिव्यवस्था लेखी असणे विधितः आवश्यक असेल किंवा दस्तऐवजांच्या नोंदणीसंबंधी त्या त्या काळी अंमलात असलेल्या कायद्यानुसार त्यांची नोंदणी करण्यात आली असेल ती प्रकरणे खेरीजकरून इतर बाबतीत, अशी संविदा, देणगी किंवा संपत्तिव्यवस्था रद्द करण्यासाठी किंवा तीत बदल करण्यासाठी मागाहून झालेल्या कोणत्याही स्वतंत्र तोंडी कराराचे अस्तित्व शाबीत करता येईल.

परंतुक (५).—कोणत्याही संविदेत स्पष्टपणे नमूद न केलेली आनुषंगिके ज्या कोणत्याही परिपाठानुसार किंवा रूढीनुसार बहुशः त्या प्रकारच्या संविदांशी अनुबद्ध असतात ती शाबीत करता येतील :

परंतु, अशी आनुषंगिक तरतूद अनुबद्ध करणे हे संविदेच्या स्पष्ट तरतुदींना प्रतिकूल किंवा त्यांच्याशी विसंगत असता कामा नये.

परंतुक (६).—दस्तऐवजाची भाषा विद्यमान तथ्यांशी कशा रीतीने संबंधित आहे हे दाखविणारे कोणतेही तथ्य शाबीत करता येईल.

उदाहरणे

(क) "कलकत्त्याहून लंडनला जाणाऱ्या जहाजांमधील" मालाचे विमापत्र काढलेले आहे. माल एका विशिष्ट जहाजावर चढवलेला होता व ते जहाज बेपत्ता झाले. ते विशिष्ट जहाज विमापत्रातून तोंडी कराराने वगळले होते, हे तथ्य शाबीत करता येत नाही.

(ख) 'क' हा 'ख' ला १ मार्च, १८७३ रोजी १,००० रुपये देण्याचा बिनशर्त लेखी करार करतो. पैसे ३१ मार्चपर्यंत देण्यात येऊ नयेत असा त्याचवेळी तोंडी करार झाला होता, हे तथ्य शाबीत करता येत नाही.

(ग) "रामपूर टी इस्टेट" या नावाची संपदा एका विलेखान्वये विकण्यात आली असून विकलेल्या संपदेचा नकाशा ह्या विलेखामध्ये अंतर्भूत आहे. नकाशात अंतर्भूत असलेली जमीन त्या संपदेचा भाग असल्याचे नेहमीच समजले जात होते व विलेखान्वये ती संक्रामित होणे अभिप्रेत होते, हे तथ्य शाबीत करता येत नाही.

(घ) 'ख' च्या मालकीच्या विवक्षित खाणी विवक्षित अटींवर चालवण्यासाठी 'क' हा 'ख' शी लेखी संविदा करतो. त्यांच्या मूल्याबाबत 'ख' ने केलेल्या अपवेदनामुळे 'क' तसे करण्यास प्रवृत्त झाला हे तथ्य शाबीत करता येईल.

(ङ) संविदेच्या विनिर्दिष्ट पालनासाठी 'क' हा 'ख' विरुद्ध दावा लावतो व तिच्या तरतुदींपैकी एक तरतूद त्याने चुकीने घातलेली असल्याने तेवढी दुरुस्ती करावी अशीही विनंती करतो. ज्या चुकीमुळे 'क' संविदेत दुरुस्ती करण्यास हक्कदार होऊ शकेल अशी चूक झाली होती असे त्याला शाबीत करता येईल.

(च) 'क' हा पत्राद्वारे 'ख' चा माल मागवतो. पैसे देण्याच्या वेळेसंबंधी त्यात काहीही म्हटलेले नाही व मालाची पाठवणी होताच तो माल स्वीकारतो. 'ख' हा 'क' विरुद्ध किंमतीसाठी दावा लावतो. माल काही मुदतीच्या उधारीवर पुरवण्यात आला असून ती मुदत अजून संपलेली नाही असे 'क' दाखवून देऊ शकेल.

---

१. १८७२ चा अधिनियम १८-कलम ८ द्वारे मूळ मजकुराऐवजी घातले.

(छ) 'क' हा 'ख' ला घोडा विकतो व तो निर्दोष असल्याबद्दल तोंडी हमी देतो. "'क' कडून ५०० रुपयाला घोडा विकत घेतला" अशा शब्दांत 'क' हा 'ख' ला कागदपत्र करून देतो. 'ख' ला तोंडी हमी शाबीत करता येईल.

(ज) 'क' हा 'ख' कडून राहण्याची जागा भाड्याने घेतो, व 'ख' ला एक कार्ड देतो आणि त्यावर "खोल्या, दरमहा २०० रु." असे लिहिलेले आहे. या अटींमध्ये अंशतः भोजनाचा अंतर्भाव होतो असा तोंडी करार झाल्याचे 'क' ला शाबीत करता येईल.

'क' हा 'ख' कडून एका वर्षासाठी राहण्याची जागा भाड्याने घेतो व एका मुखत्याराने तयार केलेला व रीतसर मुद्रांक लावलेला असा एक करारनामा त्यांच्या दरम्यान करण्यात येतो. भोजनाविषयी त्यात काही उल्लेख नाही. अटींमध्ये भोजनाच्या अटींचा तोंडी अंतर्भाव केलेला होता हे 'क' ला शाबीत करता येणार नाही.

(झ) 'ख' कडे पैशाची पावती पाठवून 'क' आपणांस येणे असलेल्या ऋणाची मागणी करतो. 'ख' पावती ठेवून घेतो, पण पैसे पाठवत नाही. त्या रकमेसाठी केलेल्या दाव्यात 'क' ला ही वस्तुस्थिती शाबीत करता येईल.

(ञ) 'क' व 'ख' विवक्षित संभावी घटना घडून आल्यावर परिणामक व्हावयाची अशी विवक्षित लेखी संविदा करतात; तो लेख 'ख' कडे ठेवलेला असून तो त्यावरून 'क' विरुद्ध दावा लावतो. कोणत्या परिस्थितीत तो लेख दिला होता ते 'क' दाखवून देऊ शकेल.

संदिग्ध दस्तऐवज स्पष्ट किंवा विशोधित करणारा पुरावा वगळणे.

९३. जेव्हा दस्तऐवजात केलेली शब्दयोजना सकृद्दर्शनी संदिग्ध असेल किंवा त्यामध्ये काही उणिवा असतील तेव्हा, जी तथ्ये तिचा अर्थ दाखवू शकतील किंवा त्या उणिवा भरून काढू शकतील त्यांचा पुरावा देता येणार नाही.

उदाहरणे

(क) 'क' हा 'ख' ला "१,००० रुपयाला किंवा १,५०० रुपयाला" घोडा विकण्याचा लेखी करार करतो. यांपैकी कोणती किंमत द्यावयाची होती त्याचा पुरावा देता येणार नाही.

(ख) विलेखात कोऱ्या जागा आहेत. त्या कशा प्रकारे भरण्याचे अभिप्रेत होते ते दाखवू शकणाऱ्या तथ्यांचा पुरावा देता येत नाही.

विद्यमान तथ्यांना दस्तऐवज लागू करण्याविरुद्ध असलेला पुरावा वगळणे.

९४. जेव्हा दस्तऐवजात वापरलेली भाषा स्वयंस्पष्ट असेल व ती विद्यमान तथ्यांना नेमकी लागू होत असेल तेव्हा, ती अशा तथ्यांना लागू करणे अभिप्रेत नव्हते हे दाखवून देण्यासाठी पुरावा देता येणार नाही.

उदाहरण

'क' एका विलेखान्वये 'ख' ला आपली रामपूर येथील "१०० बिघ्यांची मिळकत" विकतो. रामपूर येथे 'क' ची १०० बिघ्यांची मिळकत आहे. विकण्याचे अभिप्रेत असलेली संपदा निराळ्या जागी होती व निराळ्या आकारमानाची होती या तथ्याचा पुरावा देता येणार नाही.

विद्यमान तथ्यांच्या संदर्भात अर्थ लागत नसलेल्या दस्तऐवजासंबंधी पुरावा.

९५. जेव्हा दस्तऐवजात वापरलेली भाषा स्वयंस्पष्ट असेल, पण विद्यमान तथ्यांच्या संदर्भात तिचा अर्थ लागत नसेल तेव्हा, ती विशिष्ट अर्थाने वापरली होती हे दाखवून देणारा पुरावा देता येईल.

उदाहरण

एका विलेखान्वये 'क' "आपले कलकत्त्यातील घर" 'ख' ला विकतो.

'क' चे कलकत्त्यात एकही घर नव्हते. पण असे दिसते की, हावड्याला त्याचे एक घर होते व विलेखाचे निष्पादन झाल्यापासून 'ख' कडे त्याचा कब्जा होता.

तो विलेख हावडा येथील घराशी संबंधित होता हे दाखवून देण्यासाठी ही तथ्ये शाबीत करता येतील.

अनेक व्यक्तींपैकी फक्त एकाच व्यक्तीला जी भाषा लागू असू शकते ती भाषा कोणाला लागू पडते त्यासंबंधी पुरावा.

९६. जेव्हा वापरलेली भाषा अनेक व्यक्तींपैकी किंवा वस्तूंपैकी कोणाही एकीला लागू करण्याचे अभिप्रेत असण्याचा संभव असतो व एकीहून अधिकांना ती लागू करण्याचे अभिप्रेत असू शकणार नाही तेव्हा, त्यांपैकी कोणत्या व्यक्तीला किंवा वस्तूला ती लागू करण्याचा उद्देश होता हे दाखवून देणाऱ्या तथ्यांचा पुरावा देता येईल.

उदाहरणे

(क) 'क' "आपला पांढरा घोडा" 'ख' ला १,००० रुपयाला विकण्याचा करार करतो. 'क'-कडे दोन पांढरे घोडे आहेत. त्यांपैकी कोणता अभिप्रेत होता हे दाखवून देणाऱ्या तथ्यांचा पुरावा देता येईल.

(ख) 'क' हा 'ख' बरोबर हैद्राबादला जाण्याचा करार करतो. दक्षिणेतील हैद्राबाद अभिप्रेत होते की सिंधमधील हैद्राबाद अभिप्रेत होते हे दाखवून देणाऱ्या तथ्यांचा पुरावा देता येईल.

सर्वच्या सर्व शब्दयोजना ज्या दोन तथ्यसमूहांपैकी कशालाही नेमकेपणाने लागू पडत नाही त्यांपैकी एकाला ती लागू करण्यासंबंधी पुरावा.

९७. जेव्हा वापरलेली भाषा अंशतः विद्यमान तथ्यांच्या एका समूहाला व अंशतः विद्यमान तथ्यांच्या दुसऱ्या समूहाला लागू होते, पण ती संपूर्ण भाषा त्यांपैकी एकालाही नेमकेपणाने लागू होत नाही तेव्हा, ती दोहोंपैकी कशाला लागू करण्याचे अभिप्रेत होते ते दाखवून देण्यासाठी पुरावा देता येईल.

उदाहरण

'य' च्या ताब्यात असलेली 'क्ष' येथील आपली जमीन 'क' हा 'ख' ला विकण्याचा करार करतो. 'क' ची 'क्ष' येथे जमीन आहे, पण ती 'य' च्या ताब्यात नाही, आणि एक जमीन 'य' च्या ताब्यात आहे, पण ती 'क्ष' येथे नाही. कोणती जमीन विकण्याचे त्याला अभिप्रेत होते हे दाखवून देणाऱ्या तथ्यांचा पुरावा देता येईल.

दुर्वाच्य लिखित चिन्हे, इत्यादींच्या अर्थासंबंधी पुरावा.

९८. वाचता न येण्यासारख्या व सर्वसामान्यपणे सुबोध नसलेल्या लिखित चिन्हांचा, परक्या, लुप्त, पारिभाषिक, स्थानिक व प्रांतीय शब्दप्रयोगांचा, संक्षेपाक्षरांचा व विशिष्ट अर्थाने वापरलेल्या शब्दांचा अर्थ दाखवून देण्यासाठी पुरावा देता येईल.

उदाहरण

'क' हा शिल्पकार "आपली सर्व मॉडेल्स" 'ख' ला विकण्याचा करार करतो. 'क' कडे मॉडेल्स व मॉडेलिंगची हत्यारे ही दोन्ही आहेत. काय विकण्याचे अभिप्रेत होते ते दाखवून देण्यासाठी पुरावा देता येईल.

दस्तऐवजातील निर्बंधांमध्ये बदल करणाऱ्या कराराचा पुरावा कोणाला देता येईल.

९९. ज्या व्यक्ती दस्तऐवजातील पक्ष नाहीत किंवा त्यांचे हितसंबंध-प्रतिनिधी नाहीत त्यांना दस्तऐवजाचे निर्बंध बदलणारा समकालीन करार झाला होता हे दाखवून देण्यास उपयुक्त अशा कोणत्याही तथ्यांचा पुरावा देता येईल.

उदाहरण

'ख' ने 'क' ला विवक्षित कापूस विकावा आणि सुपूर्दगी झाली की पैसे देण्यात यावेत असा 'क' व 'ख' लेखी करार करतात. याचवेळी 'क' ला तीन महिन्यांची उधारी द्यावी असा तोंडी करार ते करतात. 'क' व 'ख' यांच्या दरम्यान हे दाखवून देता येणार नाही. पण त्यामुळे 'ग' च्या हित-संबंधावर परिणाम झाला असेल तर, 'ग' ते दाखवू शकेल.

मृत्युपत्रासंबंधी 'भारतीय उत्तराधिकार अधिनियमा' त जे उपबंध असतील, त्यांची व्यावृत्ती.

१००. मृत्युपत्रांचा अर्थ लावण्याबाबत "भारतीय उत्तराधिकार अधिनियम, १८६५'[1] (१८६५ चा १०) यात जे उपबंध असतील त्यांपैकी कोणत्याही उपबंधावर या प्रकरणात अंतर्भूत असलेल्या कोणत्याही गोष्टीमुळे परिणाम होतो असे समजले जाणार नाही.

भाग ३ रा

पुरावा हजर करणे व पुराव्याचा परिणाम

प्रकरण ७ वे

शाबितीची जबाबदारी

शाबितीची जबाबदारी.

१०१. जो कोणी स्वतः प्रपादन केलेल्या तथ्यांच्या अस्तित्वावर अवलंबून असलेल्या कोणत्याही वैध हक्काबाबत किंवा दायित्वाबाबत न्यायनिर्णय देण्यास कोणत्याही न्यायालयाला आवाहन करील, त्याने ती तथ्ये अस्तित्वात असल्याचे शाबीत केले पाहिजे.

जेव्हा एखादी व्यक्ती कोणत्याही तथ्याचे अस्तित्व शाबीत करण्यास बांधलेली असते तेव्हा, शाबितीची जबाबदारी त्या व्यक्तीवर आहे असे म्हटले जाते.

उदाहरणे

(क) 'ख' ने जो गुन्हा केलेला आहे असे 'क' म्हणतो त्याबद्दल 'ख' ला शिक्षा करण्यात येत आहे असा न्यायनिर्णय दिला जावा असे 'क' न्यायालयाला आवाहन करतो.

'ख' ने गुन्हा केलेला आहे असे 'क' ने शाबीत केले पाहिजे.

(ख) जी तथ्ये खरी असल्याचे 'क' प्रपादन करतो व 'ख' नाकबूल करतो त्यामुळे 'क' हा न्यायालयाला, तो 'ख' च्या कब्जातील विवक्षित जमिनीला हक्कदार आहे असा न्यायनिर्णय देण्यास सांगतो.

'क' ने त्या तथ्यांचे अस्तित्व शाबीत केले पाहिजे.

---

१. आता 'भारतीय उत्तराधिकार अधिनियम, १९२५' (१९२५ चा ३९)—भाग ६ वा-प्रकरण ६ वे पहा.

१०२. दाव्यात किंवा कार्यवाहीत जर कोणत्याही बाजूने काहीच पुरावा दिला गेला नाही तर, जी व्यक्ती हरेल तिच्यावर शाबितीची जबाबदारी असते. शाबितीची जबाबदारी कोणावर असते.

उदाहरणे

(क) जी जमीन 'ख' च्या कब्जात असून 'क' च्या प्रपादनाप्रमाणे 'ख' चा बाप 'ग' याच्या मत्युपत्रान्वये 'क' ला देण्यात आली होती तिच्यासाठी 'क' हा 'ख' विरुद्ध दावा लावतो.

जर कोणत्याही बाजूने काहीच पुरावा दिला गेला नाही तर, 'ख' आपल्याकडे कब्जा ठेवून घेण्यास हक्कदार होईल.

म्हणून शाबितीची जबाबदारी 'क' वर आहे.

(ख) बंधपत्रावरून येणे असलेल्या पैशासाठी 'क' हा 'ख' वर दावा लावतो.

बंधपत्राचे निष्पादन झाल्याचे कबूल करण्यात आले आहे, पण ते कपटाने मिळवले असे 'ख' म्हणतो व 'क' ते नाकबूल करतो.

जर कोणत्याही बाजूने काहीच पुरावा दिला गेला नाही तर 'क' जिंकेल, कारण बंधपत्राबद्दल तंटा नाही व कपट शाबीत झालेले नाही.
म्हणून शाबितीची जबाबदारी 'ख' वर आहे.

१०३. कोणत्याही विशिष्ट तथ्यासंबंधीच्या शाबितीची जबाबदारी एखाद्या विशिष्ट व्यक्तीवर राहील असा कोणत्याही कायद्याने उपबंध केलेला नसेल तर, जी व्यक्ती न्यायालयाला त्या तथ्याच्या अस्तित्वावर विश्वास ठेवण्याचे आवाहन करील तिच्यावर त्या तथ्याच्या शाबितीची जबाबदारी राहील. विशिष्ट तथ्यासंबंधात शाबितीची जबाबदारी.

उदाहरणे

[1](क) 'क' हा 'ख' विरुद्ध चोरीबद्दल खटला भरतो व आपण चोरी केल्याचे 'ख' ने 'ग' कडे कबूल केले यावर न्यायालयाने विश्वास ठेवावा असे आवाहन करतो. 'क' ने कबुली शाबीत केली पाहिजे

प्रस्तुत वेळी आपण अन्यत्र होतो यावर विश्वास ठेवण्याबद्दल 'ख' न्यायालयाला आवाहन करतो. त्याने ते शाबीत केले पाहिजे.

१०४. जे कोणतेही तथ्य कोणत्याही व्यक्तीला अन्य एखाद्या तथ्याबद्दल पुरावा देणे शक्य व्हावे म्हणून शाबीत करण्याची जरूरी असते ते शाबीत करण्याची जबाबदारी असा पुरावा देऊ इच्छिणाऱ्या व्यक्तीवर असते. पुरावा स्वीकार्य होण्यासाठी शाबीत करावयाचे तथ्य शाबीत करण्याची जबाबदारी.

उदाहरणे

(क) 'क' हा 'ख' चे मृत्युकालीन अधिकथन शाबीत करू इच्छितो. 'क' ने 'ख' चा मृत्यू शाबीत केला पाहिजे.

(ख) हरवलेल्या दस्तऐवजातील मजकूर 'क' दुय्यम पुराव्याने शाबीत करू इच्छितो. दस्तऐवज हरवलेला आहे असे 'क' ने शाबीत केले पाहिजे.

१०५. जेव्हा एखाद्या व्यक्तीवर कोणत्याही अपराधाचा आरोप असेल तेव्हा, ज्यामुळे तो खटला 'भारतीय दंड संहिता' (१८६० चा ४५) यातील सर्वसाधारण अपवादांपैकी कोणत्याही अपवादाच्या अंतर्गत अथवा त्याच संहितेच्या अन्य कोणत्याही भागात किंवा अपराधाची व्याख्या करणाऱ्या कोणत्याही कायद्यात अंतर्भूत असलेल्या कोणत्याही विशेष अपवादाच्या किंवा परंतुकाच्या अंतर्गत येतो त्या परिस्थितीचे अस्तित्व शाबीत करण्याची जबाबदारी तिच्यावर असते व न्यायालय अशा परिस्थितीचा अभाव असल्याचे गृहीत धरील. आरोपीचा खटला अपवादांतर्गत येतो हे शाबीत करण्याची जबाबदारी.

उदाहरणे

(क) 'क' वर खुनाचा आरोप असून मनोविकलतेमुळे आपल्याला त्या कृतीचे स्वरूप समजले नाही असे तो अभिकथन करतो.

शाबितीची जबाबदारी 'क' वर आहे.

(ख) 'क' वर खुनाचा दोषारोप असून गंभीर व आकस्मिक प्रक्षोभनकारणामुळे आपला संयम सुटला असे तो अभिकथन करतो.

शाबितीची जबाबदारी 'क' वर आहे.

(ग) 'भारतीय दंड संहिता' (१८६० चा ४५)-कलम ३५ द्वारे उपबंधित केलेले प्रकरण खेरीजकरून जो कोणी इच्छापूर्वक जबर दुखापत करील तो विवक्षित शिक्षांना पात्र होईल असे कलम ३२५ मध्ये उपबंधित केले आहे.

इच्छापूर्वक जबर दुखापत केल्याबद्दल 'क' वर कलम ३२५ खाली दोषारोप ठेवण्यात आला आहे. ज्यामुळे ते प्रकरण कलम ३२५ खाली येते ती परिस्थिती शाबीत करण्याची जबाबदारी 'क' वर आहे.

---

१. भारताचे राजपत्र, १८७२-भाग ४-पृष्ठ १ वर दिल्याप्रमाणे या अधिनियमात या ठिकाणी उदाहरण (ख) नाही.

विशेषेकरून माहितीच्या कक्षेत असलेले तथ्य शाबीत करण्याची जबाबदारी.

१०६. जेव्हा कोणतेही तथ्य विशेषेकरून एखाद्या व्यक्तीच्या माहितीच्या कक्षेत असते तेव्हा, ते तथ्य शाबीत करण्याची जबाबदारी तिच्यावर असते.

उदाहरणे

(क) कृतीचे स्वरूप व परिस्थिती यांवरून सूचित होणाऱ्या उद्देशाहून अन्य एखाद्या उद्देशाने जेव्हा एखाद्या व्यक्तीने ती कृती केली असेल तेव्हा, तो उद्देश शाबीत करण्याची जबाबदारी तिच्यावर असते.

(ख) 'क' वर विनातिकीट रेल्वेप्रवास केल्याचा दोषारोप आहे. त्याच्याकडे तिकीट होते हे शाबीत करण्याची जबाबदारी त्याच्यावर आहे.

मागील तीस वर्षांच्या कालावधीत केव्हातरी जी हयात असल्याचे ज्ञात आहे त्या व्यक्तीचा मृत्यू शाबीत करण्याची जबाबदारी.

१०७. एखादा माणूस हयात आहे की मृत आहे असा प्रश्न असतो व मागील तीस वर्षांच्या अवधीत केव्हातरी तो हयात होता हे दाखवून देण्यात येते तेव्हा, तो मृत आहे हे शाबीत करण्याची जबाबदारी तसे म्हणणाऱ्या व्यक्तीवर असते.

सात वर्षे जिचा ठावठिकाणा कळलेला नाही ती व्यक्ती हयात आहे हे शाबीत करण्याची जबाबदारी.

१०८. [1][परंतु जेव्हा] एखादा माणूस हयात आहे की मृत आहे हा प्रश्न असतो व जर तो हयात असता तर स्वाभाविकपणे ज्यांना त्याचा ठावठिकाणा कळला असता त्यांना सात वर्षे त्याच्याबद्दल काही बातमी कळलेली नसते तेव्हा, तो हयात आहे हे शाबीत करण्याची जबाबदारी तसे म्हणणाऱ्या [2][व्यक्तीकडे संक्रामित होते].

भागीदार, जमीन-मालक व भाडेकरू, प्रकर्ता व अभिकर्ता यांच्या बाबतीत त्यांच्या आपसांतील संबंधाबाबत शाबितीची जबाबदारी.

१०९. जेव्हा व्यक्ती म्हणजे भागीदार आहेत की काय, अगर जमीनमालक व भाडेकरू किंवा प्रकर्ता व अभिकर्ता आहेत की काय असा प्रश्न असतो व त्या तशा नात्याने वागत आल्या आहेत असे दाखवून देण्यात आलेले असते तेव्हा, त्यांच्यामध्ये ते ते नाते नाही किंवा ते संपुष्टात आलेले आहे हे शाबीत करण्याची जबाबदारी तसे म्हणणाऱ्या व्यक्तीवर असते.

मालकीसंबंधी शाबितीची जबाबदारी.

११०. जी वस्तू कोणत्याही व्यक्तीच्या कब्जात आहे असे दाखवून देण्यात आलेले आहे त्या वस्तूची ती मालक आहे किंवा काय असा प्रश्न असतो तेव्हा, ती व्यक्ती मालक नाही हे शाबीत करण्याची जबाबदारी ती मालक नाही असे म्हणणाऱ्या व्यक्तीवर असते.

जेथे एक पक्ष कर्तव्यापेक्षी विश्वासाच्या नात्याने संबंधित असेल तेथे, संव्यवहारातील सद्भावाची शाबिती.

१११. जेथे पक्षापक्षांमधील संव्यवहारातील सद्भावाबाबतचा प्रश्न असून त्यांच्यापैकी एक पक्ष दुसऱ्याच्या कर्तव्यापेक्षी विश्वासाचे स्थान असतो तेथे, संव्यवहारातील सद्भाव शाबीत करण्याची जबाबदारी कर्तव्यापेक्षी विश्वासाचे स्थान असलेल्या पक्षावर असते.

विवक्षित अपराधां-संबंधीचे गृहीतक.

[3][१११क. (१) जेव्हा एखाद्या व्यक्तीने पोटकलम (२) मध्ये विनिर्दिष्ट करण्यात आलेला कोणताही अपराध,—

(क) अनागोंदी नष्ट करण्यासाठी आणि सार्वजनिक सुव्यवस्था पुन्हा प्रस्थापित करून ती टिकविण्यासाठी उपबंध करणाऱ्या, त्या त्यावेळी अंमलात असलेल्या कोणत्याही अधिनियमिती-अन्वये 'अशांत क्षेत्र' म्हणून घोषित करण्यात आलेल्या कोणत्याही क्षेत्रात ; किंवा

(ख) जेथे एक महिन्यापेक्षा अधिक काळापर्यंत सार्वजनिक शांततेचा मोठ्या प्रमाणात भंग होत आहे अशा कोणत्याही क्षेत्रात,

---

१. १८७२ चा अधिनियम १८-कलम ९ द्वारे "जेव्हा" या शब्दाऐवजी घातले.

२. कित्ता—कलम ९ द्वारे "व्यक्तीवर असतो" या शब्दांऐवजी घातले.

३. 'दहशतवादीपीडित क्षेत्र (विशेष न्यायालय) अधिनियम, १९८४' (१९८४ चा ६१)-कलम २० द्वारे हे कलम समाविष्ट करण्यात आले.

केला असल्याचा आरोप तिच्यावर असेल, आणि कोणत्याही सशस्त्र सेनादलांतील किंवा सार्वजनिक सुव्यवस्था राखण्याची जबाबदारी सोपवण्यात आलेल्या अशा दलांतील सदस्य आपल्या कर्तव्यांचे पालन करीत असताना त्यांच्यावर हल्ला करण्यासाठी किंवा त्यांना प्रतिकार करण्यासाठी अशा क्षेत्रातील ज्या ठिकाणी किंवा ज्या ठिकाणामधून जेव्हा दारूगोळा, हत्यारे किंवा स्फोटक द्रव्ये वापरण्यात आली त्या ठिकाणी त्या वेळी अशी व्यक्ती होती असे दाखवून देण्यात येईल तेव्हा, जर विरुद्ध शाबीत करण्यात आले नाही तर, अशा व्यक्तीने अपराध केला आहे असे गृहीत धरण्यात येईल.

(२) पोटकलम (१) मध्ये निर्दिष्ट केलेले अपराध पुढीलप्रमाणे आहेत, ते असे :—

(क) 'भारतीय दंड संहिता' (१८६० चा ४५)-कलम १२१, कलम १२१ क, कलम १२२ किंवा कलम १२३ खालील अपराध ;

(ख) 'भारतीय दंड संहिता' (१८६० चा ४५)-कलम १२२ किंवा कलम १२३ खालील अपराध करण्यासाठी फौजदारीपात्र कट किंवा तो अपराध करण्याचा प्रयत्न किंवा त्या अपराधास अपप्रेरणा.]

उदाहरणे

(क) अशिलाने न्यायवादीला केलेल्या विक्रीमागील सद्भाव हा अशिलाने आणलेल्या दाव्यात प्रश्नास्पद आहे. संव्यवहारातील सद्भाव शाबीत करण्याची जबाबदारी न्यायवादीवर आहे.

(ख) नुकत्याच सज्ञान झालेल्या मुलाने बापाला केलेल्या विक्रीतील सद्भाव हा मुलाने आणलेल्या दाव्यात प्रश्नास्पद आहे. संव्यवहारातील सद्भाव शाबीत करण्याची जबाबदारी बापावर आहे.

११२. कोणतीही व्यक्ती ही, आपली आई व कोणताही पुरुष यांच्या विधिग्राह्य वैवाहिक जीवनाच्या काळात किंवा त्या विवाहाच्या विच्छेदानंतर आई अविवाहित राहिलेली असताना दोनशेऐंशी दिवसांच्या आत जन्मली होती हे तथ्य म्हणजे ती व्यक्ती त्या पुरुषाचे औरस अपत्य आहे याचा निर्णायक पुरावा असेल—मात्र ज्यावेळी ती व्यक्ती गर्भधारित होऊ शकली असती अशा कोणत्याही वेळी त्या विवाहित पक्षांना एकमेकांच्या बाबतीत समागमसंधी नव्हती हे दाखवून देता आले तर गोष्ट वेगळी. *वैवाहिक जीवनाच्या काळात जन्म हा औरसतेचा निर्णायक पुरावा.*

११३. [1][‘गव्हर्नमेंट ऑफ इंडिया ॲक्ट, १९३५’ (२६ पंचम जॉ.-प्र. २) याच्या भाग तीनच्या प्रारंभापूर्वी] ब्रिटिश राज्यक्षेत्राचा कोणताही भाग कोणत्याही देशी संस्थानाच्या, संस्थानिकाच्या किंवा संस्थानाधिपतीच्या स्वाधीन केला आहे अशी शासकीय राजपत्रातील अधिसूचना म्हणजे अशा अधिसूचनेत नमूद केलेल्या दिनांकास असे राज्यक्षेत्र कायदेशीरपणे परस्वाधीन केल्याचा निर्णायक पुरावा असेल. *राज्यक्षेत्र परस्वाधीन केल्याचा पुरावा.*

[2][११३ क. जेव्हा विवाहित स्त्रीने केलेल्या आत्महत्येला तिच्या पतीने किंवा तिच्या पतीच्या कोणत्याही नातेवाईकाने अपप्रेरणा दिली होती काय असा प्रश्न उद्भवला असेल आणि तिने आपल्या विवाहाच्या तारखेपासून सात वर्षांच्या कालावधीत आत्महत्या केली आहे व तिचा पती किंवा तिच्या पतीचा असा नातेवाईक याने तिला क्रूर वागणूक दिली होती हे दाखवून देण्यात येईल तेव्हा, त्या प्रकरणाची इतर सर्व परिस्थिती लक्षात घेऊन न्यायालयाला असे गृहीत धरता येईल की, अशा आत्महत्येस तिच्या पतीने किंवा तिच्या पतीच्या अशा नातेवाईकाने अपप्रेरणा दिली होती. *विवाहित स्त्रीला आत्महत्या करण्यास अपप्रेरणा देण्या-संबंधीचे गृहीतक.*

स्पष्टीकरण.—या कलमाच्या प्रयोजनार्थ, "क्रूर वागणूक देणे" याला 'भारतीय दंड संहिता' (१८६० चा ४५) याच्या कलम ४९८क यामध्ये दिल्याप्रमाणे तोच अर्थ असेल.]

११४. नैसर्गिक घटना, मानवी वर्तन आणि सार्वजनिक व खाजगी व्यवहार यांच्या सामान्य-क्रमाचा विशिष्ट प्रकरणाच्या तथ्यांशी असलेला संबंध लक्षात घेता, जे कोणतेही तथ्य घडून आले असण्याचा संभव आहे असे न्यायालयाला वाटते त्याचे अस्तित्व त्याला गृहीत धरता येईल. *न्यायालयाला विवक्षित तथ्यांचे अस्तित्व गृहीत धरता येईल.*

उदाहरणे

(क) चोरी झाल्यानंतर थोड्याच वेळात चोरीचा माल ज्याच्या कब्जात सापडेल तो मनुष्य आपल्या कब्जाबद्दल खुलासा करू न शकल्यास, एकतर तो चोर आहे किंवा तो माल चोरीचा असल्याचे माहीत असताना त्याने तो स्वीकारला आहे ;

(ख) सहअपराधीच्या म्हणण्याला महत्त्वाच्या तपशिलाबाबत पुष्टी न मिळाल्यास, तो विश्वासाला अपात्र आहे ;

(ग) विनिमयपत्र स्वीकृत किंवा पृष्ठांकित असल्यास, ते सुयोग्य प्रतिफलार्थ स्वीकारण्यात किंवा पृष्ठांकित करण्यात आले होते ;

---

१. 'अनुकूलन आदेश, १९३७' द्वारे घातले (गव्हर्नमेंट ऑफ इंडिया ॲक्ट, १९३५ याचा भाग ३ रा, १ एप्रिल, १९३७ रोजी अंमलात आला).

२. 'फौजदारी विधि (दुसरे विशोधन) अधिनियम, १९८३' (१९८३ चा ४६)-कलम ७ द्वारे कलम ११३ नंतर हे कलम जादा दाखल केले (२५ डिसेंबर, १९८३ रोजी व तेव्हापासून).

(घ) एखाद्या वस्तूचे किंवा परिस्थितीचे अस्तित्व सामान्यतः जितक्या अवधीच्या आत संपुष्टात येते त्याहून अल्प अवधीच्या दरम्यान ती अस्तित्वात असल्याचे दाखवून देण्यात आले तर, ती अजूनही अस्तित्वात आहे ;

(ङ) न्यायिक व शासकीय कृती नियमानुसार करण्यात आल्या आहेत ;

(च) विशिष्ट प्रकरणी सामान्य व्यवहारक्रम अनुसरण्यात आला होता ;

(छ) जो पुरावा हजर करणे शक्य असून हजर करण्यात आलेला नाही तो हजर केला गेल्यास, तो रोखून ठेवणाऱ्या व्यक्तीला तो प्रतिकूल ठरेल ;

(ज) एखाद्या माणसावर ज्या प्रश्नाचे उत्तर देण्याची विधितः सक्ती नाही त्याचे उत्तर देण्यास त्याने नकार दिला तर, उत्तर दिले गेल्यास ते त्याला प्रतिकूल ठरेल ;

(झ) आबंधन निर्माण करणारा दस्तऐवज जेव्हा आबद्ध व्यक्तीच्या हातात असेल तेव्हा, आबंधन नष्ट झाले आहे,

असे न्यायालयाला गृहीत धरता येईल.

आपल्यासमोर असलेल्या विशिष्ट प्रकरणाला अशी सूत्रे लागू पडतात किंवा नाही याचा विचार करताना न्यायालय पुढील तथ्यांसारखी तथ्येही लक्षात घेईल :—

उदाहरण (क) बाबत.—खूण केलेल्या रुपयाची चोरी झाल्यानंतर तो एका दुकानदाराकडे त्याच्या गल्ल्यात सापडतो, व त्याच्या कब्जाबद्दल तो स्पष्टपणे खुलासा करू शकत नाही, पण आपल्या धंद्याच्या व्यवहारक्रमानुसार तो अनेक रुपये सतत स्वीकारत आलेला आहे ;

उदाहरण (ख) बाबत.—विवक्षित यंत्रसामग्रीची मांडणी करताना हयगयीच्या कृत्याने एका माणसाच्या मृत्यूला कारणीभूत झाल्याबद्दल सर्वोत्तम चारित्र्याच्या एका व्यक्तीची संपरीक्षा करण्यात येते. तितकेच चांगले चारित्र्य असलेला 'ख' यानेही त्या मांडणीत भाग घेतला होता व नेमके काय करण्यात आले होते याचे तो वर्णन करतो आणि झालेला निष्काळजीपणा 'क' व तो स्वतः या दोघांचाही मिळून होतो हे कबूल करून त्याबद्दल खुलासा करतो ;

उदाहरण (ख) बाबत.—एक गुन्हा अनेक व्यक्तींनी केलेला आहे. गुन्हेगारांपैकी 'क,' 'ख' व 'ग' हे तिघेजण जागच्या जागीच पकडले गेले असून त्यांना एकमेकांपासून अलग ठेवण्यात आले आहे. जेणेकरून 'घ' गोवला जाईल अशा प्रकारे प्रत्येकजण गुन्ह्याचा वृत्तांत देतो, आणि ते वृत्तांत एकमेकांना अशा तऱ्हेने पुष्टी देतात की, ज्यामुळे पूर्व संगनमत असणे हे अत्यंत असंभाव्य ठरते ;

उदाहरण (ग) बाबत.—विनिमयपत्राचा विकर्षक 'क' हा धंदेवाला माणूस होता. 'ख' हा स्वीकर्ता अल्पवयीन व अज्ञान असून, तो पूर्णपणे 'क' च्या वर्चस्वाखाली होता ;

उदाहरण (घ) बाबत.—एक नदी पाच वर्षांपूर्वी विवक्षित मार्गाने वाहत होती, पण त्या वेळेपासून पूर आलेले आहेत असे कळते, त्यामुळे तिचा मार्ग बदलला असण्याची शक्यता आहे ;

उदाहरण (ङ) बाबत.—जी न्यायिक कृती नियमानुसार आहे किंवा काय असा प्रश्न आहे ती अपवादात्मक परिस्थितीत करण्यात आली होती ;

उदाहरण (च) बाबत.—एक पत्र मिळाले होते की नाही हा प्रश्न आहे. ते डाकेत टाकले होते हे दाखवून देण्यात आले आहे, पण अडथळे आल्यामुळे डाकेच्या नित्यक्रमात व्यत्यय आला होता ;

उदाहरण (छ) बाबत.—जिच्यावरून एखाद्या मनुष्यावर दावा लावण्यात आला आहे अशा कमी महत्त्वाच्या एखाद्या संविदेशी ज्याचा संबंध पोचू शकेल, पण ज्यामुळे त्याच्या कुटुंबियांच्या भावनांना व इभ्रतीलाही धक्का पोचेल असा दस्तऐवज हजर करण्यास तो नकार देतो ;

उदाहरण (ज) बाबत.—एखाद्या माणसावर ज्या प्रश्नाचे उत्तर देण्याची विधितः सक्ती नाही त्याचे उत्तर देण्यास तो नकार देतो, पण ज्या बाबतीत तो प्रश्न विचारला गेला आहे तिच्याशी संबंध नसलेल्या बाबतीत अशा उत्तरामुळे त्याचे नुकसान होऊ शकेल ;

उदाहरण (झ) बाबत.—एक बंधपत्र आबंधकाच्या कब्जात आहे, पण प्रकरणाची परिस्थिती अशी दिसते की, ते त्याने चोरलेले असण्याची शक्यता आहे.

बलात्कारासंबंधीच्या विवक्षित खटल्यांमध्ये संमतीच्या अभावासंबंधीचे गृहीतक.

[1][११४क. 'भारतीय दंड संहिता' (१८६० चा ४५) यातील कलम ३७६ चे पोटकलम (२) याचा खंड (क) किंवा खंड (ख) किंवा खंड (ग) किंवा खंड (घ) किंवा खंड (ङ) किंवा खंड (छ) याखालील बलात्काराच्या खटल्यामध्ये, जेव्हा आरोपीने लैंगिक संभोग केल्याचे शाबीत करण्यात आलेले असेल आणि ज्या स्त्रीवर बलात्कार करण्यात आल्याचे अभिकथन करण्यात आले आहे त्या स्त्रीच्या संमतीवाचून तो संभोग झाला होता किंवा कसे असा प्रश्न उद्भवलेला असेल आणि आपण संमती दिली नव्हती असे तिने न्यायालयासमोरील आपल्या साक्षीत कथन केलेले असेल तेव्हा, तिने संमती दिली नव्हती असे न्यायालय गृहीत धरील.]

---

१. 'फौजदारी विधि (विशोधन) अधिनियम, १९८३' (१९८३ चा ४३)-कलम ६ द्वारे कलम ११४ नंतर हे कलम जादा दाखल केले (२५ डिसेंबर, १९८३ रोजी व तेव्हापासून).

प्रकरण ८ वे

प्रतिष्टंभ

११५. जेव्हा एखाद्या व्यक्तीने स्वत:चे अधिकथन, कृती किंवा अकृती याद्वारे एखादी गोष्ट खरी आहे असा दुसऱ्या व्यक्तीचा समज व्हावा व तिने तशा समजुतीने वागावे असे उद्देशपूर्वक योजून आणले असेल किंवा तिला तसे वागू दिले असेल तेव्हा, पहिल्या व्यक्तीला किंवा तिच्या प्रतिनिधीला ती पहिली व्यक्ती स्वत: व अशी दुसरी व्यक्ती किंवा तिचा प्रतिनिधी यांच्या दरम्यानच्या कोणत्याही दाव्यात किंवा कार्यवाहीत त्या गोष्टीची सत्यता नाकबूल करू दिली जाणार नाही. प्रतिष्टंभ.

उदाहरण

विवक्षित जमीन 'क' ची आहे अशी 'क' उद्देशपूर्वक व खोटेपणाने 'ख' ची समजूत होऊ देतो व त्याद्वारे, ती विकत घेऊन तिची किंमत देण्यास 'ख' ला प्रवृत्त करतो.

नंतर ती जमीन 'क' ची मालमत्ता होते व आपणांस विक्रीच्या वेळी कोणताही स्वत्वाधिकार नव्हता या कारणावरून तो विक्री रद्द करू पाहतो. त्याला स्वत:चा स्वत्वाधिकार नव्हता असे शाबीत करू देता कामा नये.

११६. स्थावर मालमत्तेच्या भाडेकऱ्याच्या जमीनमालकाचा अशा भाडेदारीच्या प्रारंभी अशा स्थावर मालमत्तेवर स्वत्वाधिकार होता ही गोष्ट, अशा भाडेकऱ्याला किंवा अशा भाडेकऱ्यामार्फत दावा सांगणाऱ्या व्यक्तीला भाडेदारी चालू असताना नाकबूल करू दिली जाणार नाही. कोणत्याही स्थावर मालमत्तेच्या कब्जेदार व्यक्तीच्या अनुज्ञप्तीने त्या मालमत्तेच्या ठिकाणी आलेल्या कोणत्याही व्यक्तीला, अशी अनुज्ञप्ती देण्यात आली त्यावेळी अशा मालमत्तेचा कब्जा जिच्याकडे होता त्या व्यक्तीला अशा कब्जाबाबत स्वत्वाधिकार होता हे नाकबूल करू दिले जाणार नाही. भाडेकऱ्याला व कब्जाधारक व्यक्तीकडून अनुज्ञप्ती मिळालेल्या व्यक्तीला प्रतिष्टंभ.

११७. कोणत्याही विनिमयपत्राच्या विकर्षकाला ते काढण्याचा किंवा पृष्ठांकित करण्याचा प्राधिकार होता हे अशा विपत्राच्या स्वीकर्त्याला नाकबूल करू दिले जाणार नाही, तसेच उपनिधानाच्या किंवा अनुज्ञप्तीच्या प्रारंभकाळी असे उपनिधान करण्याचा किंवा अशी अनुज्ञप्ती देण्याचा आपल्या उपनिधात्याला किंवा अनुज्ञापकाला प्राधिकार होता हे कोणत्याही उपनिहितीला किंवा अनुज्ञप्तिधारकाला नाकबूल करू दिले जाणार नाही. विनिमयपत्राचा स्वीकर्ता, उपनिहिती किंवा अनुज्ञप्तिधारक यांना प्रतिष्टंभ.

स्पष्टीकरण १.—एखादे विनिमयपत्र ज्या व्यक्तीने काढले असल्याचे दिसते तिनेच ते खरोखरी काढलेले होते हे त्या विपत्राच्या स्वीकर्त्याला नाकबूल करता येईल.

स्पष्टीकरण २.—जर उपनिहितीने उपनिहित माल उपनिधात्याहून अन्य व्यक्तीकडे सुपूर्द केला तर, त्यावर उपनिधात्याचा हक्क नसून उपनिधात्याविरुद्ध अशा व्यक्तीचा त्यावर हक्क होता असे उपनिहितीला शाबीत करता येईल.

प्रकरण ९ वे

साक्षीदारांसंबंधी

११८. सर्व व्यक्ती साक्ष देण्यास सक्षम असतील—मात्र त्यांना विचारलेले प्रश्न समजून घेण्यास किंवा त्या प्रश्नांना सयुक्तिक उत्तरे देण्यास कोवळ्या वयामुळे, अतिवार्धक्यामुळे, शारीरिक किंवा मानसिक रोगांमुळे अथवा त्याच प्रकारच्या अन्य कोणत्याही कारणाने त्या असमर्थ आहेत असे न्यायालयाला वाटत असेल तर, तो अपवाद समजावा. कोणाला साक्ष देता येईल.

स्पष्टीकरण.—वेडा माणूस साक्ष देण्यास अक्षम नसतो—मात्र जर त्याला विचारले जाणारे प्रश्न समजून घेण्यास व त्यांची सयुक्तिक उत्तरे देण्यास तो वेडामुळे असमर्थ असेल तर, तो अपवाद समजावा.

११९. बोलू न शकणाऱ्या साक्षीदाराला लिहिणे किंवा खाणाखुणा करणे यासारख्या ज्या अन्य कोणत्याही पद्धतीने आपली साक्ष आकलनीय करता येईल त्या पद्धतीने त्याला ती देता येईल; अशा रीतीने लिहिणे किंवा खाणाखुणा करणे या गोष्टी खुल्या न्यायालयात झाल्या पाहिजेत. याप्रमाणे दिलेला पुरावा हा तोंडी पुरावा मानला जाईल. मुके साक्षीदार.

१२०. सर्व दिवाणी कार्यवाहींमध्ये दाव्यातील पक्षकार व दाव्यातील कोणत्याही पक्षकाराचा पती किंवा पत्नी हे साक्षीदार होण्यास सक्षम असतील. कोणत्याही व्यक्तीविरुद्ध चाललेल्या फौजदारी कार्यवाहीत अशा व्यक्तीचा, प्रकरणपरत्वे, पती किंवा पत्नी साक्षीदार होण्यास सक्षम असेल. दिवाणी दाव्यातील पक्षकार व त्यांच्या पत्नी किंवा त्यांचे पती. फौजदारी संपरीक्षेस अधीन असलेल्या व्यक्तीचा पती किंवा त्याची पत्नी.

न्यायाधीश व दंडाधिकारी.

१२१. कोणताही न्यायाधीश किंवा दंडाधिकारी याच्यावर, तो ज्याला दुय्यम असेल अशा एखाद्या न्यायालयाच्या विशेष आदेशाखेरीज असा न्यायाधीश किंवा दंडाधिकारी म्हणून न्यायालयातील त्याच्या स्वतःच्या वर्तनाच्या अथवा असा न्यायाधीश किंवा दंडाधिकारी म्हणून न्यायालयात त्याला ज्ञात झालेल्या कोणत्याही गोष्टीच्या संबंधात कोणत्याही प्रश्नांची उत्तरे देण्याची सक्ती केली जाणार नाही; पण तो ते काम करीत असताना त्याच्या समक्ष घडलेल्या अन्य गोष्टींबाबत त्याची साक्षतपासणी करता येईल.

उदाहरणे

(क) सत्र न्यायालयापुढे स्वतःची संपरीक्षा झाल्यावर 'क' म्हणतो की, "'ख' या दंडाधिकाऱ्याने माझी जबानी अयोग्यपणे घेतली होती." वरिष्ठ न्यायालयाच्या विशेष आदेशाखेरीज, याबाबतच्या प्रश्नांना उत्तरे देण्याची 'ख' वर सक्ती करता येत नाही.

(ख) 'ख' या दंडाधिकाऱ्यापुढे खोटा पुरावा दिल्याबद्दल 'क' वर सत्र न्यायालयात आरोप ठेवण्यात आला आहे. 'क' ने काय म्हटले हे 'ख' ला वरिष्ठ न्यायालयाच्या विशेष आदेशाखेरीज विचारता येत नाही.

(ग) 'ख' या सत्र न्यायाधीशासमोर 'क' ची संपरीक्षा चालू असताना एका पोलीस अधिकाऱ्याचा खून करण्याचा प्रयत्न केल्याबद्दल 'क' वर सत्र न्यायालयात आरोप ठेवण्यात आला आहे. काय घडले याबद्दल 'ख' ची साक्षतपासणी करता येईल.

वैवाहिक जीवनाच्या काळातील निवेदने.

१२२. जी व्यक्ती विवाहित आहे किंवा होती तिच्यावर, जी कोणतीही व्यक्ती तिच्याशी विवाहबद्ध झाली आहे किंवा होती तिने त्या पहिल्या व्यक्तीला वैवाहिक जीवनाच्या काळात केलेले कोणतेही निवेदन प्रकट करण्याची सक्ती केली जाणार नाही; तसेच विवाहित व्यक्तींमधील दावे किंवा एका विवाहित व्यक्तीने दुसरीविरुद्ध केलेल्या कोणत्याही गुन्ह्याबद्दल ज्या कार्यवाहीत फिर्याद मांडली जाईल ती खेरीजकरून एरव्ही, असे कोणतेही निवेदन करणाऱ्या व्यक्तीने किंवा तिच्या हितसंबंध-प्रतिनिधीने संमती दिल्याशिवाय ते निवेदन प्रकट करण्यास उपर्युक्त पहिल्या व्यक्तीला परवानगी दिली जाणार नाही.

राज्याच्या कारभारासंबंधीचा पुरावा.

१२३. राज्याच्या कोणत्याही कारभारासंबंधीच्या अप्रकाशित शासकीय दप्तरामधून उपलब्ध होणारा कोणताही पुरावा देण्यास संबंधित विभागाच्या मुख्याधिकाऱ्याच्या परवानगीखेरीज परवानगी दिली जाणार नाही व तो मुख्याधिकारी स्वतःला योग्य वाटेल त्याप्रमाणे अशी परवानगी देईल किंवा अडवून ठेवील.

कार्यालयीन संपर्कव्यवहार.

१२४. कोणत्याही लोक अधिकाऱ्याला पदजन्य विश्वासाने त्याच्याकडे केलेली निवेदने प्रकट करण्याने सार्वजनिक हिताला बाध येईल असे जेव्हा वाटत असेल तेव्हा, त्या गोष्टी प्रकट करण्याची त्याच्यावर सक्ती केली जाणार नाही.

अपराध घडल्यासंबंधी माहिती.

[1][१२५. कोणत्याही दंडाधिकाऱ्याला किंवा पोलीस अधिकाऱ्याला कोणताही अपराध घडल्याची कोणतीही माहिती कोठून मिळाली हे सांगण्याची त्याच्यावर सक्ती केली जाणार नाही व कोणत्याही महसूल अधिकाऱ्याला सार्वजनिक महसुली हितसंबंधाविरुद्ध कोणताही अपराध घडल्याची कोणतीही माहिती कोठून मिळाली हे सांगण्याची त्याच्यावर सक्ती केली जाणार नाही.

स्पष्टीकरण.—या कलमात "महसूल अधिकारी" याचा अर्थ, सार्वजनिक महसुलाच्या कोणत्याही शाखेच्या कामावर किंवा त्यासंबंधात नेमलेला कोणताही अधिकारी असा आहे.]

व्यवसायक्रमातील निवेदने.

१२६. कोणत्याही बॅरिस्टरशी, न्यायवादीशी, प्लीडरशी किंवा वकिलाशी, असा बॅरिस्टर, न्यायवादी, प्लीडर किंवा वकील म्हणून त्याची नेमणूक चालू असताना त्या काळात आणि त्या प्रयोजनार्थ त्याच्या अशिलाने किंवा अशिलाच्या वतीने केलेले कोणतेही निवेदन प्रकट करण्यास अथवा आपल्या व्यावसायिक नेमणुकीच्या काळात आणि त्या प्रयोजनासाठी त्याला ज्या कोणत्याही दस्तऐवजाची माहिती करून घ्यावी लागली असेल त्याचा मजकूर किंवा शर्त सांगण्यास अथवा अशा नेमणुकीच्या काळात व त्या प्रयोजनासाठी त्याने आपल्या अशिलाला दिलेला कोणताही सल्ला प्रकट करण्यास त्याला त्याच्या अशिलाच्या स्पष्ट संमतीशिवाय परवानगी दिली जाणार नाही :

परंतु, या कलमातील कोणत्याही गोष्टीमुळे,—

(१) कोणत्याही [2][अवैध] प्रयोजनाच्या पुरःसरणार्थ केलेले असे कोणतेही निवेदन;

(२) आपली नेमणूक सुरू झाल्यानंतरच्या मुदतीत एखादा गुन्हा किंवा कपट करण्यात आल्याचे दर्शक असे जे कोणतेही तथ्य कोणत्याही बॅरिस्टरच्या, प्लीडरच्या, न्यायवादीच्या किंवा वकिलाच्या निदर्शनाला आले असेल ते तथ्य,

यांना प्रकटनावरील बंधनाचे संरक्षण मिळणार नाही.

अशा तथ्याकडे अशा बॅरिस्टरचे, [3][प्लीडरचे], न्यायवादीचे किंवा वकिलाचे लक्ष त्याच्या अशिलाकरवी किंवा त्याच्या वतीने वेधलेले होते किंवा नाही हे गौण आहे.

स्पष्टीकरण.—या कलमात सांगितलेले बंधन नेमणूक संपल्यानंतरही चालू राहते.

---

१. १८८७ चा अधिनियम ३-कलम १ द्वारे मूळ कलम १२५ ऐवजी घातले.
२. १८७२ चा अधिनियम १८-कलम १० द्वारे "गुन्हेगारी" या शब्दाऐवजी घातले.
३. कित्ता—कलम १० द्वारे घातले.

उदाहरणे

(क) 'क' हा अशील 'ख' या न्यायवादीला म्हणतो—"मी बनावट दस्तऐवज केला आहे व तुम्ही माझा बचाव करावा अशी माझी तुम्हाला विनंती आहे."

दोषी असल्याचे माहीत असलेल्या माणसाचा बचाव हे गुन्हेगारी प्रयोजन नसल्यामुळे या निवेदनाला प्रकटनावरील बंधनाचे संरक्षण आहे.

(ख) 'क' हा अशील 'ख' या न्यायवादीला म्हणतो—"एका बनावट विलेखाचा वापर करून मालमत्तेचा कब्जा घेण्याची माझी इच्छा आहे व त्या विलेखावरून दावा लावण्याची मी तुम्हाला विनंती करतो."

गुन्हेगारी प्रयोजनाच्या पुरःसरणार्थ हे निवेदन केले गेल्यामुळे, त्याला प्रकटनावरील बंधनाचे संरक्षण नाही.

(ग) 'क' वर अफरातफरीचा दोषारोप असून तो आपला बचाव करण्यासाठी 'ख' या न्यायवादीला नेमतो. कार्यवाहीच्या ओघात 'ख' च्या असे नजरेस येते की, 'क' ने तथाकथित अफरातफर केलेली रक्कम 'क' कडून येणे असल्याचे दाखवणारी नोंद 'क' च्या हिशेबवहीत करण्यात आली आहे व ती नोंद त्याच्या नेमणुकीच्या प्रारंभी त्या वहीत नव्हती.

कार्यवाही सुरू झाल्यानंतर कपट करण्यात आले आहे असे दाखवणारे हे तथ्य स्वतःच्या नेमणुकीच्या अवधीत 'क' च्या नजरेस आल्यामुळे, त्याला प्रकटनावरील बंधनाचे संरक्षण नाही.

दुभाषी, इत्यादींना कलम १२६ लागू असणे.

१२७. कलम १२६ चे उपबंध दुभाष्यांना आणि बॅरिस्टर, प्लीडर, न्यायवादी व वकील यांच्या कारकुनांना किंवा सेवकांना लागू असतील.

स्वेच्छापूर्वक पुरावा दिल्याने अप्रकटनाचा हक्क वर्जिला असे होत नाही.

१२८. जर दाव्यातील कोणत्याही पक्षकाराने त्यात स्वतः होऊन किंवा अन्यथा पुरावा दिला तर, त्यामुळे कलम १२६ मध्ये नमूद केलेल्याप्रमाणे अशा गोष्टी प्रकट करण्याला त्याने संमती दिली असल्याचे मानले जाणार नाही; व जर दाव्यातील किंवा कार्यवाहीतील पक्षकाराने अशा कोणत्याही बॅरिस्टरला, [1][प्लीडरला], न्यायवादीला किंवा वकिलाला साक्षीदार म्हणून बोलावले तर, प्रश्न विचारण्यात आल्याशिवाय अशा बॅरिस्टरला, [1][प्लीडरला], न्यायवादीला किंवा वकिलाला ज्या बाबी प्रकट करण्याची मोकळीक असणार नाही त्यांबाबत त्या पक्षकाराने असे प्रश्न विचारले तरच त्या याप्रमाणे प्रकट केल्या जाण्यास त्याने संमती दिली असल्याचे मानले जाईल.

विधि सल्लागारांकडे केलेली गोपनीय निवेदने.

१२९. एखादी व्यक्ती आणि तिचा विधि व्यावसायिक सल्लागार यांच्यामध्ये झालेले कोणतेही निवेदन, तिने साक्षीदार होण्याची तयारी दर्शविल्याशिवाय, न्यायालयाकडे प्रकट करण्याची तिच्यावर सक्ती केली जाणार नाही व तिने तसे केल्यास त्या बाबतीत, तिने दिलेल्या कोणत्याही पुराव्याचा खुलासा होण्यासाठी न्यायालयाला आवश्यक वाटेल असे कोणतेही निवेदन प्रकट करण्याची तिच्यावर सक्ती करता येईल, पण इतर निवेदनांबाबत सक्ती करता येणार नाही.

पक्षकार नसलेल्या साक्षीदाराचे हक्क-विलेख हजर करणे.

१३०. जो साक्षीदार दाव्यातील पक्षकार नाही त्याचे कोणत्याही मालमत्तेबाबतचे हक्क-विलेख अथवा ज्याच्या आधारे त्याने एखादी मालमत्ता तारणग्राही किंवा गहाणधारक म्हणून धारण केली असेल असा कोणताही दस्तऐवज अथवा जो कोणताही दस्तऐवज हजर करण्याने तो गुन्ह्यात गोवला जाण्याची शक्यता आहे तो दस्तऐवज हजर करण्याची मागणी करणाऱ्या व्यक्तीशी किंवा तिच्यामार्फत दावा सांगणाऱ्या एखाद्या व्यक्तीशी त्याने असे विलेख हजर करण्याचा लेखी करार केला असल्याशिवाय, ते हजर करण्याची त्याच्यावर सक्ती केली जाणार नाही.

जे दस्तऐवज दुसऱ्या व्यक्तीच्या कब्जात असताना ते हजर करण्यास ती व्यक्ती नकार देऊ शकली असती ते दस्तऐवज हजर करणे.

१३१. एखाद्या व्यक्तीच्या कब्जात असलेले जे दस्तऐवज अन्य कोणत्याही व्यक्तीच्या कब्जात असते तर ते हजर करण्याला नकार देण्यास ती हक्कदार झाली असती ते हजर करण्यास लगतपूर्वी उल्लेखिलेल्या अशा व्यक्तीने संमती दिल्याशिवाय ते दस्तऐवज हजर करण्याची पहिल्या व्यक्तीवर सक्ती केली जाणार नाही.

एखाद्या उत्तरामुळे साक्षीदार गुन्ह्यात गोवला जाईल या कारणामुळे उत्तर देण्याच्या बंधनापासून तो मुक्त नाही.

१३२. कोणत्याही दाव्यातील अथवा कोणत्याही दिवाणी किंवा फौजदारी कार्यवाहीतील वादनिविष्ट बाबींशी संबद्ध अशा कोणत्याही बाबीसंबंधीच्या कोणत्याही प्रश्नाचे उत्तर देण्याने साक्षीदार गुन्ह्यात गोवला जाईल अथवा तो प्रत्यक्षपणे किंवा अप्रत्यक्षपणे गोवला जाण्यास ते उत्तर साधक होईल अथवा त्यामुळे असा साक्षीदार कोणत्याही प्रकारच्या शिक्षेस किंवा समपहरणास पात्र होईल अथवा प्रत्यक्षपणे किंवा अप्रत्यक्षपणे पात्र होण्यास ते उत्तर साधक होईल या कारणावरून, अशा प्रश्नाचे उत्तर देण्याच्या बंधनापासून साक्षीदाराला मुक्त केले जाणार नाही.

---

१. १८७२ चा अधिनियम १८-कलम १० द्वारे घातले.

परंतुक. परंतु, असे जे कोणतेही उत्तर देण्याची साक्षीदारावर सक्ती केली जाईल त्यामुळे तो कोणत्याही अटकेला किंवा खटल्याला पात्र होणार नाही, अथवा कोणत्याही कार्यवाहीत अशा उत्तराच्या रूपात खोटा पुरावा देण्याबद्दलचा खटला खेरीजकरून अन्य कोणत्याही फौजदारी कार्यवाहीत ते त्याच्याविरुद्ध शाबीत केले जाणार नाही.

सहअपराधी. १३३. सहअपराधी हा आरोपीविरुद्ध साक्षीदार होण्यास सक्षम असेल; आणि सहअपराधीच्या साक्षीवर आधारलेली दोषसिद्धी ही त्या साक्षीला पुष्टी मिळाली नाही एवढ्याच कारणाने अवैध होत नाही.

साक्षीदारांची संख्या. १३४. कोणत्याही तथ्याच्या शाबितीसाठी कोणत्याही बाबतीत साक्षीदारांची संख्या ठराविक असण्याची आवश्यकता असणार नाही.

प्रकरण १० वे

साक्षीदारांच्या साक्षतपासणीविषयी

साक्षीदार हजर करण्याबाबतचा व त्यांची साक्षतपासणी करण्याबाबतचा क्रम. १३५. कोणत्या क्रमाने साक्षीदार पुढे केले जातील व त्यांची साक्षतपासणी केली जाईल त्याबाबत अनुक्रमे दिवाणी व फौजदारी प्रक्रियेसंबंधीच्या त्या त्या काळच्या कायद्याद्वारे व प्रथेनुसार विनियमन होईल आणि अशा कोणत्याही कायद्याच्या अभावी न्यायालयाच्या स्वविवेकानुसार विनियमन होईल.

पुराव्याच्या स्वीकार्यतेसंबंधी न्यायाधीशाने निर्णय करणे. १३६. जेव्हा एखादा पक्षकार कोणत्याही तथ्याबद्दल पुरावा देऊ पाहात असेल तेव्हा, अभिकथित तथ्य शाबीत झाले तर कशा प्रकारे तो संबद्ध होईल असे न्यायाधीश पुरावा देऊ पाहणाऱ्या पक्षकाराला विचारू शकेल, व ते तथ्य शाबीत झाले तर तो पुरावा संबद्ध होईल असे न्यायाधीशाला वाटले तर न्यायाधीश तो पुरावा स्वीकृत करील, एरव्ही नाही.

जे शाबीत करावयाचे म्हणून पुढे मांडले आहे असे तथ्य हे जर अन्य एखाद्या तथ्याची शाबिती झाल्यावरच ज्याचा पुरावा स्वीकार्य होतो अशा स्वरूपाचे तथ्य असेल तेव्हा, प्रथम उल्लेखिलेल्या तथ्याचा पुरावा दिला जाण्यापूर्वी ते दुसरे तथ्य शाबीत करण्यात आले पाहिजे—मात्र लगतपूर्वी उल्लेख करण्यात आलेल्या तथ्यांचा पुरावा देण्याचे पक्षकाराने अभिवचन दिलेले असून अशा अभिवचनामुळे न्यायालयाचे समाधान झाले असेल तर गोष्ट वेगळी.

जर एका अभिकथित तथ्याची संबद्धता दुसरे अभिकथित तथ्य आधी शाबीत केले जाण्यावर अवलंबून असेल तर, न्यायाधीश स्वविवेकानुसार एकतर दुसरे तथ्य शाबीत होण्यापूर्वी पहिल्या तथ्याचा पुरावा दिला जाण्यास परवानगी देऊ शकेल, किंवा पहिल्या तथ्याचा पुरावा दिला जाण्यापूर्वी दुसऱ्या तथ्याचा पुरावा देणे आवश्यक करू शकेल.

उदाहरण

(क) जी व्यक्ती मृत असल्याचे अभिकथन करण्यात आले आहे तिने संबद्ध तथ्यासंबंधी केलेले कथन शाबीत करण्याची सूचना आली असून ते कथन कलम ३२ खाली संबद्ध आहे.

ते कथन शाबीत करू पाहणाऱ्या व्यक्तीने कथनाचा पुरावा देण्याआधी ती व्यक्ती मृत आहे हे तथ्य शाबीत केले पाहिजे.

(ख) जो दस्तऐवज गहाळ झाल्याचे सांगण्यात आले आहे त्यातील मजकूर त्या दस्तऐवजाची प्रत हजर करून शाबीत करण्याची सूचना आली आहे.

प्रत हजर करू पाहणाऱ्या व्यक्तीने मूळलेख गहाळ झाला आहे हे तथ्य, प्रत हजर करण्यापूर्वी शाबीत केले पाहिजे.

(ग) एखादी मालमत्ता ही चोरीची आहे हे माहीत असताना ती स्वीकारल्याचा आरोप 'क' वर आहे ती मालमत्ता आपल्या कब्जात असल्याचे त्याने नाकबूल केले असे शाबीत करण्याची सूचना आली आहे.

मालमत्ता तीच आहे किंवा काय यावर नाकबुलीची संबद्धता अवलंबून आहे. न्यायालय स्वविवेकानुसार एकतर कब्जाबाबतची नाकबुली शाबीत केली जाण्यापूर्वी मालमत्तेची ओळख पटवणे आवश्यक करू शकेल किंवा मालमत्तेची ओळख पटवली जाण्याआधी कब्जाबाबतची नाकबुली शाबीत करण्यास परवानगी देऊ शकेल.

(घ) (क) हे तथ्य वादनिविष्ट तथ्याचे निमित्तकारण किंवा परिणाम असल्याचे सांगण्यात आलेले असून ते शाबीत करावयाची सूचना आली आहे. (ख, ग व घ) ही काही दरम्यानची तथ्ये असून (क) हे तथ्य वादतथ्याचे निमित्तकारण किंवा परिणाम म्हणून मानले जाऊ शकण्यापूर्वी ती अस्तित्वात होती हे दाखवून दिले पाहिजे. न्यायालय एकतर ख, ग किंवा घ शाबीत होण्यापूर्वी क शाबीत करण्यास परवानगी देऊ शकेल किंवा क च्या शाबितीला परवानगी देण्यापूर्वी ख, ग व घ हे शाबीत करणे आवश्यक करू शकेल.

१३७. एखाद्या साक्षीदाराला ज्या पक्षकाराने बोलावले असेल त्याने केलेल्या त्याच्या साक्षतपासणीला त्याची 'सरतपासणी' असे म्हटले जाईल.

सरतपासणी.

विरुद्ध पक्षकाराने साक्षीदाराची साक्षतपासणी केल्यास तिला त्याची 'उलटतपासणी' असे म्हटले जाईल.

उलटतपासणी.

एखाद्या साक्षीदाराला ज्या पक्षकाराने बोलावले असेल त्याने साक्षीदाराच्या उलटतपासणीनंतर केलेल्या त्याच्या साक्षतपासणीला त्याची 'फेरतपासणी' असे म्हटले जाईल.

फेरतपासणी.

१३८. साक्षीदाराची प्रथम सरतपासणी होईल, नंतर (विरुद्ध पक्षकाराची तशी इच्छा असेल तर) उलटतपासणी होईल, नंतर (त्याला बोलावणाऱ्या पक्षकाराची तशी इच्छा असेल तर) फेरतपासणी होईल.

साक्षतपासणीचा क्रम.

साक्षतपासणी व उलटतपासणी संबद्ध तथ्यांशी संबंधित असल्या पाहिजेत, पण उलटतपासणी ही साक्षीदाराने आपल्या सरतपासणीत ज्या तथ्यांबद्दल साक्ष दिली त्यांच्यापुरती मर्यादित असली पाहिजे असे नाही.

उलटतपासणीत निर्दिष्ट केलेल्या बाबींचे स्पष्टीकरण करून घेण्याच्या दिशेने फेरतपासणीचा रोख असावा लागेल; व जर न्यायालयाच्या परवानगीने फेरतपासणीत नवीन बाब प्रस्तुत केली गेली तर, विरुद्ध पक्षकाराला त्या बाबीवर आणखी उलटतपासणी करता येईल.

फेरतपासणीचा रोख.

१३९. दस्तऐवज हजर करण्यासाठी समन्स काढण्यात आलेल्या व्यक्तीने तो हजर केला एवढ्याच कारणाने ती साक्षीदार होत नाही; आणि तिला साक्षीदार म्हणून बोलावण्यात आल्याशिवाय व येईतोपर्यंत तिची उलटतपासणी होऊ शकत नाही.

दस्तऐवज हजर करण्यासाठी बोलावलेल्या व्यक्तीची उलटतपासणी.

१४०. चारित्र्याबाबतच्या साक्षीदारांची उलटतपासणी व फेरतपासणी घेता येईल.

चारित्र्याबाबतचे साक्षीदार.

१४१. प्रश्नकर्त्या व्यक्तीने इच्छिलेले किंवा अपेक्षिलेले उत्तर सूचित करणाऱ्या प्रश्नाला 'उत्तरसूचक प्रश्न' असे म्हटले जाते.

उत्तरसूचक प्रश्न.

१४२. उत्तरसूचक प्रश्नांना विरुद्ध पक्षकाराने आक्षेप घेतल्यास तसे प्रश्न सरतपासणीत किंवा फेरतपासणीत न्यायालयाच्या परवानगीखेरीज विचारता कामा नयेत.

ते केव्हा विचारता कामा नयेत.

ज्या बाबी प्रस्तावनात्मक किंवा निर्विवाद आहेत अथवा न्यायालयाच्या मते ज्या आधीच पुरेशा शाबीत झालेल्या आहेत त्यांच्यासंबंधीच्या उत्तरसूचक प्रश्नांना न्यायालय परवानगी देईल.

१४३. उत्तरसूचक प्रश्न उलटतपासणीत विचारता येतील.

ते केव्हा विचारता येतील.

१४४. कोणत्याही साक्षीदाराची साक्षतपासणी चालू असताना, ज्याविषयी तो पुरावा देत आहे अशी कोणतीही संविदा, देणगी किंवा अन्य संपत्तिव्यवस्था एखाद्या दस्तऐवजात निर्दिष्ट होती किंवा काय असे त्याला विचारता येईल व ती त्यात निर्दिष्ट होती असे जर तो म्हणाला किंवा जो कोणताही दस्तऐवज न्यायालयाच्या मते हजर करावयास हवा त्यातील मजकुरासंबंधी कोणतेही कथन करण्याच्या तो बेतात असेल तर, असा दस्तऐवज हजर केला जाईपर्यंत अथवा त्या साक्षीदाराला बोलावणारा पक्षकार त्या दस्तऐवजाचा दुय्यम पुरावा देण्यास ज्यांमुळे हक्कदार होतो ती तथ्ये शाबीत केली जाईपर्यंत विरुद्ध पक्षकार अशी साक्ष दिली जाण्यास आक्षेप घेऊ शकेल.

लेखी बाबींसंबंधी पुरावा.

स्पष्टीकरण.—दस्तऐवजांच्या मजकुरासंबंधी अन्य व्यक्तींनी केलेली कथने हीच नेमकी संबद्ध तथ्ये असतील तर, साक्षीदाराला अशा कथनांचा तोंडी पुरावा देता येईल.

उदाहरण

'क' ने 'ख' वर हमला केला होता काय हा प्रश्न आहे.

"'ख' ने माझ्यावर चोरीचा आरोप करणारे पत्र लिहिले आणि मी त्याबद्दल त्याच्यावर सूड उगवणार आहे" असे 'क' हा 'घ' ला म्हणत असताना आपण ते ऐकले अशी 'ग' जबानी देतो. 'क' चा हमल्यामागील हेतू दाखवणारे म्हणून हे कथन संबद्ध आहे, आणि पत्राविषयी अन्य कोणताही पुरावा दिलेला नसला तरी याचा पुरावा देता येईल.

*१४५. एखाद्या साक्षीदाराने पूर्वी जी कथने लेखी स्वरूपात केलेली असतील किंवा त्याची पूर्वीची जी कथने लेखनिविष्ट करण्यात आली असतील व प्रस्तुत बाबींशी संबद्ध असतील त्यांबाबत, असा लेख त्याला दाखवल्याशिवाय किंवा शाबीत करण्यात आल्याशिवाय त्याची उलटतपासणी करता येईल; पण

पूर्वीच्या लेखी कथनासंबंधी उलटतपासणी.

---

*कलम १४५ पोलीस रोजनाम्यांना लागू करण्यासंबंधी पहा, 'फौजदारी प्रक्रिया संहिता, १९७३' (१९७४ चा २)-कलम १७२.

जर त्या लेखाद्वारे त्याच्या कथनांमधील विरोध दाखवून देणे हा त्यामागील उद्देश असेल तर, लेख शाबीत होऊ शकण्यापूर्वी त्याच्या कथनांतील विरोध दाखवून देण्यासाठी त्या लेखातील जे भाग वापरावयाचे असतील त्यांच्याकडे त्याचे लक्ष वेधले पाहिजे.

उलटतपासणीत कायदेशीर असलेले प्रश्न.

१४६. जेव्हा साक्षीदाराची उलटतपासणी होईल तेव्हा, यात यापूर्वी निर्दिष्ट केलेल्या प्रश्नांशिवाय आणखी त्याला पुढील प्रकारचे प्रश्न विचारता येतील ; ज्या कोणत्याही प्रश्नांचा रोख—

(१) त्याच्या सत्यवादित्वाची परीक्षा घेण्याकडे,

(२) तो कोण आहे व त्याचे जीवनातील स्थान काय आहे याचा शोध घेण्याकडे, किंवा

(३) त्याच्या चारित्र्याला धक्का पोचवून त्याची विश्वासपात्रता डळमळीत करण्याकडे

असतो अशा प्रश्नांची उत्तरे तो प्रत्यक्षपणे वा अप्रत्यक्षपणे गुन्ह्यात गोवला जाण्यास साधक असली अथवा त्यामुळे तो शिक्षेला किंवा समपहरणाला पात्र होणार असला अथवा प्रत्यक्षपणे वा अप्रत्यक्षपणे तो त्यास पात्र होण्यास ती उत्तरे साधक असली तरी, असे प्रश्न विचारता येतील.

साक्षीदारावर उत्तर देण्याची सक्ती केव्हा करावयाची.

१४७. जर असा कोणताही प्रश्न दाव्याशी किंवा कार्यवाहीशी संबद्ध नसलेल्या बाबीशी संबंधित असेल तर, कलम १३२ चे उपबंध त्याला लागू होतील.

न्यायालयाने प्रश्न केव्हा विचारावयाचे व साक्षीदारावर उत्तर देण्याची सक्ती केव्हा करावयाची ते न्यायालयाने ठरवणे.

१४८. जर असा कोणताही प्रश्न दाव्याशी किंवा कार्यवाहीशी संबद्ध नसलेल्या बाबीशी संबंधित असेल तर, तो प्रश्न साक्षीदाराच्या चारित्र्याला धक्का पोचवून त्याच्या विश्वासपात्रतेला बाध आणत असल्यास तेवढी बाब खेरीजकरून एरव्ही, साक्षीदारावर त्याचे उत्तर देण्याची सक्ती करावी की नाही हे न्यायालय ठरवील व जर त्याला योग्य वाटले तर ते साक्षीदाराला, उत्तर देणे त्याच्यावर बंधनकारक नाही अशी सूचना देऊ शकेल. आपल्या विवेकाधिकाराचा वापर करताना न्यायालय पुढील गोष्टी लक्षात ठेवून त्याप्रमाणे विचार करील :—

(१) अशा प्रश्नांनी सूचित होणाऱ्या अभ्यारोपाच्या सत्यासत्यतेमुळे, साक्षीदार ज्या बाबीविषयी साक्ष देतो तिच्यापुरता, तो कितपत विश्वासार्ह आहे यासंबंधीच्या न्यायालयाच्या मतावर गंभीर परिणाम होऊ शकेल अशा स्वरूपाचे ते प्रश्न असल्यास, ते प्रश्न योग्य आहेत;

(२) अशा प्रश्नांनी सूचित होणाऱ्या अभ्यारोपाच्या सत्यासत्यतेमुळे, साक्षीदार ज्या बाबीविषयी साक्ष देतो तिच्यापुरता, तो कितपत विश्वासार्ह आहे यासंबंधीच्या न्यायालयाच्या मतावर त्यामुळे परिणाम होऊ शकणार नाही किंवा अगदी अल्पांशाने परिणाम होऊ शकेल इतक्या दीर्घ कालापूर्वीच्या किंवा अशा स्वरूपाच्या बाबींशी तो अभ्यारोप संबंधित असल्यास, ते प्रश्न अयोग्य आहेत;

(३) जर साक्षीदाराच्या चारित्र्यावर केलेल्या अभ्यारोपाचे महत्त्व व त्याच्या साक्षीचे महत्त्व यात फार मोठी तफावत असेल तर, असे प्रश्न अयोग्य आहेत;

(४) उत्तर देण्यास साक्षीदाराने दिलेल्या नकारावरून स्वतःला योग्य वाटल्यास न्यायालय, उत्तर दिले गेल्यास ते प्रतिकूल ठरण्याची शक्यता आहे असे अनुमान काढू शकेल.

वाजवी आधारकारणांशिवाय प्रश्न विचारावयाचा नाही.

१४९. कलम १४८ मध्ये निर्दिष्ट केलेला असा कोणताही प्रश्न विचारणाऱ्या व्यक्तीला त्या प्रश्नातून सूचित होणाऱ्या अभ्यारोपाला पुरेसा आधार आहे असे मानण्यास वाजवी कारणे असल्याशिवाय तसा प्रश्न विचारला जाऊ नये.

उदाहरणे

(क) एक महत्त्वाचा साक्षीदार हा एक डाकू आहे अशी माहिती एका न्यायवादीने किंवा वकिलाने बॅरिस्टरला दिलेली आहे. साक्षीदार स्वतः डाकू आहे किंवा काय हे त्याला विचारण्यास वाजवी आधारकारण आहे.

(ख) एक महत्त्वाचा साक्षीदार डाकू आहे असे न्यायालयातील एका व्यक्तीकडून प्लीडरला सांगण्यात आले आहे. माहिती देणाऱ्याला प्लीडरने प्रश्न विचारले असता तो आपल्या कथनामागील आधारकारणे समाधानकारकपणे देतो. साक्षीदार स्वतः डाकू आहे किंवा काय हे त्याला विचारण्यास वाजवी आधारकारण आहे.

(ग) ज्या साक्षीदारासंबंधी कसलीच माहिती नाही त्याला तो स्वतः डाकू आहे किंवा काय असे कसलाच आगापीछा नसताना विचारण्यात आले. या प्रश्नामागे कोणतीही वाजवी आधारकारणे नाहीत.

(घ) ज्या साक्षीदारासंबंधी कसलीच माहिती नाही त्याला त्याच्या जीवनपद्धतीविषयी व उपजीविकेच्या साधनाविषयी प्रश्न विचारण्यात आल्यावर तो असमाधानकारक उत्तरे देतो. तो स्वतः डाकू आहे किंवा काय असे त्याला विचारण्यास हे वाजवी आधारकारण होऊ शकेल.

वाजवी आधारकारणांशिवाय प्रश्न विचारण्यात आला असता त्या बाबतीत न्यायालयाने अनुसरावयाची प्रक्रिया.

१५०. असा कोणताही प्रश्न वाजवी आधारकारणांशिवाय विचारण्यात आला असे न्यायालयाचे मत असेल तेव्हा, जर तो प्रश्न कोणत्याही बॅरिस्टरने, प्लीडरने, वकिलाने किंवा न्यायवादीने विचारलेला असेल तर ते न्यायालय असा बॅरिस्टर, प्लीडर, वकील किंवा न्यायवादी आपला पेशा चालवण्याच्या बाबतीत ज्याला अधीन असेल त्या उच्च न्यायालयाला किंवा अन्य प्राधिकरणाला त्या प्रकरणाची परिस्थिती विदित करू शकेल.

१५१. जे कोणतेही प्रश्न किंवा ज्या चौकशी न्यायालयाला असभ्य किंवा अपप्रवादात्मक वाटतात त्यांचा न्यायालयासमोर असलेल्या प्रश्नांशी संबंध असला तरी, ते प्रश्न किंवा त्या चौकशा वादनिविष्ट तथ्यांशी किंवा वादनिविष्ट तथ्ये अस्तित्वात होती की नव्हती हे ठरवण्यासाठी ज्या बाबी माहीत असणे जरुरीचे आहे त्यांच्याशी संबंधित नसतील तर, न्यायालय त्यांना मनाई करू शकेल. असभ्य व अपप्रवादात्मक प्रश्न.

१५२. एखादा प्रश्न अपमान करण्याच्या किंवा ताप देण्याच्या इरादाने योजलेला आहे असे न्यायालयाला वाटले किंवा एखादा प्रश्न केवळ प्रश्न म्हणून योग्य असला तरी त्याचे स्वरूप अकारण क्षोभक आहे असे न्यायालयाला वाटले तर, न्यायालय त्याला मनाई करील. अपमान करण्यासाठी किंवा ताप देण्यासाठी योजलेले प्रश्न.

१५३. साक्षीदाराच्या चारित्र्याला धक्का पोचवून त्याची विश्वासपात्रता डळमळीत करण्याकडे ज्या प्रश्नाचा रोख असून तेवढ्यापुरताच चौकशीशी संबद्ध असेल असा कोणताही प्रश्न त्याला विचारण्यात येऊन त्याने त्याचे उत्तर दिलेले असेल तेव्हा, त्याच्या कथनांतील विरोध दाखवून देण्यासाठी कोणताही पुरावा देता येणार नाही; पण जर त्याने खोटे उत्तर दिले तर, खोटा पुरावा दिल्याबद्दल नंतर त्याच्यावर दोषारोप ठेवता येईल. सत्यवादित्वाची परीक्षा करणाऱ्या प्रश्नांच्या उत्तरांना विरोधणाऱ्या पुराव्यास बंदी.

अपवाद १.—जर साक्षीदाराला, एखाद्या गुन्ह्याबद्दल त्याला पूर्वी दोषी ठरवण्यात आले होते किंवा काय असा प्रश्न विचारला व त्याने ते नाकबूल केले तर, त्याच्या पूर्व दोषसिद्धीचा पुरावा देता येईल.

अपवाद २.—जर साक्षीदाराला त्याच्या निःपक्षपातीपणाबद्दल शंका व्यक्त करू पाहणारा असा कोणताही प्रश्न विचारला व सूचित केलेली तथ्ये नाकबूल करून त्याने त्याचे उत्तर दिले तर, त्याच्या कथनांतील विरोध दाखवून देता येईल.

उदाहरणे

(क) हमीदाराविरुद्ध करण्यात आलेल्या मागणीला तीत कपट आहे या कारणावरून विरोध करण्यात आला आहे.

"आधीच्या एका संव्यवहारात कपटपूर्ण मागणी केली नव्हतीस काय ?" असा प्रश्न मागणीदाराला विचारण्यात येतो. तो नाही म्हणतो.

त्याने अशी मागणी केली होती हे दाखवण्यासाठी पुरावा पुढे करण्यात येतो.

पुरावा अस्वीकार्य आहे.

(ख) "अप्रामाणिकपणाबद्दल तुला एका पदावरून काढून टाकण्यात आले नव्हते काय ?" असा प्रश्न साक्षीदाराला विचारला जातो. तो नाही म्हणतो. अप्रामाणिकपणाबद्दल त्याला काढून टाकलेले होते हे दाखवून देण्यासाठी पुरावा पुढे करण्यात येतो.

पुरावा स्वीकार्य नाही.

(ग) विवक्षित दिवशी आपण लाहोर येथे 'ख' ला पाहिले होते असे 'क' प्रपादन करतो.

"तू त्या दिवशी कलकत्त्यात नव्हतास काय ?" असे 'क' ला विचारण्यात येते. तो नाही म्हणतो.

'क' त्या दिवशी कलकत्त्यात होता हे दाखवून देण्यासाठी पुरावा पुढे करण्यात येतो.

ज्या तथ्यामुळे 'क' च्या विश्वासपात्रतेवर परिणाम होतो त्याबाबत त्याच्या कथनांतील विरोध दाखवणारा म्हणून नव्हे तर, प्रस्तुत दिवशी 'ख' लाहोरमध्ये दिसला होता या अभिकथित तथ्याला विरोधणारा पुरावा म्हणून तो स्वीकार्य आहे.

यांपैकी प्रत्येक बाबतीत, साक्षीदाराची नाकबुली खोटी असती तर खोटा पुरावा देण्याबद्दल त्याच्यावर दोषारोप ठेवता आला असता.

(घ) 'क' ज्याच्याविरुद्ध साक्ष देत आहे त्याच्या कुटुंबाचे 'ख' च्या कुटुंबाशी कुलवैर नव्हते काय असा त्याला प्रश्न विचारण्यात येतो.

तो नाही म्हणतो. त्याच्या निःपक्षपातीपणाबद्दल संशय व्यक्त करण्याकडे त्या प्रश्नाचा रोख आहे या कारणावरून 'क' ला विरोधता येईल.

१५४. विरुद्ध पक्षकार उलटतपासणीमध्ये जे कोणतेही प्रश्न विचारू शकेल ते प्रश्न आपल्या साक्षीदाराला विचारण्यासाठी, साक्षीदाराला बोलावणाऱ्या व्यक्तीला न्यायालय परवानगी देऊ शकेल. पक्षकाराने स्वतःच्या साक्षीदाराला प्रश्न करणे.

१५५. साक्षीदाराच्या विश्वासपात्रतेबाबत, साक्षीदाराला बोलावणाऱ्या पक्षकाराला न्यायालयाच्या संमतीने अथवा विरुद्ध पक्षकाराला, पुढील प्रकारे संशय व्यक्त करता येईल :— साक्षीदाराच्या विश्वासपात्रतेबाबत संशय व्यक्त करणे.

(१) साक्षीदाराबद्दल स्वतःला असलेल्या माहितीवरून तो विश्वासाला अपात्र आहे असा आपला समज आहे अशी साक्ष देणाऱ्या व्यक्तीच्या साक्षीवरून ;

(२) स्वतःची साक्ष देण्याबद्दल साक्षीदाराला लाच देण्यात आलेली आहे किंवा लाच देऊ करण्याचा प्रस्ताव [१][त्याने स्वीकारला आहे] किंवा त्यासाठी अन्य कोणतेही भ्रष्टकारी प्रलोभन त्याला दाखवण्यात आले आहे हे शाबीत करून;

---

१. १८७२ चा अधिनियम १८-कलम ११ द्वारे "त्याच्यापुढे मांडण्यात आला होता" या मजकुराऐवजी घातले.

(३) त्याच्या साक्षीचा जो कोणताही भाग विरोधला जाण्यास पात्र असेल त्याच्याशी विसंगत अशी पूर्वीची कथने शाबीत करून ;

(४) जेव्हा बलात्कार केल्याबद्दल किंवा जबरी संभोग करण्याच्या प्रयत्नाबद्दल एखाद्या पुरुषाविरुद्ध फिर्याद लावण्यात येईल तेव्हा, फिर्याद लावणाऱ्या स्त्रीचे चारित्र्य सर्वसाधारणपणे नीतिभ्रष्ट होते असे दाखवता येईल.

स्पष्टीकरण.—जो साक्षीदार दुसरा एखादा साक्षीदार विश्वासाला अपात्र असल्याचे सांगतो त्याने आपल्या सरतपासणीच्या वेळी आपल्या या समजामागील कारणे दिली पाहिजेत असे नाही. पण त्याला उलटतपासणीत त्याची कारणे विचारली जाऊ शकतील व तो जी उत्तरे देईल ती जर खोटी असली तर त्यामुळे नंतर त्याच्यावर खोटा पुरावा दिल्याचा दोषारोप ठेवता येत असला तरी त्याने दिलेली उत्तरे विरोधता येणार नाहीत.

उदाहरणे

(क) जो माल 'ख' ला विकून त्याच्याकडे पोचवण्यात आला त्याच्या किंमतीसाठी 'क' हा 'ख' विरुद्ध दावा लावतो. आपण 'ख' कडे माल पोचवला असे 'ग' म्हणतो.
आपण 'ख' कडे माल पोचवला नव्हता असे तो पूर्वी एका प्रसंगी म्हणाला होता हे दाखवून देण्यासाठी पुरावा पुढे करण्यात येतो.

पुरावा स्वीकार्य आहे.

(ख) 'ख' चा खून केल्याबद्दल 'क' वर अभ्यारोप ठेवण्यात आला आहे.
'क' ने आपणास केलेल्या जखमेमुळे आपले मरण ओढवले असे 'ख' ने मृत्युसमयी कथन केले असे 'ग' म्हणतो.

'क' ने जखम केली नव्हती किंवा ती त्याच्या समक्ष करण्यात आली नव्हती असे 'ग' पूर्वी एका प्रसंगी म्हणाला होता हे दाखवून देण्यासाठी पुरावा पुढे करण्यात येतो.

पुरावा स्वीकार्य आहे.

संबद्ध तथ्याला पुष्टी मिळण्याकडे रोख असलेले प्रश्न स्वीकार्य.

१५६. एखाद्या साक्षीदाराने कोणत्याही तथ्याविषयी दिलेल्या साक्षीला परिपुष्टी मिळावी असा इरादा असेल तर, असे संबद्ध तथ्य घडले त्यावेळी किंवा त्या वेळेच्या आसपास अथवा त्या ठिकाणी किंवा त्याच्या आसपास जी अन्य कोणतीही परिस्थिती त्याला आढळली असेल ती शाबीत झाल्यास साक्षीदार ज्या संबद्ध तथ्याविषयी साक्ष देत आहे त्याबाबत साक्षीदाराने दिलेल्या साक्षीला ती परिपोषक होईल असे न्यायालयाचे मत असेल तर, साक्षीदाराला अशा परिस्थितीबाबत प्रश्न विचारले जाऊ शकतील.

उदाहरण

'क' हा सहअपराधी ज्या जबरी चोरीत त्याने भाग घेतला तिचा वृत्तांत देतो. ज्या ठिकाणी ती घडली तेथे व तेथून तो जाण्याच्या मार्गावर असताना जबरी चोरीशी संबंध नसलेल्या ज्या विविध घटना घडल्या त्यांचे तो वर्णन करतो.

नुसत्या जबरी चोरीविषयीच्या त्याच्या साक्षीला परिपुष्टी देण्यासाठी त्या तथ्यांचा स्वतंत्र पुरावा देता येईल.

साक्षीदाराची आधीची कथने त्याच तथ्यासंबंधी त्याने नंतर दिलेल्या साक्षीला परिपुष्टी देण्यासाठी शाबीत करता येतील.

१५७. साक्षीदाराच्या साक्षीला परिपुष्टी देण्यासाठी अशा साक्षीदाराने, तथ्य घडून आले त्यावेळी किंवा त्या सुमारास अथवा तथ्याचे अन्वेषण करण्यास विधितः सक्षम असलेल्या कोणत्याही प्राधिकरणासमोर याच तथ्यासंबंधी पूर्वी केलेले कोणतेही कथन शाबीत करता येईल.

कलम ३२ किंवा ३३ खाली संबद्ध असून शाबीत करण्यात आलेल्या कथनां-संबंधी कोणत्या बाबी शाबीत करता येतील.

१५८. जेव्हा जेव्हा कलम ३२ किंवा ३३ खाली संबद्ध असे कोणतेही कथन शाबीत केले जाईल तेव्हा, ज्या व्यक्तीने ते कथन केले तिला साक्षीदार म्हणून बोलावले असते व सूचित तथ्यातील सत्य त्याने उलटतपासणीच्या वेळी नाकबूल केले असते तर ज्या बाबी शाबीत करता आल्या असत्या अशा सर्व बाबी त्या कथनास विरोधण्यासाठी किंवा त्याला परिपुष्टी देण्यासाठी किंवा त्या व्यक्तीच्या विश्वास-पात्रतेबाबत संशय व्यक्त करण्यासाठी किंवा त्याच्या विश्वसपात्रतेबद्दल खाली करून घेण्यासाठी शाबीत करता येतील.

स्मृतीला उजाळा देणे.

१५९. साक्षीदाराची तपासणी चालू असताना, त्याला ज्या घडामोडीबाबत प्रश्न विचारले जातील ती घडण्याच्या वेळी किंवा त्यानंतर, जोवर ती त्याच्या स्मरणात ताजी राहिली असण्याचा संभव आहे असे न्यायालयाला वाटते इतक्या अल्पावधीतच त्याने स्वत: लिहून ठेवलेले लिखाण पाहून तो आपल्या स्मृतीस उजाळा देऊ शकेल.

इतर कोणत्याही व्यक्तीने लिहिलेले व साक्षीदाराने पूर्वोक्त कालावधीत वाचलेले असे कोणतेही लिखाण, त्याने ते वाचले त्यावेळी ते बरोबर असल्याचे त्याला माहीत असल्यास त्याला पाहता येईल.

स्वत:च्या स्मृतीला उजाळा देण्यासाठी साक्षीदाराला दस्तऐवजाची प्रत केव्हा वापरता येईल.

ज्या ज्या बाबतीत साक्षीदाराला कोणताही दस्तऐवज पाहून आपल्या स्मृतीला उजाळा देता येईल त्या त्या बाबतीत, त्याला न्यायालयाच्या परवानगीने अशा दस्तऐवजाची प्रत पाहता येईल:

परंतु, मूळलेख हजर न करण्यास पुरेसे कारण आहे याबाबत न्यायालयाचे समाधान झाले पाहिजे.

व्यावसायिक विवेचकग्रंथ पाहून तज्ज्ञाला स्वत:च्या स्मृतीला उजाळा देता येईल.

कलम १५९ मध्ये उल्लेखिलेल्या दस्तऐवजात नमूद केलेल्या तथ्यांसंबंधी साक्ष.

१६०. कलम १५९ मध्ये उल्लेखिलेल्या अशा कोणत्याही दस्तऐवजात उल्लेखिलेली प्रत्यक्ष तथ्ये साक्षीदाराला निश्चित आठवत नसली तरी, जर ती तथ्ये दस्तऐवजात अचूकपणे नमूद केलेली आहेत याबद्दल त्याची खात्री असेल तर, त्या तथ्यांविषयी त्याला साक्ष देता येईल.

उदाहरण

एखाद्या हिशेबनीसाने व्यवहारक्रमानुसार नियमितपणे ठेवलेल्या चोपड्यांमध्ये नोंदी बरोबर लिहिल्या जात होत्या हे त्याला स्वत:ला माहीत असेल तर, नोंद केलेले विशिष्ट संव्यवहार तो विसरला असला तरीही, त्याने त्या चोपड्यांमध्ये नमूद केलेल्या तथ्यांबद्दल त्याला साक्ष देता येईल.

स्मृतीला उजाळा देण्यासाठी वापरलेल्या लिखाणाबाबत विरुद्ध पक्षकाराचा हक्क.

*१६१. लगतपूर्वीच्या दोन कलमांच्या उपबंधान्वये पाहिलेले कोणतेही लिखाण हजर केले गेले पाहिजे आणि विरुद्ध पक्षकाराने ते मागितल्यास त्याला ते दाखवण्यात आले पाहिजे; अशा पक्षकाराला वाटल्यास त्यावरून साक्षीदाराची उलटतपासणी घेता येईल.

दस्तऐवज हजर करणे.

१६२. दस्तऐवज हजर करण्यासाठी समन्स पाठवण्यात आलेल्या साक्षीदाराला, तो दस्तऐवज त्याच्या कब्जात किंवा नियंत्रणाखाली असेल तर तो न्यायालयात आणावा लागेल—मग तो हजर करण्यास किंवा त्याच्या स्वीकार्यतेला कोणताही आक्षेप असला तरीही हरकत नाही—अशा कोणत्याही आक्षेपाच्या विधिग्राह्यतेबाबत न्यायालय निर्णय करील.

त्या दस्तऐवजात राज्यविषयक बाबीचा निर्देश नसेल तर, स्वत:ला योग्य वाटल्यास न्यायालयाला त्याचे निरीक्षण करता येईल, किंवा त्याच्या स्वीकार्यतेसंबंधी निर्णय करणे आपणांस शक्य व्हावे यासाठी अन्य पुरावा घेता येईल.

दस्तऐवजाचा अनुवाद.

अशा प्रयोजनाकरिता अशा दस्तऐवजाचा अनुवाद करून घेणे आवश्यक असेल तेव्हा, दस्तऐवज पुराव्यात द्यावयाचा नसेल तर न्यायालय स्वत:ला योग्य वाटल्यास त्यातील मजकूर गुप्त ठेवण्याबद्दल अनुवादकाला निदेशित करू शकेल; आणि जर अनुवादकाने अशा निदेशाची अवज्ञा केली तर, त्याने 'भारतीय दंड संहिता' (१८६० चा ४५)-कलम १६६ खाली अपराध केला असल्याचे समजण्यात येईल.

मागवण्यात आलेला आणि नोटिशीवरून हजर करण्यात आलेला दस्तऐवज पुरावा म्हणून देणे.

१६३. जो दस्तऐवज हजर करण्यासाठी एखाद्या पक्षकाराने दुसऱ्या पक्षकाराला नोटीस दिलेली असेल तो दस्तऐवज जेव्हा तो मागवतो आणि असा दस्तऐवज हजर करण्यात येऊन तो हजर करण्याची मागणी करणारा पक्षकार त्याचे निरीक्षण करतो तेव्हा, तो हजर करणाऱ्या पक्षकाराने त्याच्याकडे तशी मागणी केल्यास तो दस्तऐवज पुरावा म्हणून देण्यास दुसरा पक्षकार बांधलेला असतो.

नोटिशीवरून जो दस्तऐवज हजर करण्यास नकार देण्यात आला तो पुरावा म्हणून वापरणे.

१६४. जो दस्तऐवज हजर करण्याबद्दल एखाद्या पक्षकाराला नोटीस मिळालेली असेल तो हजर करण्यास तो नकार देतो तेव्हा, नंतर तो दुसऱ्या पक्षकाराच्या संमतीशिवाय किंवा न्यायालयाच्या आदेशाशिवाय तो दस्तऐवज पुरावा म्हणून वापरू शकत नाही.

उदाहरण

'क' एका करारपत्रावरून 'ख' विरुद्ध दावा लावतो आणि ते हजर करण्यासाठी 'ख' ला नोटीस देतो. संपरीक्षेच्या वेळी 'क' दस्तऐवजाची मागणी करतो आणि तो हजर करण्यास 'ख' नकार देतो. 'क' त्यातील मजकुराचा दुय्यम पुरावा देतो. 'क' ने दिलेल्या दुय्यम पुराव्याला विरोध करण्यासाठी किंवा करारपत्रावर मुद्रांक नाही हे दाखविण्यासाठी 'ख' तो दस्तऐवज हजर करू पाहतो. तो तसे करू शकणार नाही.

---

*कलम १६१ पोलीस रोजनाम्यांना लागू करण्यासंबंधी पहा, 'फौजदारी प्रक्रिया संहिता, १९७३' (१९७४ चा २)-कलम १७२.

प्रश्न विचारण्याचा किंवा दस्तऐवज हजर करण्याचे आदेशिण्याचा न्यायाधीशाचा अधिकार.

१६५. संबद्ध तथ्ये शोधून काढण्यासाठी किंवा त्यांचा योग्य पुरावा मिळावा म्हणून न्यायाधीश कोणत्याही साक्षीदाराला किंवा पक्षकारांना कोणत्याही संबद्ध किंवा असंबद्ध तथ्याविषयी स्वतःला वाटेल तो कोणताही प्रश्न कोणत्याही स्वरूपात कोणत्याही वेळी विचारू शकेल; व कोणताही दस्तऐवज किंवा वस्तू हजर करण्याचा आदेश देऊ शकेल आणि पक्षकार व तसेच त्यांचे अभिकर्ते अशा कोणत्याही प्रश्नाला किंवा आदेशाला आक्षेप घेण्यास अथवा अशा कोणत्याही प्रश्नाला देण्यात आलेल्या उत्तराबाबत न्यायालयाच्या अनुज्ञेशिवाय कोणत्याही साक्षीदाराची उलटतपासणी घेण्यास हक्कदार असणार नाहीत:

परंतु, न्यायनिर्णय हा या अधिनियमाद्वारे संबद्ध म्हणून घोषित केलेल्या आणि रीतसर शाबीत करण्यात आलेल्या तथ्यांवर आधारलेला असला पाहिजे:

परंतु आणखी असे की, ज्या कोणत्याही प्रश्नाचे उत्तर देण्यास अथवा जो कोणताही दस्तऐवज हजर करण्यास नकार देण्याला एखादा साक्षीदार १२१ ते १३१ (दोन्ही धरून) या कलमांखाली हक्कदार होऊ शकेल तो प्रश्न विरुद्ध पक्षकाराने विचारला असेल तर किंवा तो दस्तऐवज विरुद्ध पक्षकाराने मागितला असेल तर, त्या प्रश्नाचे उत्तर देण्याची किंवा तो दस्तऐवज हजर करण्याची साक्षीदारावर सक्ती करण्यास कोणताही न्यायाधीश या कलमामुळे प्राधिकृत होणार नाही; तसेच अन्य कोणत्याही व्यक्तीने १४८ व्या किंवा १४९ व्या कलमाखाली जो प्रश्न विचारणे अनुचित होईल असा कोणताही प्रश्न न्यायाधीश विचारणार नाही; त्याचप्रमाणे यात यापूर्वी अपवाद करण्यात आलेल्या बाबी खेरीजकरून इतर बाबतीत, कोणत्याही दस्तऐवजाचा अव्वल पुरावा हजर करण्याबाबत तो माफी देणार नाही.

प्रश्न विचारण्याचा ज्यूरीचा किंवा न्यायसहायकांचा अधिकार.

१६६. ज्यूरीकडून किंवा न्यायसहायकांनिशी संपरीक्षा करण्यात आलेल्या कामांमध्ये खुद्द न्यायाधीश जे प्रश्न विचारू शकेल किंवा त्याला जे योग्य वाटतील असे कोणतेही प्रश्न ज्यूरी किंवा न्यायसहायक हे न्यायाधीशामार्फत किंवा त्याच्या अनुज्ञेने साक्षीदाराला विचारू शकतील.

प्रकरण ११ वे

पुरावा अयोग्यपणे स्वीकृत करणे आणि नाकारणे यांविषयी

पुरावा अयोग्यपणे स्वीकृत केल्याबद्दल किंवा नाकारल्याबद्दल नवीन संपरीक्षा नाही.

१६७. पुरावा अयोग्यपणे स्वीकृत केला किंवा नाकारण्यात आला असा आक्षेप ज्या न्यायालयापुढे घेण्यात आला असेल त्या न्यायालयाला जर असे वाटले की, आक्षेप घेण्यात आला असून जो पुरावा स्वीकारण्यात आला तो वगळता, त्या निर्णयाचे समर्थन करण्याइतपत पुरेसा स्वतंत्र पुरावा होता अथवा नाकारलेला पुरावा स्वीकृत करण्यात आला असता तरी त्यामुळे निर्णयात फरक करणे इष्ट नव्हते तर, तशा कोणत्याही प्रकरणी तो अयोग्यपणे स्वीकृत केला गेला किंवा नाकारण्यात आला एवढेच कारण नवीन संपरीक्षा करण्यास किंवा कोणताही निर्णय फिरवण्यास पुरणार नाही.

अनुसूची.—[अधिनियमिती निरसित.] निरसन अधिनियम, १९३८ (१९३८ चा १)-कलम २ आणि अनुसूची यांद्वारे निरसित.

भारतीय साक्षीपुरावा अधिनियम, १८७२

THE INDIAN EVIDENCE ACT, 1872

मराठी-इंग्रजी शब्दसूची

अधिकथन	protest	.. [क. ३२-उदा. (ज्)]
अधिकरण	tribunal	.. [क. ७४(१) (दोन)]
अधिकारपद	official character	.. [क. ७९]
अधिकृत दस्तऐवज	official document	.. [क. ७८-स.टी.]
अधिकृत निकाय	official bodies	.. [क. ७४(१) (दोन)]
अधिकृत पुस्तक	official book	.. [क. ३५]
अधिनिर्णय	ruling	.. [क. ३८]
अधिसूचना	notification	.. [क. ३७]
अधिस्वाक्षरी	sign manual	.. [क. ५७(५)]
अनामपत्र कार्यालय	Dead Letter Office	.. [क. १६-उदा. (ख्)]
अनुबद्ध करणे	annex to	.. [क. ९२-परंतुक (५)]
अनुज्ञप्ति	license	.. [क. ११६]
अनुज्ञप्तिधारक	licensee	.. [क. ११६-स.टी.]
अनुज्ञापक	licensor	.. [क. ११७]
अपप्रेरण	abetment	.. [क. ३०-स्पष्टी.]
अपराध	offence	.. [क. ३०-स्पष्टी.]
अप्रकटनाचा हक्क वर्जिणे	waive the privilege	.. [क. १२८-स.टी.]
अप्रामाणिकपणे अपहार करणे	dishonest misappropriation	.. [क. १४-उदा. (ख्)]
अफरातफर	embezzlement	.. [क. १२६-उदा. (ग्)]
अब्रूनुकसानी करणे	defame	.. [क. १४-उदा. (ड्)]
अभावित	accidental	.. [क. १५]
अभिकथन करणे	allege	.. [क. ८-उदा. (ख्)]
अभिवेदन	representation	.. [क. १४-उदा. (च्)]
अभ्यारोप	imputation	.. [क. १४-उदा. (ड्)]
अभ्यारोप करणे	indict	.. [क. ११५-उदा. (ख्)]
(—च्या) अर्थानुसार	within the meaning of	.. [क. १४-स्पष्टी. २]
अव्वल पुरावा	primary evidence	.. [क. ६२]
अशक्य	impossible	.. [क. ११-उदा. (क्)]
असभ्य किंवा अपप्रवादात्मक	indecent or scandalous	.. [क. १५१]
असंभाव्य	improbable	.. [क. ११(२)]
अस्तित्व	existence	.. [क. ३]
आदेश	order	.. [क. ४०]
आदेशिका	process	.. [क. ६५(क्)]
आबंधन	obligation	.. [क. १२६-स्पष्टी.]
आराखडा	plan	.. [क. ३६]
आरोप करणे	impute	[क. ९-उदा. (ख्)]
इंद्रियगोचर	perceived by the senses	.. [क. ३(१)]
उत्तरसूचक प्रश्न	leading question	.. [क. १४१]
उद्दिष्टांचा पुरस्कार करणे	advocate the objects	.. [क. १०-उदा.]
उद्देशपूर्वक	intentional	.. [क. १५]
उद्देश मनात धरणे	entertain an intention	.. [क. १०]
उद्देशिका	recital	.. [क. ३७]
उपनिधाता	bailor	.. [क. ११७]

उपनिधान	bailment	[क. ११७]
उपनिहिती	bailee	[क. ११७-स.टी.]
उपवासदिन	fasts	[क. ५७(९)]
उलटतपासणी	cross-examination	[क. १३७]
उलटतपासणी करणे	cross-examine	[क. ३३-परंतुक]
एकंदर घडामोड	general transaction	[क. ६-उदा. (ख)]
ऐपतदार	solvent	[क. १४-उदा. (च)]
ऐहिक स्वरूपाचा	of temporal nature	[क. २४]
ओळख पटवणे	establish the identity	[क. ९]
औरसता	legitimacy	[क. ११२]
कट	conspiracy	[क. १०]
कटवाला	conspirator	[क. १०-स.टी.]
कथन	statement	[क. १७]
कपट	fraud	[क. ४४]
कपटाने	by fraud	[क. ४४]
कपोलकल्पित	fictitious	[क. १४-उदा. (घ)]
कबुली	admission	[क. १७-स.टी.]
कबुलीजबाब	confession	[क. २४-स.टी.]
कर्तव्यापेक्षी विश्वास	active confidence	[क. १११]
कायदेशीर ताबा	legal custody	[क. ७८(६)]
कायदेशीर रक्षक	legal keeper	[क. ७८(५)]
कारण	cause	[क. ७-स.टी.]
कारवाईयोग्य दुष्कृती	actionable wrong	[क. १०]
कौटुंबिक तसबीर	family portrait	[क. ३२(६)]
कौटुंबिक वंशावळ	family pedigree	[क. ३२(६)]
क्वीन्स प्रिंटर	Queen's Printer	[क. ७८(३)]
खटल्याची सुनावणी	hearing of the case	[क. ५-उदा. (ख)]
खंडन करणे	rebut	[क. ९]
खरेपणा	genuineness	[क. ७९-स.टी.]
खाजगतविषयक अधिनियम	private Act	[क. ८१]
खाजगी दस्तऐवज	private documents	[क. ७५-स.टी.]
खुलासा करणे	explain	[क. ९]
गंभीर व आकस्मिक प्रक्षोभकारण	grave and sudden provocation	[क. ३-स्पष्टी.]
गर्भधारित करणे	beget	[क. ११२]
गावप्रमुख	head of a village	[क. २६-स्पष्टी.]
गुन्हा	crime	[क. ८-उदा. (ड)]
गुन्हेगारी प्रयोजन	criminal purpose	[क. १२६-उदा. (क)]
गुन्ह्यात गोवणे	criminate	[क. १३०]
गुप्तता राखण्याचे वचन	promise of secrecy	[क. २९]
गृहीतक	presumption	[क. ७९-स.टी.]
गृहीत धरता येईल	may presume	[क. ४-स.टी.]
गृहीत धरील	shall presume	[क. ४-स.टी.]
घडवून आणणे	transaction	[क. ७]
घडामोड	transaction	[क. ६-स.टी.]

घडून येणे	.. occurrence	.. [क. ७]
घोषणापत्रके	.. placards	.. [क. ६२-उदा.]
चारित्र्य	.. character	.. [क. ५५-स्पष्टी.]
चारित्र्याला धक्का पोचवणे	.. injure one's character	.. [क. १४६(३)]
छायाचित्रित	.. photographed	.. [क. ३]
जबरी चोरी	.. robbery	.. [क. ७-उदा. (क्)]
जबरी चोरी करणे	.. rob	.. [क. ७-उदा. (क्)]
जबरी संभोग करणे	.. ravish	.. [क. ८-उदा. (ज्)]
जबानी देणे	.. depose	.. [क. २६-स्पष्टी.]
जमीनजुमला	.. landed property	.. [क. १०-उदा. (ख्)]
जहाज टाकून देणे	.. cast away a ship	.. [क. २१-उदा. (ख्)]
जाहीर नोटीस	.. public notice	.. [क. १४-उदा. (ज्)]
जाहीर विक्री	.. public sale	.. [क. ३६]
जीवनातील स्थान	.. position in life	.. [क. १४६(२)]
ज्यूरी	.. jury	.. [क. १६६]
टाचण	.. memorandum	.. [क. ८०]
डोमिनिअन	.. Dominion	.. [क. ३७]
तक्ता	.. chart	.. [क. ३६]
तत्कालीन	.. contemporaneous	.. [क. ९९]
तत्त्वप्रणाली	.. tenets	[क. ४९-स.टी.]
तथ्य	.. fact	.. [क. ३]
तथ्यविषयक किंवा कायदेविषयक चूकभूल	mistake in fact or law	.. [क. ९२-परंतुक (१)]
तथ्यविषयक बाब	.. matter of fact	.. [क. ३]
तथ्यविषयक वादप्रश्न	.. issue of fact	.. [क. ३-स्पष्टी.]
तथ्यांची संबद्धता	.. relevancy of facts	.. [भाग पहिला-शीर्षक]
ताबा	.. custody	.. [क. ७६]
ताळमेळ नसलेली	.. irreconcilable	.. [क. १३-उदा.]
तोंडी	.. oral	.. [क. १७]
तोंडी पुरावा	.. oral evidence	.. [क. ३]
तोंडी हमी	.. verbal warranty	.. [क. ९२-उदा. (छ्)]
दंडाधिकारी	.. Magistrate	.. [क. २६]
दंडाधिकाऱ्याची कार्ये	.. magisterial functions	.. [क. २६-स्पष्टी.]
दस्तऐवज	.. document	.. [क. ३]
दावा लावणे	.. sue	.. [क. ६-उदा. (ग्)]
दिवाळखोर	.. insolvent	.. [क. १४-उदा. (च्)]
दिवाळखोरीविषयक अधिकारिता	.. insolvency jurisdiction	.. [क. ४१]
दिसणे	.. purport	.. [क. ९०]
दुभाषी	.. interpreter	[क. १२७]
दुय्यम पुरावा	.. secondary evidence	[क. ६१]
दुर्भावना	.. ill-will	[क. १४-उदा. (ङ्)]
दूषण लावणे	.. reflect upon	[क. ४३-उदा. (क्)]
धमकी	.. threat	[क. २४-स.टी.]
धार्मिक किंवा धर्मादायी प्रतिष्ठान	.. religious or charitable foundation	[क. ४९]

नकली	counterfeit	[क. १५-उदा. (ग)]
नकली नाणी	pieces of counterfeit coin	[क. १४-उदा. (ख)]
नकाशा	map	[क. ३६]
नाकबूल करणे	deny	[क. ४२-उदा.]
नामाभिधान	title	[क. ५७ (७)]
नाशाबीत	disproved	[क. ३]
नास्तित्व	non-existence	[क. ३]
निकोप	sound	[क. ९२-उदा. (छ)]
निर्णय फिरवणे	reversal of decision	[क. १६७]
निर्णायक पुरावा	conclusive proof	[क. ४-स. टी.]
निर्विवाद	undisputed	[क. १४२]
निवेदने	communications	[क. १२२-स.टी.]
नुकसानी	damages	[क. १२-स.टी.]
नेमकी	accurately	[क. ९४]
नेमणुकीच्या काळात	in the course of employment	[क. १२६]
नेमणुकीच्या प्रयोजनासाठी	for the purpose of employment	[क. १२६]
नेमणे	retain	[क. १२६-उदा. (ग)]
नौ-अधिकरणविषयक अधिकारिता	admiralty jurisdiction	[क. ४१]
नौसेना अनुशासन अधिनियम	Naval Discipline Act	[क. १]
न्यायनिर्णय	judgment	[क. ४०]
न्यायवादी	attorney	[क. २३-स्पष्टी.]
न्यायसहायक	assessor	[क. १६६-स.टी.]
न्यायालय	1. Court of Justice	[क. ४० ते ४४-शीर्षक]
	2. Court	[क. ३]
न्यायिक कार्यवाही	judicial proceedings	[क. १]
न्यायिक दखल	judicial notice	[क. ५६-स.टी.]
न्यायिक दखल घेण्याजोगे	judicially noticeable	[क. ५६-स.टी.]
पद	character	[क. ७९]
पदजन्य विश्वास	official confidence	[क. १२४]
पदजन्य विश्वासाने केलेली निवेदने	official communications	[क. १२४-स.टी.]
पदाभिधान	official title	[क. ७६]
पदार्थ	substance	[क. ३]
परगमन	adultery	[क. ४३-उदा. (ख)]
परिणाम	effect	[क. ७-स.टी.]
परिपाठ	usage	[क. ४९-स.टी.]
परिपुष्टी देणे	corroborate	[क. ११४-उदा. (ख)]
परिपोषक पुरावा	corroborative evidence	[क. ८-उदा. (अ)]
परिस्थिति	state of things	[क. ३]
पार्लमेंटचा अधिनियम	Act of Parliament	[क. ८१]
पाहणे	refer	[क. १५९]
(—च्या) पुरःसरणार्थ	in furtherance of	[क. १२६-परंतुक (१)]
पुरावा	1. evidence	[क. ३]
	2. proof	[क. ४-स.टी.]
पुरावा वगळणे	exclusion of evidence	[क. ९२-स.टी.]
पुरावा नाकारणे	rejection of evidence	[क. १६७]
पुरावा स्वीकृत करणे	admission of evidence	[क. १६७]
पुष्टी देणे	support	[क. ९]
पूर्वतयारी	preparation	[क. ८-स.टी.]

पूर्वी केलेला गुन्हा	previous commission of offence	[क. १४-स्पष्टी. २]
पूर्वीची दोषसिद्धी	previous conviction	[क. १४-स्पष्टी. २]
प्रकटन	disclosure	[क. १२६]
प्रकटनावरील बंधनाचे संरक्षण देणे	protect from disclosure	[क. १२६-परंतुक]
प्रकरणातील परिस्थिती	circumstances of the case	[क. १८]
प्रतिकूल	repugnant	[क. ९२-परंतुक (५)]
प्रतिनिधीची भूमिका	representative character	[क. १८]
प्रतिबंध करणे	preclude	[क. ९१-स्पष्टी. (३)]
प्रतिलिखित करणे	transcribe	[क. ६३-उदा. (ग)]
प्रतिलेख	counterpart	[क. ६३ (४)]
प्रतिष्टंभ	estoppel	[क. ११५-स.टी.]
प्रतिष्टंभक म्हणून कार्य करणे	operate as estoppel	[क. ३१]
प्रतिष्टंभक होणे	estop	[क. ३१-स.टी.]
प्रतिज्ञालेख	affidavit	[क. १]
प्रत्यक्ष उपस्थिती	immediate presence	[क. २६]
प्रथा	practice	[क. १३५]
प्रदर्शनी खिडकी	shop window	[क. ३२-उदा. (ढ)]
प्रपादिणे	assert	[क. ३]
प्रलोभन	inducement	[क. २४-स.टी.]
प्रश्नगत	in question	[क. १३-स.टी.]
प्रसंग	occasion	[क. ७-स.टी.]
प्रस्तावनात्मक	introductory	[क. १४२]
प्रस्तुत करणे	introduce	[क. ९]
प्लीडर	pleader	[क. २३-स्पष्टी.]
फितवणे	suborn	[क. ८-उदा. (इ)]
फेरतपासणी	re-examination	[क. १३७]
बदनामी	libel	[क. ६-उदा. (ग)]
बदनामीकारक मजकूर	libel	[क. ६-उदा. (ग)]
बलात्कार	rape	[क. ८-उदा. (ज)]
बॅरिस्टर	barrister	[क. २३-स्पष्टी.]
बिनशाबीत	not proved	[क. ३]
बेदरकारपणा	rashness	[क. १४]
बेपत्ता करणे	keep out of the way	[क. ३३]
ब्रिटिश क्राउन	British Crown	[क. ८१]
भयंकर	ferocious	[क. १४-उदा. (ग)]
भाडेकरी	tenant	[क. ११६]
भाडेदारी	tenancy	[क. ११६]
भाड्याने देणे	let to hire	[क. १४-उदा. (ढ)]
भान असलेला	conscious	[क. ३ (२)]
भारतीय वाणिज्यदूत	Indian Consul	[क. ७८ (६)]
भ्रष्टकारी प्रलोभन	corrupt inducement	[क. १५५ (२)]
मनावर झालेला परिणाम	impression	[क. २८]
मनोविकलता	unsoundness of mind	[क. ३-उदा.]
मनोवृत्ति	disposition	[क. ५५-स्पष्टी.]
महसूल अधिकारी	Revenue-officer	[क. १२५-स्पष्टी.]
मानसिक अवस्था	1. mental condition	[क. ३ (२)]
	2. state of mind	[क. १४-स.टी.]

माहितीच्या कक्षेत असलेले	within knowledge	[क. १०६-स.टी.]
माहिती देणे	instruct	[क. १४९-उदा. (क)]
मुखत्यारनामा	power-of-attorney	[क. ८५]
मूळलेख	original	[क. ६२-स्पष्टी. २]
मृत्युकालीन अधिकथन	dying declaration	[क. ८-उदा. (ट)]
मृत्युपत्र	will	[क. ३२ (६)]
मृत्युपत्रांचा अर्थ लावणे	construction of wills	[क. १००]
युद्ध नियमावली	Articles of War	[क. ५७ (३)]
योग्य ताबा	proper custody	[क. ९०-स्पष्टी.]
रक्ताचे, सोयरिकीचे किंवा दत्तकाचे नाते	relationship by blood, marriage or adoption	[क. ३२ (५)]
रणसंग्राम	hostilities	[क. ५७ (११)]
राजदौतिक प्रतिनिधी	diplomatic agent	[क. ७८ (६)]
राजनैतिक प्रतिनिधी	Political Agent	[क. ८६]
राज्यारोहण	accession	[क. ५७ (५)]
रास्त आधारकारण	reasonable ground	[क. १०-उदा.]
रिकाम्या जागा	blanks	[क. ९३-उदा. (ख)]
रेखलेला	described	[क. ३]
(—कडे) रोख असणे	tend (with 'to')	[क. १४६]
रोजनामा	journal	[क. ७८ (२)]
लंडन राजपत्र	London Gazette	[क. ७८ (३)]
लबाडीने	fraudulently	[क. ३-उदा. (घ)]
लवाद	arbitrator	[क. १]
लष्करी न्यायालय	Court-martial	[क. १]
लष्करी न्यायालय भरवणे	convene a Court-martial	[क. १]
लिखित चिन्ह	character	[क. ९८]
लेखप्रमाणक	Notary Public	[क. ७८ (६)]
लेखी	documentary	[क. १७]
लेखी पुरावा	documentary evidence	[क. ३]
लोक अधिकारी	public officer	[क. ७४ (१) (तीन)]
लोक इतिहास	public history	[क. ५७]
लोक पद	public office	[क. ५७ (७)]
लोक सेवक	public servant	[क. ३५]
लौकिक	reputation	[क. ५५-स्पष्टी.]
लौकिकाला बाध आणणे	harm the reputation	[क. १४-उदा. (ड)]
वकील	*vakil*	[क. १२६]
वचन	promise	[क. २४-स.टी.]
वंचना	deception	[क. २९]
वर्तन	conduct	[क. ८-स.टी.]
वर्तनाचा आरोप	conduct imputed	[क. ५२]
वसाहत	colony	[क. ३७]
वस्तू	thing	[क. ३]
वस्तूंमधील संबंध	relation of things	[क. ३]
वादकथन	pleading	[क. ५८]
वादतथ्य	fact in issue	[क. ३]
वादनिविष्ट प्रश्न	questions in issue	[क. ३३-परंतुक]

मराठी–इंग्रजी शब्दसूची—चालू

वादपक्षकार	suitor	[क. ५-उदा. (ख)]
वायुसेना अधिनियम	Air Force Act	[क. १]
वाहतुकीचा नियम	rule of the road	[क. ५७ (१३)]
विखंडित करणे	rescind	[क. ९२-परंतुक (४)]
विडंबनचित्र	caricature	[क. ३-उदा.]
विधिग्रंथ	law-books	[क. ३८-स.टी.]
विरुद्ध खोटा दावा सांगणे	set up a false claim	[क. १४-उदा. (ज्)]
विरुद्ध पक्ष	adverse party	[क. ३३]
विलेख	deed	[क. ३२ (६)]
विवाहविषयक अधिकारिता	matrimonial jurisdiction	[क. ४१]
विशेष अपवाद	special exception	[क. १०५]
विश्वासपात्रता	credit	[क. १४८]
विश्वासपात्रता डळमळीत करणे	shake one's credit	[क. १४६ (३)]
विश्वासपात्रतेबद्दल खात्री करून घेणे	confirm the credit	[क. १५८]
विश्वासपात्रतेबद्दल संशय व्यक्त करणे	impeach the credit	[क. १५८]
विश्वासार्हता	credibility	[क. १४८ (१)]
विश्वासाला अपात्र	unworthy of credit	[क. १५५-स्पष्टी.]
विषप्रयोग	administration of poison	[क. ७-उदा. (ग्)]
विषयवस्तु	subject-matter	[क. १८-स.टी.]
वैध स्थान	legal character	[क. ४१]
व्यक्त केलेला	expressed	[क. ३]
व्यवसायक्रमातील निवेदने	professional communications	[क. १२६-स.टी.]
व्यवस्था	disposition	[क. ९१]
व्यवहारक्रम	course of business	[क. १६-स.टी.]
व्यवहारदृष्टी असलेला माणूस	prudent man	[क. ३]
व्यवहार-प्रतिनिधी	correspondents	[क. ३२-उदा. (घ)]
व्यावसायिक काम	professional duty	[क. ३२ (२)]
व्यावसायिक विवेचकग्रंथ	professional treatises	[क. १५९]
शाबीत	proved	[क. ३]
शाबीत करणे	make out	[क. ४३-उदा. (क्)]
शाबिती	proof	[भाग दुसरा-शीर्षक]
शाबितीची जबाबदारी	burden of proof	[क. १०१-स.टी.]
शाबितीची जबाबदारी पालटून जाणे	shifting of burden of proving	[क. १०८]
शारीरिक अवस्था	state of body	[क. १४-स.टी.]
शारीरिक संवेदना	bodily feeling	[क. १४-स.टी.]
शिळामुद्रित	lithographed	[क. ३]
संशय व्यक्त करणे	impeach	[क. १५५]
संगनमत	collusion	[क. ४४]
सत्ता	dominion	[क. ५७ (१०)]
सत्यवादित्व	veracity	[क. १४६ (१)]
सत्यासत्यता	truth	[क. १४८ (१)]
सदोष	defective	[क. ९३]
सद्भाव	good faith	[क. १४]
सद्भावना	good-will	[क. १४]
सद्भावपूर्वक	in good faith	[क. ३-उदा. (घ्)]
संदिग्ध	ambiguous	[क. ९३]

सप्रतिलेख	in counterpart	[क. ६२-उदा. (१)]
समागमसंधी असणे	have access	[क. ११२]
संपदा	estate	[क. ९४-उदा.]
संपरीक्षा	trial	[क. ३-उदा.]
संप्रमाणविषयक अधिकारिता	probate jurisdiction	[क. ४१]
संबद्ध	relevant	[क. ३]
(—शी) संबंधित	bearing on	[क. १५-स.टी.]
संभाव्य	probable	[क. ११ (२)]
सयुक्तिक	rational	[क. ११८]
सरतपासणी	examination-in-chief	[क. १३७]
सर्वसाधारण अपवाद	General Exceptions	[क. १०५]
सर्वसाधारण मनोवृत्ती	general disposition	[क. १४-उदा. (त)]
सर्वसाधारण रूढी किंवा हक्क	general custom or right	[क. ४८-स्पष्टी.]
सर्वसाधारण वाक्खंड अधिनियम, १८९७	General Clauses Act, 1897	[क. ८६]
सर्वसाधारण हितसंबंध	general interest	[क. ३२ (४)]
सशस्त्र उठाव	armed insurrection	[क. ६-उदा. (ख)]
सहअपराधी	accomplice	[क. ११४-उदा. (ख)]
सागरी अधिकारिता	maritime jurisdiction	[क. ५७ (६)]
साधक होणे	tend	[क. १२-स. टी.]
सामाईक उद्देश	common intention	[क. १०]
सामाईक बेत	common design	[क. १०-स. टी.]
सामान्य क्रम	common course	[क. ११४]
सामान्य व्यवहारक्रम	ordinary course of business	[क. १६-उदा. (क)]
सामीलकी	complicity	[क. १०-उदा.]
सार्वजनिक उत्सव	public festivals	[क. ५७ (९)]
सार्वजनिक किंवा सर्वसाधारण हितसंबंधाची बाब	matter of public or general interest	[क. ३२ (४)]
सार्वजनिक दप्तर	public record	[क. ३५-स. टी.]
सार्वजनिक दस्तऐवज	public documents	[क. ७४-स. टी.]
सार्वजनिक मार्गाधिकार	public right of way	[क. ४२-उदा.]
सार्वजनिक व खाजगी व्यवहार	public and private business	[क. ११४]
सार्वजनिक हक्क किंवा रूढी	public right or custom	[क. ३२ (४)]
साक्ष	1. testimony	[क. १३३]
	2. oral evidence	[क. ३]
साक्ष घालणारा साक्षीदार	attesting witness	[क. ६८]
साक्ष देणे	1. testify	[क. ११८-स. टी.]
साक्षांकित दस्तऐवज	2. attested document	[क. ७०]
साक्षीदारांची साक्षतपासणी	examination of witnesses	[प्रकरण १० चे-शीर्षक]
साक्षीपुरावा घेणे	take evidence	[क. ३]
सुरू होणे	commencement	[क. १२६-परंतुक (२)]
सॉलिसिटर	solicitor	[क. ३२-उदा. (ग)]
स्थान	1. position	[क. १९-स. टी.]
	2. character	[क. ४१]
स्थानिक व व्यक्तिलक्षी अधिनियम	local and personal Acts	[क. ५७ (२)]
स्पष्ट	plain	[क. ९४]
स्पष्टपणे	expressly	[क. २०]
स्मृतीला उजाळा देणे	refresh memory	[क. १५९-स. टी.]
संबद्ध तथ्य	relevant fact	[क. ५-स. टी.]

मराठी-इंग्रजी शब्दसूची-समाप्त

स्वरूप	.. character	.. [क. ७८(६)]
(पर) स्वाधीन करणे	... 1. cede	.. [क. ११३]
	... 2. cession	.. [क. ११३-स.टी.]
स्वामित्वविषयक किंवा द्रव्यविषयक हितसंबंध	proprietary or pecuniary interest	[क. १८]
स्वीकर्ता	.. acceptor	.. [क. ११७-स. टी.]
स्वीकार्य	.. admissible	.. [क. १३६]
स्वीकार्यता	.. admissibility	.. [क. १३६-स. टी.]
स्वीकृत करणे	.. admission	.. [क. १६७]
हक्क काढून घेणे	.. disentitle	.. [क. ५-स्पष्टी.]
हक्क किंवा रूढी	.. right or custom	.. [क. १३]
हमीदार	... underwriter	.. [क. १५३-उदा. (क)]
हयगय	.. negligence	.. [क. १४]
हवालत	.. custody	.. [क. २६]
हिज मॅजेस्टीच्या ताब्यातील मुलूख	.. possession of His Majesty	.. [क. ३७]
हितसंबंध-प्रतिनिधी	.. representative in interest	.. [क. २१]
हुकूमनामा	... decree	.. [क. ४०]
हेतु	.. motive	.. [क. ८-स. टी.]
क्षोभक	.. offensive	.. [क. १५२]

THE INDIAN EVIDENCE ACT, 1872
भारतीय साक्षीपुरावा अधिनियम, १८७२

इंग्रजी–मराठी शब्दसूची

abetment	.. अपप्रेरण	.. [S. 30-expl.]
acceptor	.. स्वीकर्ता	.. [S. 117-m.n.]
accession	.. राज्यारोहण	.. [S. 57(5)]
accidental	.. अभावित	.. [S. 15]
accomplice	.. सहअपराधी	.. [S. 114-ill.(*b*)]
accurately	.. नेमकी	.. [S. 94]
Act of Parliament	.. पार्लमेंटचा अधिनियम	.. [S. 81]
actionable wrong	.. कारवाईयोग्य दुष्कृती	.. [S. 10]
active confidence	.. कर्तव्यापेक्षी विश्वास	.. [S. 11]
administration of poison	.. विषप्रयोग	.. [S. 7-ill. (*c*)]
admiralty jurisdiction	.. नौ-अधिकरणविषयक अधिकारिता	.. [S. 41]
admissibility	.. स्वीकार्यता	.. [S. 136-m.n.]
admissible	.. स्वीकार्य	.. [S. 136]
admission	.. १. स्वीकृत करणे	.. [S. 167]
	२. कबुली	.. [S. 17-m.n.]
admission of evidence	.. पुरावा स्वीकृत करणे	.. [S. 167]
adultery	.. परगमन	.. [S. 43-ill. (*b*)]
adverse party	.. विरुद्ध पक्ष	.. [S. 33]
advocate the object	.. उद्दिष्टाचा पुरस्कार करणे	.. [S. 10-ill.]
affidavit	.. प्रतिज्ञालेख	.. [S. 1]
Air Force Act	.. वायुसेना अधिनियम	.. [S.1]
allege	.. अभिकथन करणे	.. [S. 8-ill.(*b*)]
ambiguous	.. संदिग्ध	.. [S. 93]
annex to	.. अनुबद्ध करणे	.. [S. 92-proviso(5)]
arbitrator	.. लवाद	.. [S. 1]
armed insurrection	.. सशस्त्र उठाव	.. [S. 6-ill.(*b*)]
Articles of War	.. युद्ध नियमावली	.. [S. 57(3)]
assert	.. प्रपादिणे	.. [S. 3]
assessor	.. न्यायसहायक	.. [S. 166-m. n.]
attested document	.. साक्षांकित दस्तऐवज	.. [S. 70]
attesting witness	.. साक्ष घालणारा साक्षीदार	.. [S. 68]
attorney	.. न्यायवादी	.. [S. 23-expl.]
bailment	.. उपनिधान	.. [S. 117-m.n.]
bailee	.. उपनिहिती	.. [S. 117-m.n.]
bailor	.. उपनिधाता	.. [S. 117]
barrister	.. बॅरिस्टर	.. [S. 23-expl.]
bearing on	.. (—शी) संबंधित	.. [S. 15-m.n.]
beget	.. गर्भधारित करणे	.. [S. 112]
blanks	.. रिकाम्या जागा	.. [S. 93-ill.(*b*)]
bodily feeling	.. शारीरिक संवेदना	.. [S. 14-m.n.]
British Crown	.. ब्रिटिश क्राऊन	.. [S. 81]
burden of proof	.. शाबितीची जबाबदारी	.. [S. 101-m.n.]
by fraud	.. कपटाने	.. [S. 44]
caricature	.. विडंबनचित्र	.. [S. 3-ill.]
cast away a ship	.. जहाज टाकून देणे	.. [S. 21-ill.(*b*)]
cause	.. कारण	.. [S. 7-m.n.]

cede	.. (पर) स्वाधीन करणे	.. [S. 113]
cession	.. (पर)स्वाधीन करणे	.. [S. 113-m.n.]
character	.. १. चारित्र्य	.. [S. 55-expl.]
	२. स्थान	.. [S. 41]
	३. स्वरूप	.. [S. 78 (6)]
	४. लिखित चिन्ह	.. [S. 98]
	५. पद	.. [S. 79]
chart	.. तक्ता	.. [S. 36]
circumstances of the case	.. प्रकरणातील परिस्थिती	.. [S. 18]
collusion	.. संगनमत	.. [S. 44]
colony	.. वसाहत	.. [S. 37]
commencement	.. सुरू होणे	.. [S. 126-proviso(2)]
common course	.. सामान्य क्रम	.. [S. 114]
common design	.. सामाईक बेत	.. [S. 10-m.n.]
common intention	.. सामाईक उद्देश	.. [S. 10]
communications	.. निवेदने	.. [S. 122-m.n.]
complicity	.. सामीलकी	.. [S. 10-ill.]
conclusive proof	.. निर्णायक पुरावा	.. [S. 4-m.n.]
conduct	.. वर्तन	.. [S. 8-m.n.]
conduct imputed	.. वर्तनाचा आरोप	.. [S. 52]
confession	.. कबुलीजबाब	.. [S. 24-m.n.]
confirm the credit	.. विश्वासपात्रतेबद्दल खात्री करून घेणे	.. [S. 158]
conscious	.. भान असलेला	.. [S. 3(2)]
conspiracy	.. कट	.. [S.10]
conspirator	.. कटवाला	.. [S. 10-m. n.]
construction of wills	.. मृत्युपत्रांचा अर्थ लावणे	.. [S. 100]
contemporaneous	.. तत्कालीन	.. [S. 99]
convene a Court-martial	.. लष्करी न्यायालय भरवणे	.. [S. 1]
correspondents	.. व्यवहार-प्रतिनिधी	.. [S. 32-ill. (*d*)]
corroborate	.. परिपुष्टी देणे	.. [S. 114-ill.(*b*)]
corroborative evidence	.. परिपोषक पुरावा	.. [S. 8-ill.(*j*)]
corrupt inducement	.. भ्रष्टकारी प्रलोभन	.. [S. 155 (2)]
counterfeit	.. नकली	.. [S. 15-ill.(*c*)]
counterpart	.. प्रतिलेख	.. [S. 63(4)]
course of business	.. व्यवहारक्रम	.. [S. 16-m.n.]
Court	.. न्यायालय	.. [S. 3]
Court-martial	.. लष्करी न्यायालय	.. [S. 1]
Court of Justice	.. न्यायालय	.. [Ss. 40 to 44-heading]
credibility	.. विश्वासार्हता	.. [S. 148 (1)]
credit	.. विश्वासपात्रता	.. [S. 148]
crime	.. गुन्हा	.. [S. 8-ill. (*e*)]
criminal purpose	.. गुन्हेगारी प्रयोजन	.. [S. 126-ill. (*a*)]
criminate	.. गुन्ह्यात गोवणे	.. [S. 130]
cross-examination	.. उलटतपासणी	.. [S. 137]
cross-examine	.. उलटतपासणी करणे	.. [S. 33-proviso]
custody	.. १. हवालत	.. [S. 26]
	२. ताबा	.. [S. 76]

damages	नुकसानी	[S. 12-m.n.]
Dead Letter Office	अनामपत्र कार्यालय	[S. 16-ill. (*b*)]
deception	वंचना	[S. 29]
decree	हुकूमनामा	[S. 40]
deed	विलेख	[S. 32(*6*)]
defame	अब्रूनुकसानी करणे	[S. 14-ill. (*e*)]
defective	सदोष	[S. 93]
deny	नाकबूल करणे	[S. 42-ill.]
depose	जबानी देणे	[S. 26-expl.]
described	रेखलेला	[S. 3]
diplomatic agent	राजदौतिक प्रतिनिधी	[S. 78 (*6*)]
disclosure	प्रकटन	[S. 126]
disentitle	हक्क काढून घेणे	[S. 5-expl.]
dishonest misappropriation	अप्रामाणिकपणे अपहार करणे	[S. 14-ill. (*b*)]
disposition	१. मनोवृत्ति	[S. 55-expl.]
	२. व्यवस्था	[S. 91]
disproved	नाशाबीत	[S.3]
document	दस्तऐवज	[S. 3]
documentary	लेखी	[S. 17]
documentary evidence	लेखी पुरावा	[S. 3]
dominion	सत्ता	[S. 57 (*10*)]
Dominion	डोमिनिअन	[S. 37]
dying declaration	मृत्युकालीन अधिकथन	[S. 8-ill. (*k*)]
effect	परिणाम	[S. 7-m.n.]
embezzlement	अफरातफर	[S. 126-ill. (*c*)]
entertain an intention	उद्देश मनात धरणे	[S. 10]
establish the identity	ओळख पटवणे	[S. 9]
estate	संपदा	[S. 94-ill.]
estop	प्रतिष्टंभक होणे	[S. 31-m.n.]
estoppel	प्रतिष्टंभ	[S. 115-m.n.]
evidence	पुरावा	[S. 3]
examination-in-chief	सरतपासणी	[S. 137]
examination of witnesses	साक्षीदारांची साक्षतपासणी	[Chapter X-heading]
exclusion of evidence	पुरावा वगळणे	[S. 92-m.n.]
existence	अस्तित्व	[S. 3]
explain	खुलासा करणे	[S. 9]
expressed	व्यक्त केलेला	[S. 3]
expressly	स्पष्टपणे	[S. 20]
fact	तथ्य	[S. 3]
fact in issue	वादतथ्य	[S. 3]
family pedigree	कौटुंबिक वंशावळ	[S. 32 (*6*)]
family portrait	कौटुंबिक तसबीर	[S. 32 (*6*)]
fasts	उपवासदिन	[S. 57 (*9*)]
ferocious	भयंकर	[S. 14-ill. (*c*)]
ficticious	कपोलकल्पित	[S. 14-ill. (*d*)]
for the purpose of employment	नेमणुकीच्या प्रयोजनासाठी	[S. 126]
fraud	कपट	[S. 44]
fraudulently	लबाडीने	[S. 3-ill.(*d*)]

General Clauses Act, 1897	.. सर्वसाधारण वाक्खंड अधिनियम, १८९७	[S. 86]
general custom or right	.. सर्वसाधारण रूढी किंवा हक्क	.. [S. 48-expl.]
general disposition	.. सर्वसाधारण मनोवृत्ती	.. [S. 14-ill. (*p*)]
General Exceptions	.. सर्वसाधारण अपवाद	.. [S. 105]
general interest	.. सर्वसाधारण हितसंबंध	.. [S. 32(*4*)]
general transaction	.. एकंदर घडामोड	.. [S. 6-ill. (*b*)]
genuineness	.. खरेपणा	.. [S.79-m.n.]
good faith	.. सद्‌भाव	.. [S. 14]
good-will	.. सद्‌भावना	.. [S. 14]
grave and sudden provocation	गंभीर व आकस्मिक प्रक्षोभकारण	.. [S. 3-ill.]
harm the reputation	.. लौकिकाला बाध आणणे	.. [S. 14-ill. (*e*)]
have access	.. समागमसंधी असणे	.. [S. 112]
head of a village	.. गावप्रमुख	.. [S. 26-expl.]
hearing of the case	.. खटल्याची सुनावणी	.. [S. 5-ill. (*b*)]
hostilities	.. रणसंग्राम	.. [S. 57(*11*)]
ill-will	.. दुर्भावना	.. [S. 14-ill.(*e*)]
immediate presence	.. प्रत्यक्ष उपस्थिती	.. [S. 26]
impeach	.. संशय व्यक्त करणे	.. [S. 155]
impeach the credit	.. विश्वासपात्रतेबाबत संशय व्यक्त करणे	[S. 158]
impossible	.. अशक्य	.. [S. 11-ill. (*a*)]
impression	.. मनावर झालेला परिणाम	.. [S. 28]
improbable	.. असंभाव्य	.. [S. 11(*2*)]
imputation	.. अभ्यारोप	.. [S. 14-ill. (*e*)]
impute	.. आरोप करणे	.. [S. 9-ill. (*b*)]
in counterpart	.. सप्रतिलेख	.. [S. 62-expl. (*1*)]
indecent or scandalous	.. असभ्य किंवा अपप्रवादात्मक	.. [S. 151]
indian Consul	.. भारतीय वाणिज्यदूत	.. [S. 78 (*6*)]
indict	.. अभ्यारोप करणे	.. [S. 155-ill. (*b*)]
inducement	.. प्रलोभन	.. [S. 24-m.n.]
in furtherance of	.. (—च्या) पुरःसरणार्थ	.. [S. 126-proviso(*1*)]
in good faith	.. सद्‌भावपूर्वक	.. [S. 3-ill. (*d*)]
injure one's character	.. चारित्र्याला धक्का पोचवणे	.. [S. 146 (*3*)]
in question	.. प्रश्नगत	.. [S. 13-m.n.]
insolvency jurisdiction	.. दिवाळखोरीविषयक अधिकारिता	.. [S. 41]
insolvent	.. दिवाळखोर	.. [S. 14-ill. (*f*)]
instruct	.. माहिती देणे	.. [S. 149-ill. (*a*)]
intentional	.. उद्देशपूर्वक	.. [S. 15]
in the course of employment	.. नेमणुकीच्या काळात	.. [S. 126]
interpreter	.. दुभाषी	.. [S. 127]
introduce	.. प्रस्तुत करणे	.. [S. 9]
introductory	.. प्रस्तावनात्मक	.. [S. 142]
irreconcilable	.. ताळमेळ नसलेली	.. [S. 13-ill.]
issue of facts	.. तथ्यविषयक वादप्रश्न	.. [S. 3-expl.]
journal	.. रोजनामा	.. [S. 78 (*2*)]

judgment	.. न्यायनिर्णय	.. [S. 40]
judicially noticeable	.. न्यायिक दखल घेण्याजोगे	.. [S. 56-m. n.]
judicial notice	.. न्यायिक दखल	.. [S. 56-m.n.]
judicial proceedings	.. न्यायिक कार्यवाही	.. [S. 1]
jury	.. ज्यूरी	.. [S. 166]
keep out of the way	.. बेपत्ता करणे	.. [S. 33]
landed property	.. जमीनजुमला	.. [S. 90-ill. (a)]
law-books	.. विधिग्रंथ	.. [S. 38-m.n.]
leading question	.. उत्तरसूचक प्रश्न	.. [S. 141]
legal character	.. वैध स्थान	.. [S. 41]
legal custody	.. कायदेशीर ताबा	.. [S. 78 (6)]
legal keeper	.. कायदेशीर रक्षक	.. [S. 78 (5)]
legitimacy	.. औरसता	.. [S. 112]
let to hire	.. भाड्याने देणे	.. [S. 14-ill. (n)]
libel	.. १. बदनामी	.. [S. 6-ill. (c)]
	२. बदनामीकारक मजकूर	.. [S. 6-ill. (c)]
license	.. अनुज्ञप्ति	.. [S. 116]
licensee	.. अनुज्ञप्तिधारक	.. [S. 116-m.n.]
licensor	.. अनुज्ञापक	.. [S. 117]
lithographed	शिळामुद्रित	.. [S. 3]
local and personal Acts	.. स्थानिक व व्यक्तिलक्षी अधिनियम	.. [S. 57 (2)]
London Gazette	.. लंडन राजपत्र	.. [S. 78 (3)]
magisterial functions	.. दंडाधिकाऱ्याची कार्ये	.. [S. 26-expl.]
Magistrate	.. दंडाधिकारी	.. [S. 26]
make out	.. शाबीत करणे	[S. 43-ill. (a)]
map	.. नकाशा	.. [S. 36]
maritime jurisdiction	.. सागरी अधिकारिता	.. [S. 57 (6)]
matrimonial jurisdiction	.. विवाहविषयक अधिकारिता	.. [S. 41]
matter of fact	.. तथ्यविषयक बाब	.. [S. 3]
matter of public or general interest	सार्वजनिक किंवा सर्वसाधारण हित-संबंधाची बाब	[S. 32 (4)]
may presume	.. गृहीत धरता येईल	.. [S. 4.-m.n.]
memorandum	.. टाचण	.. [S. 80]
mental condition	.. मानसिक अवस्था	.. [S. 3(2)]
mistake in fact or law	.. तथ्यविषयक किंवा कायदेविषयक चूकभूल	[S. 92-proviso(1)]
motive	.. हेतु	.. [S. 8-m.n.]
Naval Discipline Act	.. नौसेना अनुशासन अधिनियम	.. [S. 1]
negligence	.. हयगय	.. [S. 14]
non-existence	.. नास्तित्व	.. [S. 3]
Notary Public	.. लेख प्रमाणक	.. [S. 78 (6)]
notification	.. अधिसूचना	.. [S. 37]
not proved	.. बिनशाबीत	.. [S. 3]
obligation	.. आबंधन	.. [S. 126-expl.]
occasion	.. प्रसंग	.. [S. 7-m.n.]
occurrence	.. घडून येणे	.. [S. 7]
offence	.. अपराध	.. [S. 30-expl.]

offensive	.. क्षोभक	.. [S. 152]
official book	.. अधिकृत पुस्तक	.. [S. 35]
official bodies	.. अधिकृत निकाय	.. [S. 74 (1) (ii)]
official character	.. अधिकारपद	.. [S. 79]
official communications	.. पदजन्य विश्वासाने केलेली निवेदने	.. [S. 124-m.n.]
official confidence	.. पदजन्य विश्वास	[S. 124]
official documents	.. अधिकृत दस्तऐवज	.. [S. 78-m.n.]
official title	.. पदाभिधान	.. [S. 76]
of temporal nature	.. ऐहिक स्वरूपाचा	.. [S. 24]
operate as estoppel	.. प्रतिष्टंभक म्हणून कार्य करणे	.. [S. 31]
oral	.. तोंडी	.. [S. 17]
oral evidence	.. तोंडी पुरावा साक्ष	.. [S. 3]
order	.. आदेश	.. [S. 40]
ordinary course of business	.. सामान्य व्यवहारक्रम	.. [S. 15-ill. (a)]
original	.. मूळलेख	.. [S. 62-expl. (2)]
perceived by the senses	.. इंद्रियगोचर	.. [S. 3 (1)]
photographed	.. छायाचित्रित	.. [S. 3]
pieces of counterfeit coin	.. नकली नाणी	.. [S. 14-ill.(b)]
placards	.. घोषणापत्रके	.. [S. 62-ill.]
plain	.. स्पष्ट	.. [S. 94]
plan	.. आराखडा	.. [S. 36]
pleader	.. प्लीडर	.. [S. 23-expl.]
pleading	.. वादकथन	.. [S. 58]
Political Agent	.. राजनैतिक प्रतिनिधी	.. [S. 86]
position	.. स्थान	.. [S. 19-m.n.]
position in life	.. जीवनातील स्थान	.. [S. 146(2)]
possession of His Majesty	.. हिज मॅजेस्टीच्या ताब्यातील मुलूख	.. [S. 37]
power-of-attorney	.. मुखत्यारनामा	.. [S. 85]
practice	.. प्रथा	.. [S. 135]
preclude	.. प्रतिबंध करणे	.. [S. 91-expl. 3]
preparation	.. पूर्वतयारी	.. [S. 8-m.n.]
presumption	.. गृहीतक	.. [S. 79-m.n.]
previous commission of offence	पूर्वी केलेला अपराध	.. [S . 14-expl.2]
previous conviction	.. पूर्वीची दोषसिद्धी	.. [S. 14-expl.2]
primary evidence	.. अव्वल पुरावा	.. [S. 62]
private Act	.. खाजगतविषयक अधिनियम	.. [S. 81]
private documents	.. खाजगी दस्तऐवज	.. [S. 75-m.n.]
probable	.. संभाव्य	.. [S. 11(2)]
probate jurisdiction	.. संप्रमाणविषयक अधिकारिता	.. [S. 41]
process	.. आदेशिका	.. [S. 65 (a)]
professional communications	.. व्यवसायक्रमातील निवेदने	.. [S. 126-m.n.]
professional duty	.. व्यावसायिक काम	.. [S. 32(2)]
professional treatises	.. व्यावसायिक विवेचकग्रंथ	.. [S. 159]
promise	.. वचन	.. [S. 24-m.n.]
promise of secrecy	.. गुप्तता राखण्याचे वचन	.. [S. 29]

proof	.. १. शाबिती	.. [Part II-heading]
	२. पुरावा	.. [S. 4-m.n.]
proper custody	.. योग्य ताबा	.. [S. 90-expl.]
proprietary or pecuniary interest	स्वामित्वविषयक किंवा द्रव्यविषयक हितसंबंध	[S. 18]
protect from disclosure	.. प्रकटनावरील बंधनाचे संरक्षण देणे	.. [S. 126-proviso]
protest	.. अधिकथन	.. [S. 32-ill.(h)]
proved	.. शाबीत	.. [S. 3]
prudent man	.. व्यवहारदृष्टी असलेला माणूस	.. [S. 3]
public and private business	.. सार्वजनिक व खाजगी व्यवहार	.. [S. 114]
public documents	.. सार्वजनिक दस्तऐवज	.. [S. 74-m.n.]
public festivals	.. सार्वजनिक उत्सव	.. [S. 57 (9)]
public history	.. लोक इतिहास	.. [S. 57]
public notice	.. जाहीर नोटीस	.. [S. 14-ill. (h)]
public office	.. लोक पद	[S. 57(7)]
public officer	.. लोक अधिकारी	.. [S. 74 (1) (iii)]
public record	.. सार्वजनिक दप्तर	.. [S. 35-m.n.]
public right of way	.. सार्वजनिक मार्गाधिकार	.. [S. 42-ill.]
public right or custom	.. सार्वजनिक हक्क किंवा रूढी	.. [S. 32 (4)]
public sale	.. जाहीर विक्री	.. [S. 36]
public servant	.. लोक सेवक	.. [S. 35]
purport	.. दिसणे	.. [S. 90]
Queen's Printer	.. क्वीन्स प्रिंटर	.. [S. 78 (3)]
questions in issue	.. वादनिविष्ट प्रश्न	.. [S. 33-proviso]
rape	.. बलात्कार	.. [S. 8-ill. *(j)*]
rashness	.. बेदरकारपणा	.. [S. 14]
rational	.. सयुक्तिक	.. [S. 118]
ravish	.. जबरी संभोग करणे	.. [S. 8-ill. *(j)*]
reasonable ground	.. रास्त आधारकारण	.. [S. 10-ill.]
rebut	.. खंडन करणे	.. [S. 9]
recital	.. उद्देशिका	.. [S. 37]
re-examination	.. फेरतपासणी	.. [S. 137]
refer	.. पाहणे	.. [S. 159]
reflect upon	.. दूषण लावणे	.. [S. 43-ill. *(a)*]
refresh memory	.. स्मृतीला उजाळा देणे	.. [S. 159-m.n.]
rejection of evidence	.. पुरावा नाकारणे	.. [S. 167]
relation of things	.. वस्तूंमधील संबंध	... [S. 3]
relationship by blood, marriage or adoption	रक्ताचे, सोयरिकीचे किंवा दत्तकाचे नाते	[S. 32(5)]
relevancy of facts	.. तथ्यांची संबद्धता	.. [Part I-heading]
relevant	.. संबद्ध	.. [S. 3]
religious or charitable foundation	धार्मिक किंवा धर्मादायी प्रतिष्ठान	.. [S. 49]
representation	.. अभिवेदन	.. [S. 14-ill. *(f)*]
representative character	.. प्रतिनिधीची भूमिका	.. [S. 18]
representative in interest	हितसंबंध-प्रतिनिधी	.. [S. 21]
repugnant	.. प्रतिकूल	.. [S. 92-proviso (5)]
reputation	.. लौकिक	.. [S. 55-expl.]
rescind	.. विखंडित करणे	.. [S. 92-proviso (4)]

retain	.. नेमणे	.. [S. 126-ill. (*c*)]
Revenue-officer	.. महसूल अधिकारी	.. [S. 125-expl.]
reversal of decision	.. निर्णय फिरवणे	.. [S. 167]
right or custom	.. हक्क किंवा रूढी	.. [S. 13]
rob	.. जबरी चोरी करणे	.. [S. 7-ill. (*a*)]
robbery	.. जबरी चोरी	.. [S. 7-ill. (*a*)]
rule of the road	.. वाहतुकीचा नियम	.. [S. 57 (*13*)]
ruling	.. अधिनिर्णय	.. [S. 38]
secondary evidence	.. दुय्यम पुरावा	.. [S. 61]
set up a false claim	..—विरुद्ध खोटा दावा सांगणे	.. [S. 14-ill. (*h*)]
shake one's credit	.. विश्वासपात्रता डळमळीत करणे	.. [S. 146 (*3*)]
shall presume	.. गृहीत धरील	.. [S. 4-m.n.]
shifting of burden of proving	शाबितीची जबाबदारी पालटून जाणे	.. [S. 108]
shop window	.. प्रदर्शनी खिडकी	.. [S. 32-ill. (*n*)]
sign manual	.. अधिस्वाक्षरी	.. [S. 57 (5)]
solicitor	.. सॉलिसिटर	.. [S. 32-ill. (*c*)]
solvent	.. ऐपतदार	.. [S. 14-ill. (*f*)]
sound	.. निकोप	.. [S. 92-ill. (*g*)]
special exception	.. विशेष अपवाद	.. [S. 105]
statement	.. कथन	.. [S. 17]
state of body	.. शारीरिक अवस्था	.. [S. 14-m.n.]
state of mind	.. मानसिक अवस्था	.. [S. 14-m.n.]
state of things	.. परिस्थिति	.. [S. 3]
subject-matter	.. विषयवस्तू	.. [S. 18-m.n.]
suborn	.. फितवणे	.. [S. 8-ill. (*e*)]
substance	.. पदार्थ	.. [S. 3]
sue	.. दावा लावणे	.. [S. 6-ill. (*c*)]
suitor	.. वादपक्षकार	.. [S. 5-ill. (*b*)]
support	.. पुष्टी देणे	.. [S. 9]
take evidence	.. साक्षीपुरावा घेणे	.. [S. 3]
tend	.. १. साधक होणे	.. [S. 12-m.n.]
	२. (with 'to') (—कडे) रोख असणे	[S. 146]
tenancy	.. भाडेदारी	.. [S. 116]
tenant	.. भाडेकरी	.. [S. 116]
tenets	.. तत्त्वप्रणाली	.. [S. 49-m.n.]
testify	.. साक्ष देणे	.. [S. 118-m.n.]
testimony	.. साक्ष	.. [S. 133]
thing	.. वस्तू	.. [S. 3]
threat	.. धमकी	.. [S. 24-m.n.]
title	.. नामाभिधान	.. [S. 57 (7)]
transaction	.. १. घडामोड	.. [S. 6-m.n.]
	२. घडवून आणणे	.. [S. 7]
transcribe	.. प्रतिलिखित करणे	.. [S. 63-ill. (*c*)]
trial	.. संपरीक्षा	.. [S. 3-ill.]
tribunal	.. अधिकरण	.. [S. 74 (1) (*ii*)]
truth	.. सत्यासत्यता	.. [S. 148 (1)]
underwriter	.. हमीदार	.. [S. 153-ill. (*a*)]

इंग्रजी-मराठी शब्दसूची—समाप्त

undisputed	.. निर्विवाद	.. [S. 142]
unsoundness of mind	.. मनोविकलता	.. [S. 3-ill.]
unworthy of credit	.. विश्वासाला अपात्र	.. [S. 155-expl.]
usage	.. परिपाठ	.. [S. 49-m.n.]
vakil	.. वकील	.. [S. 126]
veracity	.. सत्यवादित्व	.. [S. 146(1)]
verbal warranty	तोंडी हमी	.. [S. 92-ill.(9)]
waive the privilege	.. अप्रकटनाचा हक्क वर्जिणे	.. [S. 128-m.n.]
will	.. मृत्युपत्र	.. [S. 32 (6)]
within knowledge	माहितीच्या कक्षेत असलेले	.. [S. 106-m.n.]
within the meaning of	(—च्या) अर्थानुसार	.. [S. 14-expl. 2]

शासकीय मध्यवर्ती मुद्रणालय, मुंबई